

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Nemzetiségi sztereotípiák – összehasonlító perspektívában

PhD-disszertáció

Készítette: Tamás Ágnes

Témavezető: Dr. Deák Ágnes

Szeged, 2012

Tartalom

Bevezetés.....	3
1. A nemzetiségi kérdés az Osztrák–Magyar Monarchiában az 1860-as és 1890-es években	10
1. 1. A nemzetiségi kérdés Magyarországon és megoldási kísérletei (1849–1859)	10
1. 2. A magyar politikai emigráció megoldási javaslatai	12
1. 3. A nemzetiségi kérdés a magyar politikai programokban az 1860-as évek elején ...	14
1. 4. Közeledési kísérletek és nemzetiségi kongresszusok 1860–1861-ben	16
1. 5. Nemzetiségi törvényjavaslatok és az 1868-as nemzetiségi törvény	18
1. 6. Nemzetiségi konfliktusok a 19. század végi Magyarországon	20
1. 7. A nemzetiségi kérdés megoldásának javaslatai az 1850–1860-as években a Monarchia nyugati területein és Galíciában	22
1. 8. Nemzetiségi megoszlás és nyelvhasználati jogok a Monarchia nyugati felében és Galíciában a dualizmus korában	25
1. 9. A zsidók helyzete az Osztrák–Magyar Monarchiában	28
1. 10. A cigányság a 19. században	31
2. Az elemzés tárgya és időintervalluma: a 19. század második felének élclapjai.....	33
3. A szerkesztési módszerek és a szerkesztői üzenetek tanulságai	51
4. A szövegek és a karikatúrák elemzésének módszere és szempontjai.....	57
5. Élclapi műfajok, a humor és gúny eszközei a vicclapok hasábjain.....	64
5. 1. Élclapi műfajok.....	64
5. 2. Figurák	66
5. 3. Trópusok	71
5. 4. A karikatúrákon alkalmazott humor-eszközök	73
6. Szövegek és karikatúrák összehasonlító elemzése a magyar és az ausztriai élclapokban	77
6. 1. Láthatósági sztereotípiák, pszichológiai jellemzők és szimbólumaik	77
6. 1. 1. Az emberi test	77
6. 1. 2. A test animizálása és démonizálása	85
6. 1. 3. A test elfedése – az öltözet	89
6. 1. 4. A testen túl: lelki tulajdonságok	96
6. 1. 5. Testi és szellemi táplálékok: ételek, italok, szokások.....	110
6. 1. 6. A test erőfeszítései: foglalkozások	113

6. 2. A név mint az identitás-meghatározás egyik eleme.....	117
6. 2. 1. Személynevek az élclapok hasábjain	117
6. 2. 2. A vicclapok állandó szereplőinek megnevezése az 1860-as és 1890-es években	119
6. 2. 3. Az 1860-as évek névanyaga	121
6. 2. 4. Az 1890-es évek névanyaga	127
6. 2. 5. Zsidó névanyag az 1890-es években.....	131
6. 2. 6. Névváltoztatás – névmagyarosítás	137
6. 2. 7. Nem magyar és osztrák-német nemzetiségi csoportok megnevezése.....	139
6. 3. Nyelv.....	142
6. 3. 1. A magyartól és a némettől eltérő beszéd paródiái	142
6. 3. 2. A nemzeti mozgalmak nyelvhasználati követeléseinek és azok vélt következményeinek bemutatása az élclapokban.....	145
6. 4. Nemzeti szimbólumok az élclapok hasábjain	150
6. 5. Történelmi jellemzők.....	154
6. 6. Megbékélési program és távolodás.....	183
6. 6. 1. Az 1860-as évek élclapjainak mérlege	183
6. 6. 2. A mérleg nyelvének elbillenése az 1890-es évekre	193
7. Nemzetépítés és humor.....	201
7. 1. Név és önelnevezés	202
7. 2. Kulturális és emberi jellemzők – egymás szemüvegén keresztül.....	203
7. 3. Szimbólumok – ahogy azt „mi” és „ők” láttatták	209
7. 4. Szatíra az őstörténetről.....	210
7. 5. Nemzetállam és autonómia	211
Összegzés	214
Függelék.....	217
1. sz. melléklet	218
Bibliográfia.....	224

Bevezetés

„Amidőn e jeles tárgyat választottam székfoglaló értekezésem alapjául, nem volt szándékom csupán egy mulatságos estét szerezni magasra becsült tudós férfiaknak; hanem óhajtám a tudományos világ figyelmét felhívni egy eddigelé ügyeletre nem méltatott, talán meg is vetett, mindenesetre kevésbé becsült tárgyra, mely pedig a bűvárlatot éppen úgy megérdemli, mint hazánk régiségtana; értem a nép adomáit. [...] A magyar néphumor tanulmánya elég fontos és elég mély arra, hogy a vele foglalkozás bármely hivatását komolyan vevő írónak szégyenére ne váljék.”¹

E dolgozat Jókai Mór 1860-ban, akadémiai székfoglalójában megfogalmazott kívánságának teljesülését is jelzi bizonyos mértékben, még akkor is, ha csak a humor egy-egy aspektusával foglalkozunk, csak a nemzetiségi kérdés optikáján keresztül igyekszünk elemezni az élclapi tartalmakat, s nem tűzhetjük ki célul a „magyar néphumor” vizsgálatát teljes egészében.

Az optika kiválasztását indokolja, hogy a nemzetépítés folyamata Közép-Kelet-Európában a „nacionalizmus évszázada”, a 19. század után sem tűnik befejezettnek. Miroslav Hroch hangsúlyozza a kis nemzetek nemzeti mozgalmainak fejlődéséről szóló tanulmányában, hogy a 20. század végi események – s ezt a megállapítást kiegészíthetjük azzal, hogy a 21. század elején zajló folyamatok, a nacionalizmus felerősödése is – hasonlítanak a 19. századi történésekre. Adott mindkét időszakban a „régí rend válsága”, a társadalmi elégedetlenség – a 20. század végén a gazdasági recesszió következtében –, a politikai kultúra és tapasztalat alacsony szintje,² így e régióra vonatkozóan érdemes – aktualitása miatt is – a nemzetépítés problémakörével foglalkozni. Hroch arra is ráirányítja a figyelmet, hogy ugyan elméleti munkát egyre többet olvashatunk nacionalizmussal foglalkozó kutatók tollából, de a komparatív módszereket alkalmazó esettanulmányok mégis hiányoznak e témában.³

Ha tovább közelítünk témánk felé, tapasztalhatjuk, hogy a „nemzetiségi kérdés” a 19. század második felében jelentősen befolyásolta a Habsburg Birodalom történetét, ezért

¹ Jókai Mór: *A magyar néphumorról*. In: Lukácsy Sándor (szerk.): Jókai Mór munkái. 61. köt. Budapest, 1995. 11–19.

Az idézeteket a továbbiakban eredeti helyesírással közöljük, az eredeti kiemeléseknek a félkövér betűkkel szedett szövegrészek felelnek meg, amennyiben külön nem jelezzük, hogy saját kiemelésről van szó. Az idegen nyelvű szövegrészek fordítása minden esetben saját fordítás, ha ezt külön nem közöljük.

² Hroch, Miroslav: *From National Movement to the Fully-formed Nation. The nation-building process in Europe*. New Left Review, vol. 51. (1993) no. 198. 20.

³ Hroch: *From National Movement to the Fully-formed Nation*, 4.

esemény- és eszmetörténeti aspektusai alaposan kidolgozottak, azonban a kérdés pontosabb, „emberközelibb” megismeréséhez hozzájárulhat a másokról alkotott kép és az önkép jellegzetesen komplementer elemeinek feltárása. Mégis a magyar történeti és néprajzi kutatások eddig kevesebb teret szenteltek e témának mind a vizuális, mind a szöveges források elemzésekor. Ugyanakkor más diszciplínáknak, elsősorban a szociológiának és pszichológiának a sztereotípiakutatás kedvelt témájává vált a 20. század második felében, érdeklődésük előterébe került ez a társadalmi jelenség, s művelői igyekeztek a „*nyílt vagy lappan-gó társadalomkép mozaikdarabjait*”⁴ minél pontosabban összeilleszteni. A történészek a sztereotípiakutatásra egyre inkább mint érdekes témára kezdenek tekinteni, amit mutatnak az elmúlt két évtized külföldön megjelent írásai e témakörben.⁵

A nemzetközi történeti szakirodalom a történész újszerű feladatának jelöli meg a sokszor hosszú múltra visszatekintő sztereotípiák kutatását, elemzését és beillesztését az iskolai tananyag keretei közé, mert a sztereotípiák a társadalmi csoportok közötti kapcsolatokat befolyásolták, s hatásuk a jelenben is érezhető, ezért a nemzetiségi csoportokkal kapcsolatos sztereotípiák ismerete elősegítheti az előítéletes gondolkodás megváltoztatását. Arnold Suppan véleménye szerint a nemzetiségi sztereotípiák rendszerezett kutatása még a történészek előtt álló feladat, mely azért is fontos, mert csak a sztereotípiák ismerete segítheti elő a nemzetiségekkel kapcsolatos előítéletek leépítését – az oktatás és a média támogatásával – és annak megnehezítését, hogy újabb sértő sztereotípiák alakuljanak ki. Suppan tanulmányában a csehekről, magyarokról és szerbekről rajzolt karikatúrákat elemzi a dualizmus második felében.⁶ A nemzetközi történeti szakirodalomban találhatunk tanulmányokat a hétköznapi sztereotípiáival kapcsolatban, de építészeti motívumokkal vagy falvédők felirataival foglalkozó kutatásokról is olvashatunk, mint ahogy különböző nemzetiségek egymásról kialakult világgépébe is bepillantunk olyan vizsgálatok segítségével, melyek például útleírásokat elemeztek, de megjelennek azok a sztereotípiák is, melyek egy konkrét politikai krízishelyzet következtében alakultak ki.⁷ Angol nyelvű, de közép-kelet-

⁴ Hunyady György: *A sztereotípiakutatás funkcionális megközelítése*. In: Hunyady György – Nguyen Lan Anh (szerk.): *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. Budapest, 2001. 487.

⁵ Lásd például: Suppan, Arnold: *Nationale Stereotypen in der Karikatur. Österreich und seine Nachbarn in Ostmitteleuropa*. In: Wolfram, Herwig – Pohl, Walter (Hrsg.): *Probleme der Geschichte Österreichs und ihrer Darstellung*. Wien, 1991. 259–283.; Hahn, Hans Henning (Hrsg.): *Historische Stereotypenforschung. Methodische Überlegungen und empirische Befunde*. Oldenburg, 1995.; Gündisch, Konrad – Höpken, Wolfgang – Markel, Michael (Hrsg.): *Das Bild des anderen in Siebenbürgen: Stereotype in einer multiethnischen Region*. Köln – Weimar – Wien – Böhlau, 1998.; Hahn, Hans Henning – Mannová, Elena (Hrsg.): *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung*. Frankfurt am Main, 2007.

⁶ Suppan: *Nationale Stereotypen in der Karikatur*, 283.

⁷ A tanulmányokat lásd Hahn – Mannová: *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung*.

európai szerzők tanulmányát is tartalmazza az a kötet, mely különböző közép-kelet-európai országok karikatúrái alapján elemzi a nemzetiségi sztereotípiákat.⁸

Az elemzéshez felhasználtuk nem csupán a nemzetközi, hanem a hazai szakirodalom eddigi eredményeit is. Anekdotákat figuránként csoportosítva, több élclapból válogatva Buzinkay Géza adott ki, aki egy másik könyvében az élclapok karikatúráival foglalkozott, illetve röviden áttekintette a magyarországi élclapok történetét. Ugyancsak az élclapok történetével és figuráival foglalkozott Dersi Tamás.⁹ Az ausztriai sajtótörténetek hiányossága ugyanakkor, hogy az élclapoknak szinte csak egy-egy felsorolás erejéig adtak teret.¹⁰

Vörös Kati dolgozatában „a zsidó”-k vizuális megjelenítését vizsgálja a karikatúrákon 1867 és 1895 között. A zsidó emancipáció fogadtatását, az asszimiláció lehetőségét, illetve „a zsidó”-król kialakult sztereotipikus képet elemzi, megállapítva a korban „a zsidó”-kra vonatkoztatott testi-lelki vonásokat, illetve áttekinti a karikatúrákon ábrázolt magyar–zsidó viszonyt.¹¹

Hanák Péter a magyarországi nemzetiségekről alkotott képet két nemzetiség példáján mutatja be: a németekről és a zsidókról kialakult sztereotípiákat vizsgálja a dualizmus kori viccek és karikatúrák alapján. A szerző nemzetiségi csoport választását azzal indokolta, hogy a nem magyar nemzetiségi csoportokról – a zsidókat s a németeket kivéve – egy-máshoz nagyon hasonló, túl általános képet kaphatunk csupán. Dolgozatunkban célunk bemutatni, hogy a kortársak jellemeztek ugyan nem magyar nemzetiségi csoportokat hasonlóképpen, de Hanák e kijelentése árnyalható.¹² A szerző a 19. századi magyar nemzetkarakterológia rövid áttekintése után a beszédet és a képi megjelenítést vizsgálja a

⁸ A konferencia-kötet tanulmányait munkánk során többször idézzük, a tanulmányok tartalmát az adott helyen ismertetjük. Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010.

⁹ Válogatott anekdotákat lásd: Buzinkay Géza: *Mokány Berczi és Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek... A magyar társadalom figurái az élclapokban 1860 és 1918 között*. Budapest, 1988.

Élclapi karikatúrákról lásd: Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai: magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében*. Budapest, 1983.; Dersi Tamás: *Századvégi üzenet: sajtótörténeti tanulmányok*. Budapest, 1973.

¹⁰ Paupière sajtótörténete kizárólag a napilapokkal foglalkozik, Die Habsburgermonarchie vonatkozó kötetében találunk egy-egy bekezdést az élclapokról.

Paupière, Kurt: *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte, 1848 – 1959*. Bd. 1. Wien–Stuttgart, 1960. Höbelt, Lothar: *Die deutsche Presselandschaft*. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter – Rumpler, Helmut: *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*. Bd. 8/2. Wien, 2006. 1819–1894.

¹¹ Vörös Kati: *Judapesti bulváron*. Médiakutató, 4. évf. (2003) Tavasz, 19–43.

¹² Ezt a megállapítást Vörös Kati is átveszi témaválasztásának indokolásául, s alátámasztja egy olyan 1882-es karikatúrával a Borsszem Jankóból, mely kifejezetten azzal a céllal készült, hogy a zsidók asszimilációja legyen azon hangsúlyos, így az ezt szimbolizáló jelenet került az előtérbe, míg a többi nem magyar nemzetiségi mozgalom képviselője csak felvázolt figuraként szerepel a háttérben, mint akik nem hajlandók az asszimilációra (Vörös: *Judapesti bulváron*, 22–23.).

két kiemelt nemzetiséggel kapcsolatban, majd áttér a német és a zsidó jellemképre, illetve a zsidó jellemkép motivációja, az önkép és a másokról alkotott kép kapcsolatára. Hanák a szociálpszichológia eszközeit és bizonyítékait is bevonja munkájába, amikor magyarázza a zsidókról kialakult kép általános mechanizmusait, illetve az önkép és a másik nemzetiségről kialakult kép viszonyát. A 19. századi magyarság idealizált önarcképét a magyar nemesség alkotta meg. Eszerint a magyar jellemzője a lovagiasság, bátorság, vitézség és becsületesség, a magyarságból hiányzik az üzleti szellem, a vállalkozás, a spekuláció.¹³ A zsidók a magyarokéval éppen ellentétes tulajdonságokkal rendelkeznek. A nemzetiségi csoportról alkotott képben a saját csoportból hiányzó tulajdonságok felnagyítva, torzítottan jelentkezhetnek, mint ahogy a zsidóság esetében is, s ezek a vonások negatív értékűvé válnak a másik csoport esetében. Ehhez a folyamathoz hasonló, amikor a saját csoport negatív, szégyellt vonásait egy csoport kivetíti az „ellenséges” csoportra.¹⁴

Már nem a zsidókról, hanem a cigányokról kialakult kortárs képet vizsgálta Polyák Laura 19. századi élclapok karikatúrái alapján. Bemutatja, hogy a rajzokon milyen foglalkozást végeznek a cigányok, milyen vélt vagy valós szokásaikkal, külső-belső tulajdonságaikkal találkozhat az olvasó. Polyák részletesebben elemzi – immár szövegeket is idézve – a Borsszem Jankó Áprokában, egy képzeletbeli cigányvilágban játszódó – néprajzi leírások által ihletett – sorozatát az 1890-es évek elejéről.¹⁵ E szövegek és illusztrációik alapján rekonstruálhatók a kortársak cigány-képének meghatározó elemei.

A történeti irodalom mellett vizsgálatunk szempontjából általánosságban is jól hasznosíthatók, háttérismeretként is szolgálnak a szociálpszichológia eredményei az előítéletről és a nemzetiségi sztereotípiákról. A kérdéskörrel a legrészletesebben Gordon W. Allport foglalkozott. A faji és etnikai különbségek pszichológiai okait, az előítéletek kialakulását vizsgálta, külön kitérve a zsidókra. Munkájának egy másik fejezetében a sztereotípiák sajátosságait tárja az olvasó elé, ahol ugyancsak részletesebben szól a zsidóságról. Allport kutatásai mellett Csepeli György eredményeit hasznosítottuk, elemzésünkhöz az ő kategóriarendszerét módosítottuk, amire a módszertani fejezetben részletesen kitérünk.

A sztereotípia lényegét tekintve egy „*kategóriával társult túlzáson alapuló nézet*”, melynek „*feladata a kategóriával kapcsolatos viselkedés igazolása*”.¹⁶ A sztereotípia jel-

¹³ Hanák Péter: *A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében)*. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 1988. 98.

¹⁴ Hanák: *A másokról alkotott kép*, 109–110.

¹⁵ Polyák Laura: *Cigányok Mucsáról. Az élclapok cigányképe*. Beszélő, 7. évf. (2002) 7–8. sz. 89–96.

¹⁶ Allport, Gordon W.: *Az előítélet*. Budapest, 1999. 285.

A sztereotípiakutatással kapcsolatban lásd: Csepeli György: *...és nem is kell hozzá zsidó*. Budapest, 1990.; Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Budapest, 1992.; Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi

lemzője, hogy minden ellentmondó bizonyíték ellenére is makacsul él tovább a társadalomban, amire utal a sztereotípiák szó etimológiája is. A ma már inkább pszichológiai–szociológiai fogalomként ismert főnevet ugyanis a görög 'kemény' melléknévből képezték, s először a nyomdászat szakszavaként jelent meg, s a „*dombornyomáshoz használt eredeti nyomdai formák másolatát jelentette*”.¹⁷ Vizsgálatunk elemei, az élclapokban felbukkanó nemzetiségi sztereotípiák is a kortársak – érzelmektől és propagandától erősen befolyásolt – előítéleteinek vázlatos lenyomatába, másolatába adnak bepillantást. A sztereotípiák fontos funkciójára Walter Lippmann, a fogalom bevezetője hívja fel a figyelmet. Véleménye szerint a sztereotípiákat nem csak azért használunk, mert minden egyes információt képtelen lennénk megjegyezni, s a sztereotípiák segítségével takarékosagra törekszik az emberi gondolkodás, hanem azért is, mert segítségükkel megvédhetjük pozíciónkat a társadalomban. Lippmann e felvetése a nemzetiségi sztereotípiák és azok funkcióinak vizsgálatakor is figyelemre érdemes.¹⁸

Fontos megemlíteni, hogy a történeti sztereotípiakutatást speciális nehézségek jellemzik, mivel emberek vélekedéseit, érzelmeit, érzelmekkel telített értékítéleteit kell írott források alapján rekonstruálni, leírni, eredetüket, hatásukat és funkciójukat, tartalmi és formai változásukat elemezni. A kutatónak fel kell vetnie azokat a kérdéseket is, hogy milyen médiumokban és milyen módon jelennek meg a sztereotípiák, miért fordulnak elő adott időpontban halmozottan, mikor beszélhetünk tudatos manipulációról és mikor a sztereotípiák tudattalan használatáról.¹⁹ Érdemes vizsgálni egy-egy sztereotípiák történetét, de a sztereotípiák szerepe is kutatásra érdemes téma a nemzetképződési folyamatban, másrészt fontos lehet a sztereotípiák identitáskonstruáló szerepe.²⁰

Hahn útmutatásai alapján megfogalmazhatjuk elemzésünk céljait. Összehasonlításunkban az Osztrák–Magyar Monarchia területén, illetve a Balkán-félszigeten élő népek közül a területileg elkülönülő, de a monarchiabeliekkel azonos nemzetiségű csoportokról

Mária (szerk.): *Kisebbségsszociológia*. Budapest, 1997.; Hunyady György – Nguyen Lan Anh (szerk.): *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. Budapest, 2001.; Aronson, Elliot: *A társas lény*. Budapest, 1994.

¹⁷ Bańcerowski, Janusz: *Nemzeti sztereotípiák a magyar és a lengyel közmondásokban és frazeológiai kapcsolatokban*. Nyelvőr, 131. évf. (2007) 1. sz. 76.

A következő kortárs definíciót olvashatjuk a sztereotípiáról: „... eljárás, amellyel mozgatható betűkből álló szedéssről homorú képű lenyomatot vesznek, erről ismét domború [...] nyomólemezt öntenek” (Pallas, 16. köt. 310.).

¹⁸ Lippmann, Walter: *Public opinion*. New York, 1946. 71.

¹⁹ Hahn, Hans Henning: *Stereotypen in der Geschichte und Geschichte im Stereotyp*. In: Hahn, Hans Henning (Hrsg.): *Historische Stereotypenforschung. Methodische Überlegungen und empirische Befunde*. Oldenburg, 1995. 191–192.

²⁰ Hahn, Hans Henning: *12 Thesen zur Stereotypenforschung*. In: Hahn, Hans Henning – Mannová, Elena (Hrsg.): *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung*. Frankfurt am Main, 2007. 24.

(montenegrói szerbek, szerbiai szerbek s a romániai románok) kialakult képet vizsgáljuk, mivel ezen népek területeit illetően a Monarchia nagyhatalmi ambíciókat táplált, s bizonyos külpolitikai befolyással rendelkezett felettük. Célunk az e nemzetiségi csoportokról élő sztereotípiák állandó és változó elemeinek feltárása a későbbiekben részletesen bemutatásra kerülő magyarországi és ausztriai élclapi korpuszból. Hipotézisünk szerint a kortársak a nemzetiségi csoportokhoz bizonyos állandó, régi gyökerekkel rendelkező előítéleteket társítottak, melyek a nacionalizmus térhódításával kiegészülhettek új sztereotípiákkal azon csoportokról, melyek nacionalista követelésekkel léptek föl a Monarchia „uralkodó” nemzetivel szemben. Mivel az igényeiket megfogalmazó nemzetiségi csoportok eltérők az osztrák-német és a magyar politikai elit esetében, így a kutatás során megválaszolandó kérdések közé tartozik az is, hogy kizárólag ugyanarra a harmadik nemzetiségi csoportra vonatkozó osztrák-német és magyar sztereotípiákat lehet-e összehasonlítani, vagy érdemes például az osztrák-németek képét a csehekről és a magyarok vélekedéseit a szlovákokról összevetni.

Sokcsevits Dénes a horvátok magyarságképéről szóló munkájának bevezetésében egyik alapvető problémaként a sztereotípiák valóságalapjának kérdését nevezi meg,²¹ amit azonban elemzésünk szempontjából – az előítéletek sajátosságai következtében – a magunk részéről nem tekintünk a legrelevánsabb kérdésfelvetésnek. Kivételt egyedül a zsidó szereplők nevei képeznek, mert ezen elemzési szempontnál érdemes lesz megfigyelni, hogy miért kaptak az izraelita figurák az élclapokban tipikusnak tekinthető gúnyneveket, s e (család-)nevek milyen elemekből tevődtek össze a lapokban, illetve a 19. századi anyakönyvek tanúsága szerint. A 18–19. századi zsidó névadási szokásokról bőszeges szakirodalommal rendelkezünk, míg ez a többi nemzetiségi csoport esetében nem mondható el, illetve a többi nemzetiségi csoport esetében az élclapi névanyag is kevésbé alkalmas ilyen típusú összehasonlításra. Hasonló, de kisebb volumenű összevetést még a cigányok családneveivel végezhetünk.

Dolgozatunkban a történeti kontextus bemutatása után a vizsgálat tárgyát, a kiválasztott élclapokat, azok szerkesztőit és olvasóit jellemezzük, majd elemzési módszerünkkel és szempontjaival ismertetjük meg az olvasót az elemző és kitekintő–összefoglaló fejezetek előtt.

Összegzésként elmondható, hogy a nemzetiségi sztereotípiák elemzésekor a szociálpszichológia magyarázatait az előítéletről és a sztereotípiák lényegéről, kialakulásuk

²¹ Sokcsevits Dénes: *Magyar múlt horvát szemmel*. Budapest, 2004. 4.

pszichológiai jellemzőit a történelmi folyamatok mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül, s kutatásunk során a néprajz, a szociológia, a nacionalizmuselméletek szakirodalma és az irodalomtörténeti kutatások eredményei is jól hasznosíthatók. Ebből és a szakirodalmi jegyzetekből is látható, hogy munkánk során az interdiszciplinaritás fontos vezérlő elv. Az elemzés módszerül választott összehasonlító módszer pedig nem csak a szélesebb körű elemzést, a magyar nyelvterületről való kitekintést teszi lehetővé, hanem segítségével remélhetőleg a tudatalatti, sztereotip megállapítások is jobban kiküszöbölhetők.

Köszönöm témavezetőm, Deák Ágnes javaslatait, ötleteit és segítségét, Vörös Boldizsár kritikai megjegyzéseit, Slíz Mariann és Farkas Tamás névtani részhez nyújtott önzetlen segítségét. A dolgozat nem készülhetett volna el az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány és a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány támogatása nélkül.

1. A nemzetiségi kérdés az Osztrák–Magyar Monarchiában az 1860-as és 1890-es években

„...*Ami gyűlöletet és viszályt kelt:
A vallás, a politika,
A nemzetiség.*”¹

1. 1. A nemzetiségi kérdés Magyarországon és megoldási kísérletei (1849–1859)

A nem magyar nemzeti mozgalmak részvétele az 1848–1849-es szabadságharcban a magyar nemzeti mozgalom egyik kulcselménye volt. A magyar politikai elit nemzetfelfogása a soknemzetiségű állam egységét tartotta szem előtt. Az állam történeti és politikai integrálásának megőrzése volt a céljuk, ennek megfelelően hirdették az egységes magyar politikai nemzet ideológiáját. Történeti alapon még a horvátokat ismerték el a kortársak politikai nemzetként, az országban élő többi kisebbséget ’nemzetiségek’-nek tekintették; ők eszerint kultúrájuk, nyelvük ápolásával fejezhették ki, hogy más etnikumhoz tartoznak, de a magyar politikai szupremáciát el kellett ismerniük.²

¹ „Was Haß und Zwietracht sä’t:/ Die Religion, die Politik, die Nationalität.”
F 1891. ápr. 4. 54.

² A Habsburg Birodalom nemzetiségeiről általánosságban lásd: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter – Rumpler, Helmut (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848-1918*. Bd. 3.: Die Völker des Reiches. Wien, 1980.; Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, 1998.; Puttkamer, Joachim von: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867-1914*. München, 2003. Az 1840-es évek nemzetiségi politikájáról, illetve az 1848–1849-es események nemzetiségi vonatkozásairól lásd: Varga János: *Helyét kereső Magyarország*. Budapest, 1982.; Spira György: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon*. Budapest, 1980.; Kosáry Domokos: *Magyarország és a nemzetközi politika 1848-49-ben*. Budapest, 1999.; Hermann Róbert: *1848–1849. A szabadságharc hadtörténete*. Budapest, 2001. vonatkozó fejezetei; Kiss Gábor Ferenc – Zakar Péter (szerk.): *Nemzetiségi kérdés Kossuth és kortársai szemében*. Szeged, 2003.; Galántai József: *Nemzet és kisebbség Eötvös József életművében*. Budapest, 1995.; Bona Gábor (szerk.): *Szerbek és magyarok a Duna mentén: tanulmányok a szerb-magyar kapcsolatok köréből (1848–1849)*. 1. köt. Budapest, 1983.

A történelmi–politikai kihívást, a nemzetiségekkel való megegyezést az első, majd második felelős magyar kormánynak nem sikerült megoldani az 1849-es közeledési törekvések ellenére sem. Igaz, 1849 júliusában megszületett a Békülési Tervezet és a román légió felállításának terve a Nicolae Bălcescuval folytatott tárgyalások nyomán, amit az 1849. július 28-i nemzetiségi határozat követett. A határozat a községi, megyei gyűléseken, a bíróságokon, az egyházi életben és az oktatásban is lehetővé tette az anyanyelvhasználatot, a magyar nyelvet csupán az országos hatóságokkal és a kormánnyal való levelezés esetében írta elő kötelezőként, s a diplomáciai nyelv maradt a magyar.³

Az olmützi 1849. március 4-i oktrojált alkotmány deklarálta a „népfajok” egyenjogúságát, de a nemzetiségi nyelvhasználat kereteiről az alkotmányt követő utasítások tartalmaztak szabályozásokat. Alexander Bach 1849. augusztusi rendelete előírta, hogy a hivatalok az állampolgárok anyanyelvén érintkezzenek a nemzetiségekkel, de minden hivatal belső ügyviteli nyelvét a németet kívánta tenni.⁴

A nemzetiségi kérdés rendezése az 1850-es évek bécsi politikusainak is nagy nehézségeket okozott a Birodalom keleti és nyugati tartományaiban egyaránt. A birodalmi politikai vezetők körében már 1851-re megfogalmazódott az az álláspont, hogy az alkotmá-

Az 1850-es évek nemzetiségpolitikájáról lásd: Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás”: kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon. 1848–1860. Budapest, 2000. Az 1860-as évek nemzetiségi politikájáról: Deák Ágnes: *Soknemzetiségű nemzetállam és soknemzetiségű irodalom erőterében. Nemzetiségpolitikai alternatívák 1868 előtt*. Századvég, 13. évf. (2008) 50. sz. 51–77.; Malfèr, Stefan: „Empfangen, nicht verstanden”. *Überlegungen zur Nationalitätenfrage und zu einem Nationalitätengesetz für Ungarn in der Zeit des Provisoriums*. In: Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. Budapest, 1991. 169–180.; Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*. Budapest, 1967.; Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, 1988.; Schlett István (szerk.): *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája 1868*. Budapest, 2002.; Fried István (szerk.): *Szerbek és magyarok a Duna mentén: tanulmányok a szerb-magyar kapcsolatok köréből (1848–1867)*. 2. köt. Budapest, 1983.; Szász Zoltán: *Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867–1918)*. In: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története*. 3. köt. Budapest, 1986. 1624–1669.

A magyar nacionalizmusról lásd: Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, 2007. A nemzetiségi kérdés történetéhez a legteljesebb dokumentumválogatást hét kötetben lásd: Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában: 1867–1918*. Budapest, 1952–1999.; Schlett István: *Egyéni vagy kollektív szabadság? – A liberalizmus problémamegoldó képességének határai a nemzetiségi kérdésben*. In: Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*. 2. köt. Budapest, 2010. 534–565.; Tevesz László: *A magyar liberális elit közös nemzetiségpolitikai koncepciója 1849–1868*. Kút, 4. évf. (2005) 2. sz. 43–66.; Tevesz László: *A 19. századi magyar liberális nemzetfogalom vizsgálatának elméleti kerete és európai kontextusa*. Sic Itur Ad Astra, 56. évf. (2006) 3–4. sz. 19–86.

³ Kovács Endre: *Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon*. Budapest, 1977. 362–365.

Lásd még: Szász Zoltán: *A nemzetiségi kérdés országgyűlési megítélése*. In: Szabad György (szerk.): *A magyar országgyűlés 1848/49-ben*. Budapest, 1998. 317–338.; Gergely András: *A nemzetiségi kérdés 1848–49-ben*. In: Gergely András: *1848-ban hogy is volt?* Budapest, 2001. 446–467.; Miskolczy Ambrus: *Szemere Bertalan napja: 1849. július 28. (A nemzetiségi határozattól a zsidóemancipációs törvényig)*. Aetas, 19. évf. (1998) 2–3. sz. 143–158.

⁴ Deák Ágnes: *Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei*. Magyar Kisebbség, 14. évf. (2009) 1–2. sz. 18.

nyosság nem vezethető be a birodalomban, mivel az erősítené a nemzetiségek széthúzó erejét, ami a birodalom egységét megőrizni és erősíteni törekvő politikai célokkal nem volt összeegyeztethető. A bécsi 1848–1849-es ígéretek megvalósításának gyakorlati nehézségei is elő-előbukkantak: mindenekelőtt a centralizált bürokrácia követelményeivel ellentétes volt a nemzetiségi nyelvhasználati jogok biztosítása. A magyarországi nemzetiségek számára a neoabszolutizmus rendszere kezdetben enyhülést hozott a magyar liberalizmus erős nyomásához, asszimilációs, magyarosító elveihez képest, de ahogy a birodalmi centralizáció és a német hivatali nyelvűsítés előrehaladt, a nemzetiségek csalódottsága a birodalmi politikában egyre nőtt, lehetőséget adva az 1860-as évek elejére arra, hogy a nem magyar nemzetiségi és a magyar politikusok megtalálják a közös tárgyalási alapot.

1. 2. A magyar politikai emigráció megoldási javaslatai

Az emigrációban született tervek megelőzték a magyarországi politikai elit lépéseit, közülük elsőként Kossuth Lajos munkásságát kell megemlíteni, aki 1851-ben készítette el kiutahiai alkotmánytervét. Ez a tervezet a megyei és községi hivatali, bírósági és iskolai nyelvhasználat terén széleskörű engedményeket tartalmaz a nem magyar nyelvű állampolgárok számára: az oktatási nyelvet az iskolákban a megye határozza meg, de a többi megyében élő nyelv is kötelezően tanítandó; a megyék és községek szabadon választják meg nyelvüket. Az állam belső szerkezetét tekintve Kossuth nem egyformán kezeli Erdélyt és a délszláv területeket: Erdélyt Magyarország részének tekinti, mint ahogy az 1849-ben létrehozott Szerb Vajdaság és Temesi Bánságot is, de Horvátországot és Szlavóniát függetlennek ismeri el. A nem magyar nemzetiségek választhatnak nemzeti és egyházi vezetőket, de az általuk követelt területi autonómiát nem tartalmazta e terv.⁵ Az emigráció tagjai közül Teleki László gondolkodott ennél szélesebb jogkörökben a nemzetiségek részére, s Kossuth kiutahiai alkotmánytervét nem tartotta elégséges engedménynek. Teleki koncepciójának fontos eleme a területi autonómia megadása és a szabad nyelvhasználat, melyek nélkülözhetetlen jogok a nemzetiségi megbékélés eléréséhez, szerinte szükséges

„...a corpus jurisból valamit áldozni, s nem csak Horvátországra nézve, de a szerbek és oláhokra nézve is kibékülni [...] belső adminisztrációt, statutárius jogot, , széles értelemben municipalis garantiákat. [...] Még a kormánynál is lehetne külön osztály(t) csupán szerb és oláh tárgyakra alakítani s ha ezen kívül még nép nevelés, [...] valamint azon nyelvekre nézve is, melyeken a szláv fajú megyékben beszélni szabadjon, és tökéletes nemzetiség elvét kimondjuk, [...] azt hiszem, leraktuk Magyarországra nézve a legfényesebb jövőnek

⁵ Kovács: *Szemben a történelemmel*, 387–391.

alapját. [...] örömmel fogják Magyarországot elfogadni, mint egy jövődöbeli dunai confederationnak központját.”⁶

Teleki elgondolásának Magyarországon, s az emigrációban sem voltak magyar hívei – Adam Jerzy Czartoryski lengyel emigráns viszont támogatta –, Kossuth pedig úgy vélekedett, hogy ez Magyarország feldarabolását, az integritás végleges megszűnését jelentené.⁷

1862-ben a Dunai Konföderáció tervezete látott napvilágot,⁸ melyet Klapka György és Antonio Canini foglalt írásba, majd eljuttatták Kossuthnak a javaslatot, aki kisebb módosítások után jóváhagyta azt. A korábbi tervezetekhez képest meghatározó változás, hogy ez a tervezet egy konföderatív, önálló államokból álló birodalmat vázolt föl egymást követően váltakozó fővárosokkal, a Kárpát-medence és a Balkán országainak együttműködését hangsúlyozta. Közös ügyként csupán a külpolitikát, a honvédelmet és kereskedelmet jelölte meg, míg a községi és megyei nyelvhasználatról a többségi elv alapján döntenek, az egyházak teljes autonómiát élveznek, s a törvényhozó- és végrehajtó hatalom tekintetében is minden tagországban az anyanyelv érvényesülhet.⁹ Magyarországon belül azonban ez a terv sem tartalmazott nemzeti alapon szerveződő autonóm közigazgatási egységeket, ami pedig a nem magyar nemzeti mozgalmak legfőbb követelése volt.

Klapka György kézzelfogható eredményekkel járó erőfeszítéseket is tett a nemzeti-ségi együttműködésre: 1860–1861-ben tárgyalásokat folytatott Alexandru Ion Cuza román fejedelemmel, s két egyezményt is kötött vele: az első megállapodás 1859-ben született a dunai fejedelemségekbe szállítandó fegyverekről, míg a második megegyezést 1861. január 9-én szövegezték meg, ugyancsak fegyverszállítmányokról, raktárakról, fegyverszállítási útvonalakról.¹⁰

A hazai elképzelések közül Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciójára kell kitérnünk. Eötvös az *Uralkodó eszmék* első kötetében (1851) foglalta össze – az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról* című röpiratot (1850) követően – nemzetiségpolitikai elképzeléseit, de már korábban szakított a reformkori magyar liberális nacionalizmussal. A

⁶ Teleki 1849. máj. 14-én Kossuthhoz írt levelét idézi: Horváth Zoltán: *Teleki László, 1810–1861*. 1. köt. Budapest, 1964. 251–252.

⁷ Horváth: *Teleki László*, 250–261.

⁸ Egy dunai konföderáció ötletét először Giuseppe Mazzini fogalmazta meg 1832-ben, mert véleménye szerint a dunai népek összefogása gyengítené az olasz egység legnagyobb ellenfelét, Ausztriát (Horváth: *Teleki László*, 247.).

⁹ Az emigrációs politikusok nemzeti-ségi kérdésre irányuló megoldási kísérleteiről lásd: Spira György: *Kossuth és alkotmányterve*. Debrecen, 1989.; Borsi-Kálmán Béla: *Együtt vagy külön utakon: a Kossuth-emigráció és a román nemzeti mozgalom kapcsolatának történetéhez*. Budapest, 1984.; Kovács: *Szemben a történelemmel*, 408–417.; Pajkossy Gábor: *Az 1862. évi Dunai-konföderációs tervzet dokumentumai*. Századok, 136. évf. (2002) 4. sz. 937–957.

¹⁰ Borsi-Kálmán: *Együtt vagy külön utakon*, 110–114.

nemzetiséget természettől fogva létező tényezőnek tekinti, de pusztán egyéni érzelmeknek, ami arra irányul, hogy az individuum miként viszonyul a nemzetiségi kultúrához, nyelvhez, így Eötvös gondolkodásában ekkor még nem jelenik meg a nemzetiség mint kollektív személyiség, ebből következően a kollektív nemzetiségi jogok sem, ezért Eötvös élesen elítéli a nemzetiségi mozgalmak követeléseit.¹¹ Konceptiója szerint a nacionalizmus átmeneti jelenség, idővel meg fog szűnni.¹² A nemzetiség nem lehet az állam szervező elve, mert az állam a fejlődés újabb, a nemzetiséget követő lépcsőfoka. Az *Uralkodó eszmék* második kötetében (1854) már nem zárja ki a nemzeti egyéniségek létét, de ezek elemzésekor kiindulópontja továbbra is az individuum. 1860-ra már elismeri a népek egyenjogúságát, de az állam egységét mint vezérelvet a nemzetiségi követelések kielégítése fölé helyezi, ami tükröződik az 1861-es nemzetiségi törvényjavaslat szerkezetében is.¹³

1. 3. A nemzetiségi kérdés a magyar politikai programokban az 1860-as évek elején

1859-ben a birodalmi centralizáció politikájának válsága mélypontra jutott, ami a politikai kurzusban változtatásokat követelt, s a hivatali, oktatási nyelvhasználatot szabályozó új programok is megjelentek ez év folyamán a miniszteri konferencián. Agenor Gołuchowski gróf galíciai kormányzó, majd belügyminiszter 1859-ben azt javasolta, hogy „*mindenhol azt a nyelvet kell használni, mely a szóban forgó praktikus célnak a legjobban megfelel.*”¹⁴ Nevéhez még két további megoldási javaslat is köthető: korábbi tervezetében országos nyelvek meghatározását irányozta elő nyolc kerületre osztva a Birodalom keleti területén. Később pedig Magyarországon megyénként kívánta meghatározni az országos nyelveket, amellett, hogy a magyart és a németet mindenhol annak nyilvánította volna, s országos nyelvvé az a nyelv válhatott javaslata szerint, melyet az adott megye lakosságának legalább 10%-a használt.¹⁵

A magyar politizáló elit lehetőségei – főként az Októberi Diploma kiadása után – egyre tágultak, a politikai élet súlypontja a sajtóba és az újjászerveződő megyékbe helye-

¹¹ Deák Ágnes: „*A magyar nemzet jövője cultura kérdése*” Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója (1850–1868). Aetas, 6. évf. (1990) 1–2. sz. 7–16.

¹² Gángó Gábor: *Eötvös József Uralkodó eszméi. Kontextus és kritika*. Budapest, 2006. 121.

¹³ 1861-re kikristályosodó elveit részletesen kifejti Eötvös „A nemzetiségi kérdés” című röpiratában (1865): A nemzetiségek kifejlődése erősíti Magyarországot, így a magyar államnyelv megtartása mellett a közigazgatási decentralizáció híve, de nem csak a nyelvi nacionalizmusokat és autonómiatörekvéseiket, hanem a magyarosítást és a magyar államnacionalizmust is bírálja. (Deák: „*A magyar nemzet jövője cultura kérdése*”, 17–23.)

¹⁴ Deák: *Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei*, 22.

¹⁵ Deák: *Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei*, 23–25.

zódott, ahol az országgyűlési követek választása folyt. A diploma kibocsátása után nyilvánvalóvá vált, hogy az összefogás, a megbékélés a hazai nemzetiségekkel az abszolutisztikus rendszer felszámolásának elengedhetetlen előfeltétele. Mégis az Októberi Diplomához csatolt azon kabineti iratot, mely a nyelvhasználatot igyekezett szabályozni, a magyar hatóságok nem szöveghű fordításban hozták nyilvánosságra, végrehajtását akadályozták. Az irat ugyanis nyelvhasználati jogokat biztosított a nemzetiségeknek a megyei és járási hatóságokkal való kommunikációban, miközben a hivatalok belső ügyviteli nyelve és az országgyűlés nyelve ismét a magyar lett. Az oktatás, az egyház és a belső igazgatás nyelvét tekintve a városi és falusi községek alkalmazhatták saját nyelvüket.¹⁶

Az Októberi Diplomát követő Februári Pátens a nemzetiségek számára sem volt ígéretes, mivel újra erősítette a birodalmi centralizációt, így a nemzetiségi politikusok intenzívebben kezdték keresni a kapcsolatot és a megegyezési lehetőséget a magyar politikai vezetéssel, amire alkalmat adhatott az újra munkához látó magyar parlament. Az uralkodó a magyar országgyűlést 1861. április 2-ára hívta össze. Az országgyűlés június 25-én tárgyalta Eötvös javaslatát, mely szerint küldjenek ki egy huszonhét tagú bizottmányt egy nemzetiségi törvényjavaslat kidolgozására. A bizottság tagjainak mintegy fele nem magyar nemzetiségű képviselőkből állt, s azonnal elkezdte munkáját, de jelentésüket az országgyűlés már nem tárgyalhatta feloszlata miatt.¹⁷ Az elkészült törvényjavaslat elemzése nyomán Arató Endre kifejti, hogy az 1861-es tervezet türelmesebb és kompromisszumkésebb, mint az 1868. évi nemzetiségi törvény, viszont felhívja a figyelmet arra, hogy a bizottság tárgyalásait nem a nemzetiségi követelésekre alapozta, hanem határokat szabott, amelyeken belül a nemzetiségi politikusok mozoghatnak, azzal a céllal, hogy a nemzetiségi igényeket kollektív politikai jogokra vonatkozóan háttérbe szorítsák. Ennek ellenére – szögezi le – a megegyezésre mégis 1861 lett volna a legkedvezőbb időpont.¹⁸

¹⁶ Deák: *Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei*, 29–30.

¹⁷ Galántai: *Nemzet és kisebbség...*, 51–62.

Péter László irányítja rá a figyelmet, hogy inkább a magyar politikai elit időhúzó taktikája miatt nem került sor a javaslat megtárgyalására, mivel az már 1861. augusztus 9-re elkészült, s az országgyűlést augusztus 22-én oszlatta fel az uralkodó (Péter László: *Az 1868: XLIV. tc. „a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában” és a törvényhatóságok hivatalos nyelve*. In: Péter László: *Az Elbától keletre*. Budapest, 1998. 264.).

¹⁸ Arató Endre: *A magyar politikai nemzet fogalmának vitája az 1860-as évek országgyűlésein*. Történelmi Szemle, 13. évf. (1970) 3. sz. 445.

1. 4. Közeledési kísérletek és nemzetiségi kongresszusok 1860–1861-ben

A nem magyar nemzetiségi mozgalmak felé való közeledés szükségessége a közélet s a társasági élet szinte minden terén megfogalmazódott, nem csak a politikai fórumokon. Kemény G. Gábor dokumentumgyűjteménye több megemlékezést, ünnepélyt, illetve találkozót tart számon 1860–1861 folyamán a nemzetiségi és a magyar közélet szereplői között: Az egymás felé nyitás hajlandóságát sugallja az a tény például, hogy egy magyar vándor színtársulat Bukarestben is vendégszerepelhetett 1860-ban,¹⁹ ennek jegyében állította össze koncertprogramját 1860 júliusában Reményi Ede hegedűművész Kolozsváron.²⁰ A nemzetiségek megbékélésére irányuló politika a sajtóban, röpiratokban és irodalmi művekben is hangot kapott. Említhetjük Károlyi Ede „*Foederált Hunnia vagy a nemzetek egyesülése*” című röpiratát, vagy Thaly Kálmán és Jozef Miloslav Hurban 1860–1861-ben írt verseit.²¹

Mindemellett a nem magyar nemzeti mozgalmak sorra megtartották nemzetiségi gyűléseiket, ahol megfogalmazták saját programjukat. A szlovák politikusok gondolkodásában az Októberi Diploma kiadása után megjelent a hagyományos bécsi orientáció mellett az az elképzelés, hogy Pesttel is tárgyalásokat kell folytatni. A szlovák vezetők kongresszust tartottak Turócszentmártonban 1861. június 6–7-én, ahol Memorandum formájában megfogalmazták igényeiket, és benyújtották azt a magyar országgyűlésnek. A program történelmi jogokra hivatkozva merész követeléseket tartalmazott, bár némileg mérsékeltebbeket, mint 1848-ban. A kedvezőtlen magyar fogadtatás miatt az év végén a szlovák politikusok újra Bécs felé fordultak, és 1861 decemberében már az uralkodónak nyújtották át kívánalmaikkal az ún. Bécsi Memorandumot.²² Ebben egy „felső-magyarországi szláv kerület” létrehozását követelték törvényhozó és végrehajtó szervekkel, szlovák hivatali és oktatási nyelvvel.²³

¹⁹ Kemény G. Gábor: *A szomszéd népekkel való kapcsolatainak történetéből: Válogatás hét évszázad írásai-ból*. Budapest, 1962. 469–470.

²⁰ Kemény G.: *A szomszéd népekkel való kapcsolatainak történetéből*, 478–483.

²¹ Kemény G.: *A szomszéd népekkel való kapcsolatainak történetéből*, 476–478.

²² Kiss Gy. Csaba: *Hungária és vagy Szlavia*. In: Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, 1988. 465–486.; Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon, 1849–1865*. 4. köt. Budapest, 1937. 37–38.

²³ A Memorandum a kiegyezést követően megosztotta a szlovák politikai elitet. Egyik csoportjuk bírálta és túlzónak tartotta a Memorandumban foglaltakat, s hangsúlyozták, hogy Béctől semmilyen engedményt nem várhatnak a szlovákok az osztrák–magyar kiegyezést követően. Ez a csoport az Új Iskola (vezetőik: Ján Palárik, Ján Bobula), míg a Memorandum mellett kitartó a Régi Iskola nevet kapta (Jozef Miloslav Hurban). Kovač, Dušan: *Szlovákia története*. Pozsony, 2011. 141–142.; 148–153.

A szerb nemzetiségi politikusok álláspontját meghatározta az 1849-ben létrehozott, a magyarországi igazgatásból kiszakított Szerb Vajdaság és Temesi Bánság megszüntetése 1860. december 27-én. A szerb kongresszus Karlócán 1861. április 2-án ült össze, a Szerb Vajdaság visszaállítását követelte, ha csökkentett területtel is, amit a magyar politikusok visszautasítottak, nem fogadták el az „állam az álamban” eszméjét.²⁴

A román nemzeti kongresszusra még korábban, 1861. január 13–16-a között került sor, ahol – 1848-hoz hasonlóan – a vezető személyiségek továbbra is az ortodox és a görög-katolikus egyház főpapjainak soraiból kerültek ki. Kinyilvánították, hogy az erdélyi románok önálló politikai nemzetet alkot, kifogásolták a románok alulreprezentáltságát a hivatalokban, síkraszálltak a román nyelv jogaiért. Axente Sever vezetésével a románok gyűlést tartottak Balázsfalván is 1861. május 15-én azzal a céllal, hogy elérjék, az uralkodó hívja össze nemzetiségi kongresszusukat. Kővár-vidéke mind a magyar országgyűléshez, mind Ferenc Józsefhez memorandumot intézett, melyben román oktatási és hivatali nyelvhasználati jogokat és a román nemzet elismerését követelték, sérelmezték, hogy az unióról 1848-ban a románok nélkül döntöttek. A magyar képviselőház éles elutasítással fogadta a memorandumot, a román küldöttek Bécsből is csak a császár ígérő szavaival távozhattak.²⁵

A horvát követelések is egyre aggasztóbb visszhangokat keltettek Magyarországon. A báni konferencia már 1860. november 26-án az uralkodóhoz terjesztette fel követeléseit. A horvát sajtóban a megegyezés lehetőségének, készségének a gondolata is helyet kapott, feltéve, ha követeléseik teljesülnek. A horvát országgyűlést két héttel későbbre hívta össze az uralkodó, mint a magyar parlamentet, s ott világosan kimondták, hogy a horvátok a magyarokkal való viszonyt a tiszta perszónálunió elve alapján kívánják rendezni a horvát önrendelkezés elismerése mellett.²⁶

Összegzőként megállapítható, hogy a nemzetiségi igények közös pontjait az egyéni és kollektív nyelvhasználati jogok, a nemzetiségi arányoknak megfelelő hivatalviselési lehetőségek biztosítása, az anyanyelvi oktatás lehetőségének követelése az oktatási rendszer felsőbb szintjein is, illetve a területi és kulturális autonómia kivívásának programja alkotta. Annak ellenére, hogy a neoabszolutizmus válsága következtében 1861-ben volt a megegyezésre a legkomolyabb esély, nemzetiségi törvény nem született a magyar országgyűlésen, a magyar elutasító álláspont pedig egyre merevebbé vált.

²⁴ Ress Imre: *A magyar liberálisok és a Szerb Fejedelemség az 1860-as években*. In: Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, 1988. 501–508.

²⁵ Szabad: *Forradalom és kiegyezés választútján*, 391–395.

²⁶ Szabad: *Forradalom és kiegyezés választútján*, 395–402.

1. 5. Nemzetiségi törvényjavaslatok és az 1868-as nemzetiségi törvény

Az 1860-as években a birodalmi vezető politikusokat továbbra is foglalkoztatta a magyarországi nemzetiségi kérdés megoldása, amit mutat az is, hogy a nemzetiségi mozgalmak támogatói az uralkodó tanácsadó testületében, az Államtanácsban is felszólaltak egy magyarországi nemzetiségi törvény kidolgozása érdekében, s erre – ha nem is törvényi formában – történtek kísérletek. Báró Metel Ožegović 1861-ben indítványozta az Államtanácsban egy Magyarországra vonatkozó nemzetiségi törvényt uralkodói oktrojálás útján való kibocsátását. 1864-ben pedig Adolf von Dobržanský a magyar kancellárián belül különvéleményben fejtette ki, hogy a nemzetiségek egyenjogúsítása a birodalom tradícióinak megfelelően királyi privilégiummal is (nemcsak országgyűlés által jóváhagyott törvénnyel) lenne szabályozható. Különálló megyéket javasolt a szerbeknek, románoknak, ruténeknek, szlovákoknak és németeknek, kulturális és gazdasági autonómiával a magyar országgyűlés fennhatósága alatt. Az Államtanács a javaslatokkal kapcsolatban nem foglalt el egységes álláspontot, Anton Schmerling és az osztrák-német liberálisok is csak félszívvel támogatták a nemzetiségi javaslatokat.

Ferenc József több kéziratában is foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel, illetve kérte nemzetiségi törvényjavaslat kidolgozását a magyar kancelláriától. 1862. július 27-én, az Októberi Diplomához csatolt kabinet-i ratot követően, a császár újabb kéziratban nyilvánította ki ezen óhaját. Gróf Forgách Antal magyar kancellár utasítására kineveztek egy bizottságot, de további intézkedések nem történtek. Még kétszer, 1863. február 17-én és 1864. december 2-án adott Ferenc József utasítást nemzetiségi törvényjavaslat kidolgozására, de a gyakori viták ellenére nem született törvényjavaslat az 1865. évi országgyűlés összehívásáig. Csak – a magyar politikai elit által később el nem ismert – erdélyi országgyűlés tudott 1863 nyarán egy olyan törvényt elfogadni, mely szabályozta a nyelvhasználati jogokat.²⁷ Ez az országgyűlés deklarálta a román nemzet negyedik nemzetként való elismerését s a magyar, román és német nyelv egyenjogúságát. Az oktatásban és az egyházi élet terén a fenntartók szabadon választhatták meg a használt nyelvet, az állampolgárok saját nyelvükön fordulhattak a hivatalokhoz, s a hivatalok belső ügyviteli nyelve megyei szintig szabadon választható volt. A pontos végrehajtási utasítás azonban nem készült el.²⁸

²⁷ Malfèr: *Empfangen, nicht verstanden*, 169–177.; Szász Zoltán: *Az abszolutizmus kora Erdélyben (1849–1867)*. In: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története*. 3. köt. Budapest, 1986. 1493–1502.

²⁸ Deák: *Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei*, 33.

Az 1868-ban szentesített nemzetiségi törvény előkészítése már 1866-ban megkezdődött egy országgyűlési bizottság által, a törvényjavaslat vitájára végül 1868. november 24–29. között került sor, s az uralkodó 1868. december 6-án szentesítette. A végleges törvényszöveg Deák önálló javaslatán alapult, melyet a – Ház által már többször átdolgozásra visszaküldött – bizottsági törvényjavaslat vitájának első napján terjesztett be.²⁹ A törvény deklarálta az egységes magyar politikai nemzet létét, és feltételekhez szabott, de széles körű nyelvhasználati jogokat biztosított a megyei közigazgatás szintjéig, illetve az oktatás és a bíraskodás területén a nem magyar nemzetiségű állampolgároknak, ugyanakkor az ország hivatalos nyelve a magyar maradt.³⁰ A törvénnyel leginkább a szerb és román képviselők voltak elégedetlenek, ők Alexandru Mocioni és Svetozar Miletić vezetésével kisebbségi javaslatot nyújtottak be, melyben nem szerepelt az egységes magyar nemzet eszménye, azonban tartalmazta nemzetiségként való elismerésüket és a területi autonómia megvalósítását.³¹

A magyar politikai elit s a nem magyar nemzetiségi mozgalmak közötti szakadék mélyülését jelezte, hogy 1869 elején először a szerb, majd a román nemzetiségi kongresszust hívták össze, melyeken megalapították saját nemzeti pártjaikat. Az országgyűlési képviselőválasztásokon való eredménytelen szereplésük és az ellenük indított sajtóperek következtében azonban kiszorultak a parlamentből a nemzetiségi politikusok, passzivitást hirdettek, s deklarálták, hogy követeléseiket a sajtó útján kívánják népszerűsíteni.³² Ezzel céljuk az volt, hogy ellehetetlenítsék a magyar országgyűlés munkáját, ami sikertelennek bizonyult, így az 1880-as években ismét az aktív politizálás mellett döntöttek, s keresték a magyar politikai elit elleni közös fellépés lehetőségét.

Már a nemzetiségi törvény megszületése előtt sor került a magyar–horvát kiegyezés megkötésére, mely – a reformkori tradícióknak megfelelően – elismerte a horvátokat mint politikai nemzetet, akik önállóan dönthettek belügyeikről, de a törvényben meghatározták a közös ügyeket és az e közös ügyek költségeihez való hozzájárulás mértékét, a kvótát is. A

²⁹ Péter: *Az 1868: XLIV. tc. „a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában”*, 264–269.

³⁰ A törvény vitájáról, tartalmáról és az egy politikai nemzet fogalmának változásáról lásd például: Kemény G.: *Iratok*, 1. köt. 124–167.; Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007. 62–73.; Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Kolozsvár, 1944. 89–243.; Katus László: *Deák Ferenc és a nemzetiségi kérdés*. Kisebbségkutatás, 12. évf. (2003) 3. sz. 536–546.

³¹ Péter: *Az 1868: XLIV. tc. „a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában”*, 265.

³² A Temesváron 1869. év elején összegyűlt román képviselők deklarálták, hogy a nemzetiségi kérdést kisebbségi javaslatukban kifejtett elvek alapján kívánják rendezni, tehát síkra szálltak a nemzetiségi törvény módosítása mellett, elhatározták, hogy nemzetiségi pártokat alapítanak és harcolnak a dualizmus ellen, mert annak keretében nem tartják megoldhatónak a nemzetiségi kérdést. Kimondták, hogy a nemzetiségi képviselők nem vállalhatnak kormányhivalt. (Kemény G.: *Iratok*, 1. köt. 172–173.) A román nemzeti párt megalakulásáról lásd: Kemény G.: *Iratok*, 1. köt. 176–177. A román passzivitás kimondásáról lásd: Kemény G.: *Iratok*, 1. köt. 180–181. A szerb nemzeti párt programját lásd: Kemény G.: *Iratok*, 1. köt. 170–172.

horvát politikai elit mégsem lehetett elégedett, mivel a kiegyezéssel nem csupán a perszonálunió nem teljesült, de a horvát bán kinevezésének módja – az uralkodó választotta a magyar miniszterelnök javaslatára és annak ellenjegyzése mellett – a magyar politikai vezetésnek lehetőséget adott a horvát belpolitika alakítására, másrészt a horvát bántól megvonták katonai hatáskörét.³³

1. 6. Nemzetiségi konfliktusok a 19. század végi Magyarországon

A nemzetiségi törvény a közigazgatás és a bírászkodás alsóbb szintjein, az alap- és középfokú oktatás, illetve az egyházi élet területén elvben lehetőséget biztosított a magyarországi nem magyar nemzetiségűeknek az anyanyelv használatára, ám a gyakorlatban a törvény kevésbé érvényesült, így a nemzetiségi politikusok sérelmeinek egyike volt mindvégig a 19. század második felében, hogy a nemzetiségi törvényben foglaltakat tartsa és tartassa be a magyar kormány. Célkitűzéseik legfontosabbikává a kulturális autonómia kivívása, az egyetemi szintet is elérő anyanyelvi oktatás, a többnyelvű közigazgatás és igazságszolgáltatás kiépítése, nemzetiségi sajtótermékek szabad kiadása, egyesületek működtetése vált, melynek keretén belül ápolhatják nemzeti irodalmukat, kultúrájukat, történelmüket. Területi igényeik arra korlátozódtak, hogy a többnyelvű közigazgatás megkönnyítése érdekében a megyék határait a nemzetiségi határokhoz igazítsák. E követelések ellen a magyar politikai elit az ország integritásának veszélyeztetése címén egyre erőteljesebben lépett fel. Elsőként – a közvélemény nyomásának is engedve – a magyar kormány bezárta a három felvidéki szlovák gimnáziumot 1874–1875-ben, majd 1875-ben a Matica slovenskát. Az intézkedések egyre elszántabb voltát mutatja az is, hogy 1895-ben külön osztályt hoztak létre a miniszterelnökségen belül a nemzetiségi agitáció megszüntetése céljából,³⁴ azaz a nem-

³³ Kemény G.: *Iratok*, 1. köt. 111–121.

A 19. század második felében a horvát elégedetlenség következtében egyszer (1873) módosították a kiegyezési törvényt, de csupán a horvát képviselők száma változott a magyar képviselőházban (huszonkilencről harmincnyolcra emelkedett), a főrendi házban számuk ugyanannyi (két fő) maradt.

A horvát–magyar kiegyezésről lásd: Katus László: *Deák Ferenc és a horvát kiegyezés*. In: Nagy Mariann – Vértési Lászlár (szerk.): *Sokszólamú történelem: Katus László válogatott tanulmányai és cikkei*. Pécs, 2008. 255–271.

Az 1860–1890-es évek horvát–magyar kapcsolatáról lásd: Sokcsévits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, 2011. 354 – 381.

³⁴ Az osztály létrehozásában szerepet játszhatott az is, hogy 1895-ben Budapesten a nem magyar nemzetiségi mozgalmak (szerbek, szlovákok, románok) vezetői közös kongresszust tartottak. A magyar kormány a Memorandum-per nagy európai visszhangja miatt nem tagadhatta meg a kongresszus megtartását. 1895-ben Brüsszelben megrendezték az interparlamentáris konferenciát is, melynek célja a konfliktusok békés megoldása volt, s itt a románok újra előadták sérelmeiket. Ezt és a nemzetiségi konferenciát szinte hazaárulásnak tartották a magyar kortársak. A nemzetiségi politikusok viszont az ellen tiltakoztak hevesen, hogy a követke-

zetiségi mozgalmakat ellenőrző szervként, másrészt pereket indítottak a nemzetiségi mozgalmak vezetői ellen, nem ritkán koholt vádakkal.³⁵

A rendi nemzetként elismert szászok között megkülönböztethetjük az ó-szásznak nevezett csoportot, melynek tagjai igyekeztek a rendi privilégiumokat az új, a kiegyezés utáni rendszerbe átmenteni, másrészt az ifjú-szászokat különíthetjük el, akik inkább a kialakult új rendszerbe való integrálódásra törekedtek. Közös fogalmazták meg 1872-ben medgyesi programjukat,³⁶ melyben ugyan elismerik a dualizmust, de a nemzetiségi törvény revízióját és területi különállásuk megőrzését kívánják. Ez utóbbival ellentétes volt a Tisza-kormány terve, s 1876-ban betagozták Királyföldet a megyerendszerbe, s a szászok többi kiváltságukat is elveszítették, így az ellenzéki politizálás mellett döntöttek a szász képviselők a pesti parlamentben.³⁷

Az ellentétek és súrlódások akkor váltak gyakoribbá, amikor az 1890-es évekre a nem magyar nemzetiségi mozgalmak egyre erőteljesebben és az európai nyilvánosság előtt is agitáltak vélt elnyomásuk ellen,³⁸ ami egybeesett a magyar honfoglalás ezeréves évfordulója alkalmából tartott millenniumi ünneppsorozat előkészítésével, magukkal az ünnepekkel és kiállítással 1896-ban. Az első európai szinten lezajlott nemzetiségi agitáció a román „Memorandum-per”-ként elhíresült eset (1892–1894) volt, amikor a románok 1892-ben Ferenc Józsefnek címzett memorandumukban összefoglalták sérelmeiket, történeti alapon érveltek, s utaltak a – magyar politikai elit számára elfogadhatatlan – dákorómán kontinuitáselméletre is.³⁹ 1894-ben tizennégy román politikust ítélték el hazaárulás miatt, és a magyar kormány betiltotta a Román Nemzeti Pártot. Az elítélteket azonban Ferenc József 1895-ben kegyelemben részesítette.

Másik konfliktusforrásként tekinthetünk azokra a törvényekre, melyek ebben az évtizedben születtek, s a nemzetiségi törvényben deklarált jogokat sértettek. A leghevesebb vitákat a kisdedóvókról szóló 1891. évi 15. tc. okozta, mely arra kötelezte a magyarul nem

zö interparlamentáris konferenciát 1896-ban Budapesten rendezték meg a brüsszeli döntés alapján. (Kemény G.: *Iratok*, 2. köt. 327–328.)

³⁵ Kemény G.: *Iratok*, 2. köt. 327–330.

³⁶ Kemény G.: *Iratok*, 1. köt. 334–338.

³⁷ A szászok mérsékeltbb csoportja („fekete szászok”) 1890-ben egyezsre jutott a magyar kormánnyal, s szász képviselők beléptek a Szabadelvű Pártba. A szászokat elmagyarosodás nem fenyegette, de a szász falvakba beáramló románság – a stagnáló létszámú – szászok pozícióit annál inkább, másrészt a modernizációban, gazdasági fejlődésben is részt kívántak venni. Puttkamer: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn*, 52–55.; Katus László: *A nemzetiségi kérdés és Horvátország története*. In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története*: tíz kötetben. 6/2. köt. Budapest, 1987. 1390–1391.

³⁸ Hozzá kell tennünk, hogy az 1883-as horvát–magyar kiegyezési válságot követően az 1890-es években is számos magyarelles horvát megmozdulásról (például: zászlóégetések) tudunk. Sokcsevits: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*, 415.

³⁹ Kemény G.: *Iratok*, 1. köt. 824–848.

tudó gyermekeket, hogy az óvodában – ahová e törvény rendelkezése szerint kötelezővé vált járni 3–6 éves kor között – tanuljanak magyarul, s az óvodákban dolgozóknak is tudniuk kellett vagy meg kellett tanulniuk az ország hivatalos nyelvét. Heves indulatokat szított továbbá az 1898. évi 4. tc. a helynevekről, mely ugyan csupán azt rendelte el, hogy egy településnek csak egy hivatalos neve lehet, de ennek a névnek az ország hivatalos nyelvén kellett szerepelnie, így a nem magyarok lakta vagy a vegyes lakosságú vidékeken is magyarul kellett a helyneveket feltüntetni.⁴⁰

A 19. század vége már az egyre erőszakosabb magyarosítás, emellett a zsidóság önkéntes és tömeges asszimilációjának, de az újra meg újra felbukkanó antiszemitizmus időszaka is, s a millenniumi ünnepségek következtében a magyar kultúra és történelem igen gyakori reprezentálása, a magyar nacionalizmus felerősödése is jellemezte a periódust, amire elutasítóan reagáltak a nem magyar nemzeti mozgalmak. A román, szlovák és szerb nemzetiségi vezetők a millenáris kiállítás megnyitása előtt tiltakoztak az ünnepségek ellen a következő indokokkal:

„...mi [...] románok, szerbek és szlovákok [...] nemcsak egy évezred óta, hanem jóval régebben [...] és teljes mértékben megőriztük nemzeti létünket, [...] és így egyúttal kinyilatkoztatjuk, hogy ezen a kifejezetten magyar nemzeti, bennünket sokban sértő ünnepségeken semmilyen részt nem vehetünk. [...] Tiltakozunk, [...] hogy olyan ünnepség készül, amely bennünket mint legyőzött és leigázott nemzeteket mutat be.”⁴¹

Nemzetiségi politikusok nyilatkozatai, a sajtóperek, zászlóégetések, a Felvidéken és Erdélyben működő, magyar kultúrát terjeszteni kívánó szervezetek tevékenysége egyfelől, az erre adott magyar politikusi válaszok másfelől nehezítették a 19. század végén a nem magyarok és magyarok együttélését. Mindemellett természetesen a Monarchia másik felének nemzetiségpolitikai konfliktusai is hatottak.

1. 7. A nemzetiségi kérdés megoldásának javaslatai az 1850–1860-as években a Monarchia nyugati területein és Galíciában

A Birodalom nyugati tartományaiban élő csehek és szlovének, illetve Galíciában a lengyelek és a rutének is – a magyarországi nem magyar nemzetiségi mozgalmakhoz hasonlóan – először 1848-ban fogalmazták meg követeléseiket. A csehek és a szlovének a cseh, illetve

⁴⁰ A törvények szövegét lásd: Kemény G.: *Iratok*, 1. köt. 809–812.; Kemény G.: *Iratok*, 2. köt. 658–660.

⁴¹ Kemény G.: *Iratok*, 2. köt. 475.

szlovén nyelv német nyelvvel való egyenjogúságának elismerését követelték, mint ahogy a szlovén és cseh területek külön koronatartománnyá való szervezését is. A rutének hűséget esküdtek a császárnak, miután Franz von Pillersdorf báró belügyminiszter elismerte követeléseik jogosságát 1848 tavaszán. E kívánalmak területi igényeket nem tartalmaztak, arra irányultak, hogy az iskolákban vezessék be a nyelvüket, a törvényeket, rendeleteket adják ki az ő anyanyelvükön is, s a rutén területekre érkező hivatalnokok tudjanak ruténül. A lengyelek is hasonló követeléseket hoztak nyilvánosságra – nyelvhasználati jogok az oktatás és a hivatalokkal való kommunikáció terén –, kiegészítve azzal az igénnyel, hogy el kívánják hárítani a szabad nemzeti fejlődésük előtt álló akadályokat.⁴² E követeléseket látva 1848-ban Bécsben megfogalmazódott ugyan az igény egy az egész Birodalomra vonatkozó nyelvtörvény kidolgozására, de már 1849 tavaszán az ez irányú terveiket a Magyar Korona Országaira korlátozták. Ezt követően 1852-ben Galíciára, majd 1853-ban Horvátországra vonatkozóan szabályozták a hivatali nyelvhasználatot. Galíciában beadványokat németül, lengyelül és rutén lehetett beadni, azonban a belső ügykezelés és a hivatalok egymás közötti kommunikációjának nyelve a német lett. A bírói és ügyvédi vizsgálat németül zajlott – amennyiben nem tudott valamelyik fél németül, tolmácsot biztosítottak számára, s ítéletet hirdettek az anyanyelvén is. Horvátországban a belső ügykezelés és a hivatalok egymással való levelezésének nyelvévé a német vált, azzal az engedménnyel, hogy a megyei bíróságok használhatták az olaszt és a horvátot is egymás közötti levelezésükkor, s Fiumében az olasz nyelvet is alkalmazhatták minden szinten a német nyelv mellett. Az elsőfokú bíróságok esetében is megengedett volt az anyanyelvhasználat, míg másodfokon már nem. A német nyelven nem beszélő hivatalnokok itt három év haladékot kaptak.⁴³

A már említett 1859-es fordulópont a birodalom politikai berendezkedésében nem csak Magyarország esetében hozott új terveket, javaslatokat a nyelvhasználat kérdésében. Gołuchowski elrendelte 1859 decemberében, hogy Galíciában a német mellett a lengyel és a rutén is használható a közigazgatásban a külső érintkezési nyelvként, majd 1860 júliusában rendelkezését a többi állami hatóságra nézve is kötelezőnek nyilvánította. Hasonló elvek érvényesültek a bíraskodás esetében: ha az ügyfél lengyel volt, a beadványok szövegének is lengyelnek vagy németnek, míg rutén ügyfél esetében ruténnak vagy németnek kellett lennie. 1860 szeptemberében adták ki azt a rendeletet, mely szerint a krakkói kerü-

⁴² Niederhauser Emil: 1848. *Sturm im Habsburgerreich*. Wien, 1990. 58–61.; 66–68.; 82–85.

⁴³ Deák: *Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei*, 19–20.

letben a gimnáziumokban helyreállították a lengyel oktatási nyelvet.⁴⁴ Az Októberi Diplomához csatolt uralkodói irat szerint a lengyel Galíciában a belső ügykezelés nyelvéné is vált, mind Galíciában, mind pedig Bukovinában engedélyezték a cirill betűs írásmód használatát, melyet a korábbiakban rendre tiltottak. Bukovinában, mely tartomány nyelvhasználatáról a korábbi időszakban nem született szabályozás, 1860 ősztől az igazgatás minden ágában használhatóvá vált a rutén és a román nyelv.⁴⁵

Horvátország esetében a belügyminiszter engedélyezte a horvát nyelvet a külső hivatali érintkezésben s – három év próbaidővel – a járási hivatalokban belső ügykezelési nyelvként is, mint ahogy az elsőfokú bíróságoknál és a megyei hivatalokban, illetve a zág-rábi jogakadémián is a tantárgyak egy részének oktatása lehetővé vált horvátul. Egy 1860. decemberi döntés szerint már nem csupán a megyei, hanem az országos hivatalok belső ügyviteli és külső érintkezésekkor használatos nyelvűvé a horvát vált.⁴⁶

Csehországban Anton von Schmerling 1862-es rendelkezése alapján a belső ügykezelés nyelve a közigazgatásban a német maradt, a külső érintkezésben viszont lehetett használni a cseh nyelvet is. A csehországi alsó- és középfokú oktatás nyelvéről 1864-ben született rendelet, de az uralkodó – a csehországi németek heves tiltakozása ellenére – ezt csak 1866-ban írta alá. Az oktatás ezen szintjein a két országos nyelv, a cseh és a német egyenjogúvá vált. 1867 februárjától pedig az országos törvényeket is mindkét nyelven ki kellett adni, s mindkét nyelvű szöveget autentikus érvényűnek tekintették. Hasonlóképpen Galíciában ruténül és lengyelül hirdették ki a törvényeket 1866 nyarától, de itt a lengyel számított az autentikus szövegváltozatnak.⁴⁷

A galíciai lengyel arisztokrácia magatartásában – az 1863-as lengyel felkelés leverését követően – megfigyelhetjük a Bécshez való közeledés gondolatát, melynek alapját egyrészt az Oroszországgal való szembenállás képezte, másrészt ezúton megvalósíthatónak látták céljukat, a hivatalok és az oktatás polonizációját Galíciában.⁴⁸ Ennek a felismerésnek tudható be az is, hogy a lengyelek hajlandók voltak elküldeni képviselőiket a Reichsratba a Königrätzet követő vészterhes időkben, s Ladislaus Rieger indítványára a csehek is inkább a választások megszervezése mellett döntöttek. A konzervatív–föderalista beállítottságú cseh politikusoknak viszont gyorsan tapasztalniuk kellett politikájuk kudarcát, így Ladislaus Rieger a februári pártens szellemében összehívott Reichsrat ellen politikai elit

⁴⁴ Deák: *Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei*, 24–26.

⁴⁵ Deák: *Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei*, 30–31.

⁴⁶ Deák: *Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei*, 25–26.; 31.

⁴⁷ Deák: *Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei*, 32.

⁴⁸ Tefner Zoltán: *Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája, 1867–1914*. Budapest, 2007. 135.

passzivitást hirdetett, míg Prága utcáin tüntetők játszották a főszerepet. Az osztrák–magyar kiegyezést követően a csehek és a lengyelek politikai céljává hasonló államjogi kompromisszum kivívása vált.⁴⁹

A szlovének követelései az 1848-ban megfogalmazott kívánalmakhoz képest nem változtak az 1860-as években sem, a legfontosabb elemek a szlovén nyelv egyenlővé tétele a némettel, illetve a szlovén lakosságú területek egy közigazgatási egységbe való rendezése.⁵⁰

1. 8. Nemzetiségi megoszlás és nyelvhasználati jogok a Monarchia nyugati felében és Galíciában a dualizmus korában

A Monarchia nyugati területein a nemzetiségi kérdés a dualizmus időszakában nem a területi vagy kulturális autonómia követeléseként realizálódott, hanem a nyelvhasználati jogokat biztosító törvények körüli vitaként, így ezek bemutatásával itt végigkövethetjük a 19. század második felének nemzetiségi konfliktusait. Az osztrák–magyar kiegyezést követően 1867 decemberében született meg az ún. Decemberi Alkotmány, mely rögzítette a tartományi szervek törvényhozó és végrehajtó jogait, s kimondta a nemzeti egyenjogúság elvét.⁵¹ Galícia lakosságának 45%-át tették ki lengyelek, 41%-át rutének,⁵² a nyelvi és nemzeti egyenjogúsításért eredményesebben a politikai tradíciókkal rendelkező lengyel nemesiség küzdött. A lengyelek az 1868-as demonstrációkat követően 1869-ben újabb engedményeket kaptak, s az egyetemen az oktatás nyelve a lengyel lett 1870-től.⁵³ E nyelvhasználati jogokkal a lengyelek nem voltak megelégedve, mert Magyarország státuszához hasonló

⁴⁹ Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. (Az osztrák–német liberálisok útja a kiegyezéshez)*. Budapest, 1976. 172.; 199–201.; Zachar József: *Az osztrák–német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom, 1861–1881*. Budapest, 1981. 82–85.

⁵⁰ Pleterski, Janko: *Die Slowenen*. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter – Rumpler, Helmut (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Die Völker des Reiches*. Bd. 3/2. Wien, 1980. 806–808.

⁵¹ A Reichsrat és a tartományok jogairól és a szabályozás ellentmondásosságáról lásd: Bernatzik, Edmund: *Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*. Wien, 1911. 393–397, 409–412.

⁵² Davies, Norman: *Lengyelország története*. Budapest, 2006. 540.

⁵³ Davies: *Lengyelország története*, 544.

Az 1868-as igazságügy-miniszteri rendeletben szerepelt, hogy a lengyel vagy a rutén a bírósági tárgyalások és a jegyzőkönyvek nyelve. Az 1869. június 5-én kelt rendelet értelmében a lengyel lett a legtöbb területen a német helyett a belső ügyvitel nyelve, az ügyfelekkel való kommunikáció esetében viszont hatályosak maradtak a korábbi rendelkezések. Fischl, Alfred: *Das österreichische Sprachenrecht*. Brünn, 1901. 154–155.; 163–164.; 167–168. Az 1859–1860-as rendeletek szerint Galícia tizenkét keleti körzetében lengyelül, ruténül és németül, míg a négy nyugatiban lengyelül és németül lehetett a hivatalokhoz fordulni. Hugelmann, Karl Gottfried: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*. Wien–Leipzig, 1934. 107.

helyzetet kívántak elérni Galícia számára – lengyel vezetéssel.⁵⁴ Annak ellenére, hogy ezt nem sikerült kivívniuk, dominanciájuk a tartomány politikai életében döntő maradt. A tartományi kormányzatban, a tartománygyűlésben elenyésző számú rutén vett részt, akik szinte kizárólag a parasztok közül kerültek ki, s Galíciát Bécsben a Reichsratban is lengyelek képviselték.⁵⁵

A csehek a Monarchia Lajtán túli területeinek második legnépesebb nemzetét adták, s 1871-ig, Karl Sigmund von Hohenwart kormányának bukásáig a birodalom föderális alapokon való átalakítását tűzték ki célul, illetve a galíciai lengyelekéhez hasonló nyelvi egyenjogúsítás elérését Cseh- és Morvaországban.⁵⁶ A cseh területeken a lakosság 63%-át tették ki a csehek, míg Morvaországban több, mint 70%-át, a cseh koronatarományokban egy tömbben még németek éltek.⁵⁷ Az 1890-es évek elejei sikertelen megegyezési kísérletek után 1897-ben úgy tűnt, hogy fordulóponthoz érkezett a nyelvi egyenjogúsítás kérdése. Az ausztriai miniszterelnöki széket egy évvel korábban foglalta el a galíciai lengyel származású Kazimierz Felix von Badeni gróf, aki 1897. április 5-én hirdette ki nyelvrendeleteit (Sprachenverordnungen). A rendeletek szerint Cseh- és Morvaországban az 1901. július 1-je után alkalmazandó hivatalnokoknak mind csehül, mind németül tudniuk kell, s ezt igazolni voltak kötelesek, de már a rendeletek kihirdetését követően is előnyben kellett részesíteni azokat a személyeket, akik mindkét nyelven beszélnek. Kötelezővé vált a hivatalokban az ügyeket intézni azon a nyelven, amelyen az azt kezdeményező személy beszélt, vagy pedig amelyet beszélt nyelvként (Umgangssprache) megjelölt, a beadványokat, jegyzőkönyveket és azok magyarázatait pedig mindkét nyelven vezetni kellett.⁵⁸ A Csehország

⁵⁴ Követeléseikről lásd a galíciai rezolúciót, mely Franciszek Smolka képviselő nevéhez fűződik (1868. szeptember 24.), és kommentárját: Hugelmann: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*, 102–104.

⁵⁵ Hugelmann: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*, 712–714.

⁵⁶ Hohenwartot megelőzően és őt követően is Eduard Taaffe gróf volt Ausztria miniszterelnöke 1868–1870, illetve 1879–1893 között. Az ő fő célja is a nemzetiségi megbékélés, az osztrák-német-cseh kiegyezés megkötése volt, de eredménytelen maradt ez irányú tevékenysége.

⁵⁷ Kořalka, Jiří – Crampton, R. J.: *Die Tschechen*. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter – Rumpler, Helmut (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Die Völker des Reiches*. Bd. 3/2. Wien, 1980. 494.

A Bécsben élő csehek száma következőképpen változott: 1880: 25 186 fő (Bécs lakosságának 3,5%-a), 1890: 63 834 fő (4,7%), 1900: 102 974 fő (6,2%), 1910: 98 461 fő (4,9%). (Brousek, Karl M.: *Wien und seine Tschechen*. München, 1980. 23.) Asszimilációjukkal kapcsolatban a szakirodalomban kétféle álláspont olvasható. Egyik szerint a Bécsbe bevándorolt csehek mobilitási vágyuk és szegénységük folytán gyorsan asszimilálódtak. (Cohen, Gary B.: *The social structure of Prague, Vienna, and Budapest in the late nineteenth century*. In: Ránki György – Pók Attila (eds.): *Hungary and European civilisation*. Budapest, 1989. 193.). A másik vélemény szerint a csehek megőrizték nemzetiségüket, sőt nemzeti intézményeket hoztak létre (Horel, Catherine: *Multi- és plurikulturalizmus városi közegben. Nemzeti és társadalmi sokszínűség a Habsburg Monarchia városaiban 1867–1914*. Aetas, 25. évf. (2010) 2. sz. 194.). Az élcslapok írásainak és rajzainak szemlélete – műfajukból eredően inkább konfliktusokon élcslődnek – arra enged következtetni, hogy a csehek kevésbé gyorsan asszimilálódtak, kialakították helyi, cseh nyelvű intézményeiket.

⁵⁸ A rendeletek szövegét lásd: Fischl: *Das österreichische Sprachenrecht*, 214–218.

keleti részében egy tömbben élő osztrák-németek heves tiltakozása miatt Badeni lemondott, s az őt követő miniszterelnök, báró Paul Gautsch von Frankenthurn 1898. február 24-én módosította a nyelvrendeleteket. E szerint az a nyelv lett a hivatalos ügyintézés nyelve, melyet az ott élők beszéltek nyelvként használtak, s a beadványokat, jegyzőkönyveket – a vegyes lakosságú területek kivételével – nem kellett két nyelven vezetni. Eltörölte a hivatalnokok nyelvismeretére vonatkozó előírásokat.⁵⁹ Csak a vegyes lakosságú vidékeken ismerte el a cseh és a német nyelv egyenjogúságát, de ez sem enyhítette az osztrák-németek ellenszenvét. A következő miniszterelnök, Franz Thun-Hohenstein gróf nem tudott megoldást találni a konfliktusra,⁶⁰ míg utóda, Manfred von Clary-Aldringen 1899. október 14-én visszavonta a nyelvrendeleteket, ami a csehek tüntetéseit eredményezte.⁶¹ Az osztrák-német–cseh kiegyezés így az 1890-es években nem jött létre, s a Monarchia Lajtán túli területein a parlament munkáját ellehetetlenítő obstrukció miatt életbe lépett a Decemberi Alkotmány 14.§-a,⁶² mely a miniszterek rendeleti úton való eljárását tette lehetővé.

A szlovének követelései az 1890-es évekbe sem változtak alapjaiban, de kiegészültek a középfokú oktatási intézményekre vonatkozóan. Nagy port kavart az 1890-es évek derekán a cilli-i szlovén nyelvű algimnázium követelése. A szlovén–osztrák-német lakosságú tartományokban a huszonkét középiskolából 1914-es adatok szerint is csupán hét volt német–szlovén nyelvű, s egy tisztán szlovén nyelvű. A magyar–szlovén lakosságú, illetve az olasz dominanciájú területeken a szlovén nyelv oktatási lehetőségei még rosszabbak voltak, mivel egyáltalán nem léteztek kétnyelvű intézmények.⁶³

A ruténeknél – Badeni konzervatív politikájának következményeként, mely a ruténeknek semmilyen nyelvhasználati jogot nem kívánt Galíciában biztosítani – hasonló folyamat játszódott le, mint a cseheknél. Kialakult – az ifjúcshekhez hasonlóan – az újrutén

A 19. század utolsó negyedére a cseh politikai elit is két táborra szakadt: a konzervatívabb Ó-cseh Párt vezetője František Ladislav Rieger volt, aki az 1870-es évek végéig Ausztria föderatív átalakításán fáradozott, s pártja Ausztria viszonyaival elégedett volt. A fiatalabb politikugeneráció (Ifjú-cseh Párt) viszont csak a teljes nyelvi egyenjogúsággal és a perszonálunióval értett egyet (hangadó politikusa például: Tomáš Masaryk).

⁵⁹ Fischl: *Das österreichische Sprachenrecht*, 220–223.

⁶⁰ Thun nyelvrendelet-tervezetét szó szerint nem ismerjük. Javaslatáról annyit tudunk, hogy Cseh- és Morvaországot nyolc nyelvi zónára kívánta osztani, melyekben a hivatali nyelvet az ott élők nyelve alapján határozta volna meg, de az osztrák-németek számára ez nem volt elfogadható, mert csak az egynyelvű területeken nem kellett volna mind a cseh, mind pedig német nyelvet használni a belső ügyvitelben is. Hugelmann: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*, 198.

⁶¹ Gumpłowicz, Ludwig: *Das Österreichische Staatsrecht*. Wien, 1907. 81–82.

⁶² Szövegét és értelmezését lásd: Bernatzik: *Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*. 399.; 419–422.

⁶³ Pleterski: *Die Slowenen*. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter – Rumpler, Helmut (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848-1918. Die Völker des Reiches*. Bd. 3/2. Wien, 1980. 821.

mozgalom, mely már egyre kevésbé kereste a megegyezés lehetőségét Ausztriával a 19. század utolsó éveiben.⁶⁴

1. 9. A zsidók helyzete az Osztrák–Magyar Monarchiában

Az eddig tárgyalt nemzetiségi csoportokkal ellentétben a zsidóság a Monarchiában nem élt egységes tömbökben. A zsidókat ért megkülönböztetés nem volt új jelenség a 19. században, diszkriminációjuk kezdete jóval korábbi időkre nyúlik vissza, s az őket ért törvénybeli megkülönböztetéseket csak a 19. század második felében, az 1867-ban bekövetkezett zsidó emancipációval orvosolta a magyar és az osztrák-német politika. A zsidók ellen kialakult ellenszenv középpontjában – a hagyományos aspektus mellett – pénzügyi üzleteik álltak, melyek háttérben az emancipáció előtti jogi korlátozások húzódtak meg. A zsidók földet nem vásárolhattak, illetve az úrbéres föld használata tilos volt a számukra, az ipar és a kereskedelem terén is korlátozásokba ütköztek, ami arra kényszerítette őket, hogy pénzügyi tranzakciókkal, manipulációkkal foglalkozzanak, illetve a földesúri regálékat bérelték és gyűjtőkereskedelmet folytattak tollal, gyapjúval, gabonával, nyersbőrrel.

A zsidók egyenlősítése az ipar és a földvásárlás területén 1849 után is megoldatlan maradt, mert annak ellenére, hogy a magyar országgyűlés 1849 júliusában rendelkezett a zsidó állampolgárok emancipációjáról, a neoabszolutizmus időszakában továbbra is megkülönböztető intézkedésekkel sújtották őket.⁶⁵ A zsidóság politikai és polgári jogegyenlősítése 1859-ben vette kezdetét, amikor Ferenc József engedélyezte a zsidóknak a keresztény cselédek és inasok tartását, illetve a szabad iparűzést, eltörölte a zsidó házasságok engedélyhez kötését. 1860-ban is több császári rendelet született a zsidókkal kapcsolatban: a zsidók tanúzási képességét korlátozó intézkedéseket megszüntették, foglalkozásbeli korlátozásokat oldottak fel (gyógyszerészet, malomipar, italmérés, szeszégetés), beköltözhetek a bányavárosokba is, és visszaállították birtokképességüket. A magyarországi zsidók többsége támogatta a magyar nemzeti mozgalmat és elutasította a jogokat sértő Októberi Diplomát és a Februári Pátenst, de szorgalmazták egyenlősítésük mielőbbi törvényes rendezését s befogadásukat a magyar társadalomba. Az 1860. évi országgyűlési képviseléválasztások az 1848. évi választási törvény alapján zajlottak, így a zsidók nem választhattak, és

⁶⁴ Tefner: *Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája*, 370.

⁶⁵ A magyarországi zsidóság történetéről lásd: Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526-1945*. Budapest, 1992.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001.; Fischer, Rolf: *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867-1939: die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose*. München, 1988.

nem voltak választhatók, de az 1860–1861. évi országgyűlés fontos feladatának tartotta Magyarországon a zsidók emancipációját. A zsidók egyenjogúsításáról szóló törvény kidolgozására Lónyay Menyhért vezetésével létrehoztak egy bizottságot, de az elkészült törvényjavaslat megvitatására már nem kerülhetett sor az országgyűlés feloszlása miatt.⁶⁶ A bizottság javaslata két részből tevődött össze: az első része az ország minden hitfelekezetére vonatkozóan leszögezte, hogy azok vallási és politikai–polgári szempontból egyenlők, míg a második korlátozásokat foglalt magában a zsidókkal kapcsolatban. E szerint szigorú honosítási törvénnyel meg kell akadályozni a galíciai zsidók beáramlását, s törvénybe kell iktatni, hogy a zsidók – letelepedésük után – legalább 20–25 évig ne vásárolhassanak földet.⁶⁷

A zsidók polgári és politikai egyenjogúsítása Magyarországon az 1867. évi 17. törvénycikkkel megtörtént, mely minden politikai és jogi különbségtételt tiltott, a korábbiakat eltörölte, de az izraeliták vallási egyenjogúsítása, vallásuk bevett vallássá nyilvánítása nem szerepelt benne. Ezt a hiányosságát a magyar törvényhozás – heves vitákat követően – csak 1895-ben pótolta, míg a bécsi kormányzat az 1867-es emancipációt követően 1868-ban a vallási egyenjogúsításról is határozott.

A 19. század utolsó harmadában a zsidóság szerepe felértékelődött a modernizációban, illetve a modern kapitalista pénzpiac és bankrendszer kialakításában a Monarchia mindkét államjogi egységében, ami egyesek látványos gazdagodásával és társadalmi felemelkedésével – például nemesítéssel – járt együtt. Sikerük nem csak az izraeliták keleti bevándorlását serkentette – melyet az oroszországi és romániai zsidóüldözések⁶⁸ is motiváltak –, hanem az ellenséges reakciókat is, ami a politikai antiszemitizmusban csúcspontot ért el.⁶⁹ Létszámuk a Birodalom nagyvárosaiban, a leglátványosabban azonban Budapesten és Bécsben ugrásszerűen megnőtt, s e nagyvárosokban a kultúra és a szórakoztatás te-

⁶⁶ Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*, 58–60.; Miskolczy Ambrus: *A zsidó emancipáció Magyarországon 1849-ben. Az 1849-es magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai*. Budapest, 1999.

⁶⁷ Varga János: *Határozatiak és feliratiak 1861-ben. (Gróf Károlyi Sándor levelei báró Jósika Miklóshoz)*. Levéltári Közlemények, 54. évf. (1983) 1–2. sz. 199.

⁶⁸ A romániai zsidóüldözéseket magyarázza, hogy a 19. század elején a dunai fejedelemségekben a lakosság nagy többsége még román volt, de a század közepétől egyre több oroszországi zsidó érkezett Romániába, ahol állampolgárságot nem kaphattak, földet nem vásárolhattak. A korlátozások miatt általában városokban telepedtek le, ahol kereskedőként dolgoztak, vidéken pedig a birtokok intézőiként, kocsmárosként vagy hitelezőként. Ezek a foglalkozások már eleve magukban hordozták a parasztsággal való konfliktus lehetőségét (Jelavich, Barbara: *A Balkán története*. 2. köt. Budapest, 1996. 28–29). 1866-ban a román kormányzat is javaslatot tett a zsidók egyenjogúsítására, de az ennek folytán kezdődő pogromok hatására visszavonta a javaslatot. Az 1860–1870-es években az antiszemita propaganda hatására pogromok, vérvádperek kezdődtek, majd az 1880-as években a zsidók jogait korlátozó törvények sora született, de pogromokra az 1890-es években is sor került Romániában. Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890)*. Budapest, 1976. 34–35.

⁶⁹ A galíciai zsidók, illetve az ortodoxok és neológok arányára mutat rá: Kecskeméti Károly: *Homályzónák: a zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése (vázlat)*. Aetas, 21. évf. (2006) 1. sz. 120–132.

rületén is felülreprezentáltakká váltak.⁷⁰ Az emancipációs törvények ellenére a zsidóságnak küzdenie kellett a lesüllyedésüktől tartó, illetve antikapitalista társadalmi rétegek ellen-szenvével, melynek magyarországi csúcspontja az 1882–1883-ban lezajlott tisztaeszlári vérvádper volt.⁷¹ Az eszlári per és a terjedő antiszemitizmus nem csak az Országos Anti-szemita Pártot hívta életre (1883. október 6.), hanem az Egyenlőség című zsidó lapot is, melynek szerzői harciasan támadták az antiszemitákat, s a későbbiekben is a társadalmi befogadást szorgalmazták.⁷²

A magyarországi antiszemita mozgalmak támogatói az ellenzéki területekről kerültek ki, társadalmi bázisuk leginkább a földjét veszített dzsentri réteg tagjai, akik a modern értelmiségi pályákon is szembesültek az egyre erőteljesebb zsidó konkurenciával, illetve a kisiparosok, kiskereskedők, akik megélhetését veszélyeztette a gyáripár és a nagykereskedelem. Az antiszemita eszmék terjesztésében – a szekularizációval párhuzamosan – egyre inkább teret vesztő alsópapság és az egyházi értelmiség is részt vett.⁷³ A választási küzdelmek a magyarországi antiszemiták számára nem hozták meg a várt sikert (1884, 1887), a párttól az értelmiség egyre inkább elfordult, s 1892-ben már nem is szerepelt a választásokon, később nagyobb sikerrel a Katolikus Néppárt vált az antiszemita eszmék hirdetőjévé.⁷⁴

Bécs zsidó lakosságának növekedését az 1850–1860-as években nem csupán a galíciai–bukovinai izraeliták bevándorlása hozta magával, hanem zsidók a Birodalom más területeiről is érkeztek a fővárosba. Elsősorban Pozsonyból, az ortodox zsidóság központjából vándoroltak ide, illetve a csehek zsidóellenességét érzékelve a cseh korona országokból.⁷⁵ Annak következtében, hogy nagy számban telepedtek le Bécsben a migráns zsidók,

⁷⁰ Rozenblit, Marsha L.: *Die Juden Wiens 1867-1914. Assimilation und Identität*. Wien, 1988. 24. Bécs lakosságának 8,8%-a volt izraelita 1900-ban.

⁷¹ Vizsgált időszakunkban nem az eszlári per volt az egyetlen vérvádper, a polnai zsidókat is rituális gyilkossággal vádolták 1899 szeptemberében. Európai rituális gyilkosságvádokról lásd: Buttaroni, Susanna – Musial, Stanislaw (Hrsg.): *Ritualmord: Legenden in der europäischen Geschichte*. Wien, 2003.

⁷² Kövér György: *A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Budapest, 2011.; Prepuk Anikó: *A neológ sajtó a zsidóság társadalmi befogadásaért a 19. század utolsó harmadában*. Budapesti Negyed, 60. évf. (2008) Nyár 187–224.

⁷³ Kubinszky: *Politikai antiszemitizmus*, 47–51.; Fischer: *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn*, 83–85.

⁷⁴ Kubinszky: *Politikai antiszemitizmus*, 191–223.

⁷⁵ McCagg Jr., William O.: *The History of Habsburg Jews, 1670–1918*. Indiana, 1992. 146–147.

A csehek zsidóellenességét magyarázhatja, hogy a 19. század első felében lezajlott iparosodásban és modernizációban nagymértékben vettek részt zsidók. Amikor a csehek kitűzték célul a cseh nemzeti programot, egyben igényt tartottak nem zsidó, hanem cseh kézben lévő bankokra is. A zsidók a cseh koronatarományokban germanizálódtak, német nyelvű iskolákat tartottak fenn, így nem számíthattak cseh szimpátiára. Az 1870-es évek válságát követően mégis felbukkantak cseh–zsidó kulturális és politikai mozgalmak – főként vidéken, ahol a zsidók egy része tudott csehül, de ezek az 1890-es évek nyelvrendeletekkel kapcsolatos vitái miatt teljesen háttérbe szorultak. McCagg Jr.: *The History of Habsburg Jews*, 177–178.

egyre több – jól szervezett – kulturális és társadalmi együletet hoztak létre, melyek többsége kiadott sajtótermékeket. A bevándorló izraeliták jelentős hányada a bécsi tőzsdén találta meg számításait, s úgy tűnhetett az 1860-as évek végén, hogy a kortársak egy „új nagy zsidó siker”-történetnek lehetnek tanúi.⁷⁶

Az 1873-as tőzsdekrachot követően a siker reménye szertefoszlott, felütötte a fejét az antiszemitizmus, és a bécsi zsidóság tagjai is eltérő utakat kerestek megingott helyzetük megoldására. Victor Adler elfordult a gazdasági ügyletektől, s a „fekete péntek” sokkjától áthatottan minden ausztriai dolgozó számára megalapította a Szociáldemokrata Munkáspártot (Sozialdemokratische Arbeiterpartei). Dr. Josef Bloch rabbi viszont egy zsidó neo-liberális reformot tűzött ki célul, s küzdött az antiszemitizmus és az asszimiláció ellen. A fiatalabb generáció tagjai pedig megfogalmazták a zsidó nacionalizmus alapelveit.⁷⁷

A politikai antiszemitizmus tehát – a korabeli európai folyamatokhoz hasonlóan – a Monarchia mindkét államjogi egységében felbukkant, míg Budapesten az Országos Antiszemita Párt rövidéletű volt, addig egy évtizeddel később Bécsben a főpolgármesteri székbe is osztrák-német antiszemita képviselő, Karl Lueger (Christlichsoziale Partei) ülhetett. Az antiszemitizmus csírái Bécsben az 1860-as években is megtalálhatók, a Vaterland című napilapban megjelenésétől kezdve (1860) publikáltak zsidóellenes cikkeket, melyek alapgondolata azonban még a kereszténység védelméből kiinduló antiszemitizmus. Hívei a tőkét (zsidó érték) és az erkölcsös munkát állították egymással szembe. Az 1870-es évek közepétől – főként az értelmiség köreiben – a vallási alapú antiszemitizmus helyett a tudományos érveket felsorakoztató, faji alapú antiszemitizmus vált egyre népszerűbbé, melynek legismertebb képviselője Georg von Schönerer volt.⁷⁸

1. 10. A cigányság a 19. században

A Monarchia területén ugyancsak szétszórta a cigányság, melynek egy része a 19. század közepére már a letelepedett életformát választotta. Körükben tipikus szakma volt a zenész, a tégl- és vályogvető, illetve a kovács, s általában annak a falunak a vallását követték, ahová letelepedtek. Másik részük még nomadizáló életformát folytatott balkáni társaikhoz hasonlóan, sátrokban éltek vagy vándoroltak, a társadalmon kívüli viszonyok és

⁷⁶ McCagg Jr.: *The History of Habsburg Jews*, 156.

⁷⁷ McCagg Jr.: *The History of Habsburg Jews*, 156–157.

⁷⁸ Kubinszky: *Politikai antiszemitizmus*, 24–25.

a felekezeten kívüliség volt rájuk jellemző.⁷⁹ Gazdaságilag, társadalmilag elmaradottabb körülmények között éltek, főleg a vándorló cigányokat a szegénység is sújtotta. A cigánykérdés megoldási szándékát mutatják Magyarországon a cigányösszeírások (1873: 214 000 fő, 1893: 274 940 fő), illetve a letelepedést szorgalmazó adminisztratív intézkedések (például 1879-ben az országgyűlés kihágásnak minősítette a csavargást).⁸⁰ A cigányságról szóló munkák mindemellett kiemelik, hogy a cigányok milyen módon jelentek meg a 19. századi magyar történelmi eseményekben, a szabadságharcban például mintegy 6000 cigány zenész vett részt különböző seregek kíséretében.⁸¹

Ausztriában nagyobb számban élő cigányságról nem tudunk a 19. században,⁸² a levéltári dokumentumok alapján a cigányság problémaköre nem foglalkoztatta az osztrák-német tartományok hivatalait és lakosságát egészen az 1870-es évekig. Ezt követően viszont számos javaslatot ismerünk, melyek a cigánykérdést igyekeztek megoldani, elsősorban a Magyarország irányából Ausztriába vándorló – főként zenész – cigányok által okozott károk és lakossági bejelentések miatt. A korszak cigányellenes retorikája erősödött a 19. század utolsó évtizedére, az időszak cigánypolitikája szorosan összefügg annak szegénységpolitikájával. A hontalan cigányok testesítették meg a kortársak szemében a munkakerülő, a lusta, haszontalan személyeket, akiket a társadalom – szó szerint is – igyekezett kiszorítani. Ezt tükrözte az a belügyminiszteri rendelet (1888. szeptember 14.),⁸³ mely deklarálta a cigányok kiutasítását (ez elsősorban a Magyarországra való visszautasítást jelentette), amennyiben nem rendelkeznek ausztriai lakhellyel. Meglepőnek tűnhet, hogy a cigányság nagy mértékben foglalkoztatta az osztrák-német politikai vezetőket, de ők voltak azok, akik a modern polgári társadalomban a „rendetlenséget” és a kriminalitást szimbolizálták a kortársak számára.⁸⁴

⁷⁹ Romsics: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában*, 59–60.

⁸⁰ A cigányösszeírások adatait lásd: *A Magyarországon 1893. január 31-án végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Budapest, 1895. című kötetben.

⁸¹ A cigányság történetéről általánosságban lásd: Hegedűs Sándor: *Cigány kronológia*. Piliscsaba, 2000.; Rostás-Farkas György – Karsai Ervin: *A cigányok története*. Budapest, 1992.; Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányság története: történelem a cigánykutatások tükrében, 1890-2008*. Budapest, 2009.; Száraz Miklós György: *Cigányok: Európa indiánjai*. Budapest, 2007.

⁸² 1887-es adatok alapján: Felső-Ausztria 46 fő, Alsó-Ausztria 148 fő, Stájerország 159 fő, Karintia 99 fő, Salzburg 2 fő, Tirol és Voralberg 32 fő. Freund, Florian: *Oberösterreich und die Zigeuner. Politik gegen die Minderheit im 19. und 20. Jahrhundert*. Linz, 2010. 57.

⁸³ Tartományi szintű rendeletek sora született az 1870-es évektől a vándorcigányok ellen. Freund: *Oberösterreich und die Zigeuner*, 41–52.

⁸⁴ Freund: *Oberösterreich und die Zigeuner*, 80–84.

2. Az elemzés tárgya és időintervalluma: a 19. század második felének élclapjai

„...Innen van az ő rendkívüli hatása, mert az ember amit egy kaczagó képpel egy pillanat múlva magáévá tesz, ha akarja sem tudja egykönnyen elfelejteni.”¹

A Herkó Páter című kiadvány szerkesztőjének állítása az élclapok nagy hatásának okait keresve, minden lapra igaz lehet a 19. század második felében, mivel mindegyik vicclap a tartalmát karikatúrákkal tette még vonzóbbá. Az élclapok virágzása Magyarországon a neoabszolutizmus utolsó éveiben kezdődött, előtte csak 1848-ban láttak napvilágot nagyobb számban. Az 1850-es évek végén mind az ausztriai, mind pedig a magyar élclapi szövegek és rajzok alkotói a humor eszközéhez nyúltak, amikor a közvetlen véleménynyilvánítás nem volt lehetséges, majd a dualizmus korában már számtalan vicclap került kiadásra a Monarchia mindkét államjogi egységében.² A pesti és bécsi élclapok nagy

¹ HP 1898. december 25. 14.

² Vicclapok szövegeivel vagy karikatúráival kapcsolatban lásd: Eröss László: *A pesti vicc*. Budapest, 1982.; Buzinkay Géza: *Budapesti karikatúrák*. In: Tanulmányok Budapest múltjából XXVII. Budapest, 1998. 100–116.; Buzinkay Géza: *A megrajzolt vicc: a budapesti karikatúra*. In: Sándor P. Tibor: *Micsoda város! Karikatúrák a 125 éves Budapestről*. Budapest, 1998. 5–19.; Vörös Boldizsár: *Különböző politikai rendszerek – hasonló humoros alkotások? 1919 fordulatai viccekben és karikatúrákban*. Médiakutató, 10. évf. (2009) 4. sz. 27–41.; Vörös Boldizsár: „Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviselésére bizalmat válasszanak” (*A Magyarországi Tanácsköztársaság emléke a diktatúra bukása után közzétett viccekben*). Aetas, 21. évf. (2006) 2–3. sz. 184–203.; Gluck, Mary: *Jewish Humor and Popular Culture in Fin-de-Siècle Budapest*. Austrian History Yearbook, vol. 39. (2008) 1–21.

Az európai humorisztikus–szatirikus sajtótermékekről megjelent írások közül lásd: Fuchs, Eduard – Kraemer, Hans: *Die Karikatur der europäischen Völker vom Altertum bis zur Neuzeit*. Berlin, 1901.; Fuchs, Eduard: *Die Juden in der Karikatur: ein Beitrag zur Kulturgeschichte*. München, 1921. Az ausztriai humorisztikus újságokról lásd: Castle, Eduard: *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte*. Bd. 3. Wien, 1930. 369–393.

Két – publikálásra nem került – PhD-dolgozatot is olvashatunk az ausztriai élclapokról: Scheidl, Ernst: *Die humoristisch-satirische Presse in Wien von den Anfängen bis 1918 und die öffentliche Meinung*. PhD-Dissertation. Wien, 1950. E dolgozat hiányossága, hogy kevés új információt tartalmaz, mivel a szerző gyakran csak átvette a Castle-féle irodalomtörténet szövegét. Peterseil, Walter: *Nationale Stereotypen in der Karikatur. Die Magyaren, Polen, Serben, Slowenen und Tschechen in Wiener humoristisch-satirischen Zeitschriften (1895-1921)*. PhD-Dissertation. Wien, 1991.; illetve egy MA-dolgozatot Beglaw, Jeffery W.: *The german national attack on the Czech minority in Vienna, 1897-1914, as reflected in the satirical journal Kikeriki, and its role as a centrifugal force in the dissolution of Austria-Hungary*. 2004. <http://ir.lib.sfu.ca/bitstream/1892/9907/1/b36181110.pdf>, letöltve: 2011. október 18. Beglaw bécsi anti-cseh propagandaként elemzi a Kikeriki című élclap 1897–1914-es évfolyamait. Kiindulópontja az, hogy a konfliktus a csehek és az osztrák-németek között 1897-ben, a nyelvrendeletek kihirdetése után vette kezdetét. Hangsúlyozza az osztrák-németek féltelmének irreleváns voltát, mivel a csehek létszáma Bécsben igen alacsonyra tehető. A szerző figyelmen kívül hagyja, hogy a csehek 1890-es évekbeli élclapi megjelenítési formái az 1860-as években gyökereznek, túlzó formái már az 1890-es évek elején is jelentkeznek a szélsőségesnek nem tekinthető Figaróban is. Kizárólag propagandának, az olvasók véleménye befolyásolási eszközének tekinti a csehellenes képeket, s nem utal arra, hogy a konfliktusok régebbi eredetűek, s az olvasók véleményét vissza is tükrözik. A nacionalizmus erejét, amely az 1890-es években nem csupán osztrák-német–cseh viszonylat-

száma a 19. század utolsó negyedében azt mutatja, hogy a modernizációval párhuzamosan kialakult egy olyan olvasói réteg, mely fenn tudta tartani e lapokat.

A Monarchiában élő nem magyar, illetve nem osztrák-német nemzetiségekről kialakult sztereotípiák elemzését az élclapok textuális és vizuális tartalmai alapján az 1860-as években érdemes elkezdni. Összehasonlításképp a 19. század utolsó évtizedét választjuk, azért is, hogy bemutatható legyen – a sztereotípiák mellett – magának a szórakoztató lap műfajának a változása s ennek hatása a nemzetiségi csoportok ábrázolására. Elemzésünk során nem csak két-két időmetszet, a két évtized elejének és a két évtized végének két-két évfolyamát (1860–1861, 1868–1869, 1890–1891, 1898–1899) hasonlítjuk össze több Magyarországon s egy Bécsben publikált élclap szövegei és karikatúrái alapján, hanem kitekintünk a nem magyar nemzetiségi mozgalmak nemzetiségi kérdésről, egymásról, illetve a nemzetiségi politikáról alkotott véleményére is elsősorban szerb, román és szlovák nyelvű, másrészt cseh és lengyel élclapok alapján. Elsőként az 1860-as évek magyar és az 1860-as évek osztrák-német lapjaiban található nemzetiségi sztereotípiákat, a nemzetiségi politikusokról és aktuálpolitikai kérdésekről alkotott véleményeket hasonlítjuk össze, majd ugyanígy járunk el az 1890-es évek vicclapjaival, leginkább a változásokra koncentrálva.

Az időmetszetek kiválasztását a Habsburg Birodalom és Magyarország bel- és külpolitikai helyzete határozta meg. Az 1860-as évtized első két évfolyamát azért érdemes vizsgálni, mert az Osztrák Császárság kül- és belpolitikai szituációja, a valamennyi nemzeti csoportot sújtó neoabszolút kormányzati rendszer kudarca lehetővé tette a közeledést a magyar és a nem magyar nemzetiségi vezetők között, s hasonló folyamat játszódott le Ausztriában is. Másfelől 1868 a horvát–magyar kiegyezés és a nemzetiségi törvény szentesítésének éve, ami egyrészt az ellentétek kiéleződéséhez vezetett, ekkor a megváltozott belpolitikai helyzetben a magyar politikai elit már hatalmi pozícióból fogalmazhatta újra programját a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban, s az erre adott bécsi reakciót is megfigyelhetjük az ausztriai élclap írásaiban. 1869-ben pedig megvizsgálhatjuk a nem magyar nemzetiségek és a magyar társadalom nemzetiségi törvényre adott reakcióinak megjelenítését az élclapokban. 1868–1869 a birodalom nyugati felében is konfliktusokkal terhelt időszak volt a cseh és lengyel nyelvhasználati jogok hangos követelése miatt.

ban erősödött és radikalizálódott, hanem a Monarchia más nemzetiségi csoportjai estében is, alulértékeli, s ezért tudja nehezen magyarázni a propaganda hevességét.

Megjelent tanulmány Suppan bevezetésben említett munkáján kívül: Heuberger, Valeria – Peterseil, Walter: *Nationale Stereotypen in der Karikatur. Österreich und seine Nachbarstaaten Deutschland, Tschechien, Polen, Ungarn, Jugoslawien (Slowenien, Kroatien, Bosnien, Serbien), Italien und die Schweiz 1895–1995*. In: Lutter, Christina (Hrsg.): *Ästhetik und Ideologie*. Wien, 1997. 43–56.

Az 1890-es években szemtanúi lehetünk annak, milyen változások következtek be a nemzetiségi sztereotípiákban a 19. század végéig, amikorra a nem magyar nemzetiségek és a magyarok közötti viták kiéleződtek. 1890–1891-ben az első magyarországi antiszemita hullám lecsengése után figyelhetjük meg a zsidó- és „idegen”-ábrázolásokat egy belpolitikai válságokkal terhelt időszakban, amikor a magyar nemzet- és állameszme már kiteljesedett. A 19. század végére pedig a nemzetiségi alapon újra szerveződő politikai pártok a passzivitás helyett már az aktív politizálást választották, ami a konfliktusok élesebb megjelenítéséhez vezethetett. Az 1890-es évek a cseh–osztrák–német viszony és annak hatásai a magyarországi nem magyar nemzetiségi mozgalmak szempontjából is elemzésre érdemes, s mint láthattuk, az 1890-es évek első és utolsó éve is meghatározók voltak a cseh–osztrák–német kiegyezés történetében.

Az élcikkek írásai és karikatúrái jól használhatók a nemzetiségi sztereotípiák vizsgálatában, mert a társadalom olyan mélyen nyugvó mentális rétegeibe nyújtanak betekintést, amelyekbe másfajta kútfők sajátosságaiknál fogva nem engednek bepillantani. A karikatúrákból pedig olyan információkat is kiolvashat a figyelmes szemlélő, amelyeket az írott dokumentumok elhallgatnak.³ Az élcikkek a mindennapi társasági, közösségi élet részét képezték, de az utókor számára is megjelenítik a mindennapokat történeteiken keresztül. Az élcikkek vizuális és textuális tartalmakban a mindennapi kultúra egyes elemeit fedezheti fel az olvasó: a karikatúrákon ábrázolásra kerülnek a magyar és a nem magyar csoportok öltözködési szokásai, olvashatunk a jellemzőnek vélt ételekről vagy ünnepekről, vallási szokásokról, melyek sztereotípiák formájában állnak elénk.

Az élcikkek sajátos elemei, a karikatúrák különös jelentőséggel bírnak, mivel bár vizsgálati időszakunkban az írni–olvasni tudás – eltérő ütemben az egyes nemzetiségi csoportoknál – terjedőben volt, de a szövegekben is olvasható sztereotípiák vizuális, gyorsan kódolható megerősítésére is szolgáltak e rajzok a kortárs médiumok szinte egyetlen képi elemeként,⁴ s terjesztették, elmélyítették a sztereotip gondolkodást. E rajzok jelentősége abban is megragadható, hogy a kalendáriumok és élcikkek „...*illusztrációit azok is többször megnézték, akik olvasni nem tudtak*”.⁵ A karikatúra, annak érdekében, hogy közérthető legyen, jól ismert szimbólumokból és sztereotípiákból építkezett, s a kutató is e sztereotípiákra kíváncsi, ezek alapján kívánja az egymásról élő kép elemeit, tehát a kollektív tudat egyes részleteit meghatározni. A kortársak egymásról alkotott képeinek is megbízhatóbb

³ Bernát, Alexander: *A politikai rajz*. In: Bernát, Alexander: *A művészet*. Válogatott tanulmányok. Budapest, 1969. 308.

⁴ A családi- és szórakoztató lapok is közöltek metszeteket, reprodukciókat illusztrációként.

⁵ Kiss Lajos: *Vásárhelyi híres vásárok*. Szeged, 1956. 39.

forrásai a karikatúrák és egyéb grafikai alkotások, mint a politikai röpiratok vagy a politikai napilapok cikkei, mert a „*politikai harcok veséig ható analízise tárul fel előttünk a rajz-jegyzetektől*”. A „*karikatúra a maga korának megvesztegethetetlen történetírója*,”⁶ leképezi egy kor kognitív és affektív attitűdjait.

A karikatúrák jellemzője, hogy gyorsan dekódolható és jól ismert vizuális elemekből állnak az olvasók befolyásolása vagy véleményük megerősítése érdekében, ami szükségessé teszi az élclapi rajzok vizsgálatát mint a politikai propaganda egyik eszközét is. Reinhart Koselleck ellenségfogalmakról szóló klasszikus munkájában levezeti, miként alakult át a 18. századig még teológiai értelemben vett nem-ember fogalma a 19. században, amikor az politikai jelentést kapott. Vallásos kontextusban a megnevezés pogányt jelentett, míg a 19. században ez átalakult alsóbbrendű, irtandó lény tartalommal,⁷ ami megfigyelhető például a 19. század végén megjelent magyar élclapi versekben is, miközben az 1860-as években ilyen attitűd még nem bukkant fel. Az a csoport, mely nem-emberként tűnt fel, megsemmisíthetővé vált ez által, s bűnösnek tekinthető olyanért is, amiért nem felelős, mint például nyelve, nemzetisége.⁸

A politikai témájú élclapi szövegek, melyeknek egyik jellemzője az, hogy a 19. század végén már „ellenségként”, illetve nem-emberként ábrázolták a nemzetiségi csoportokat, társadalmi feszültségeken csattanak, egyben a társadalom hangulatát, hozzáállását is mutatták az adott témához.⁹ A vizsgált nemzetekkel és nemzetiségekkel kapcsolatban is megjelentek az írásokban és a karikatúrákon a társadalmi feszültségek követeléseik kigúnyolásán keresztül, illetve azáltal, hogy egyre hevesebbnek értékelt politikai követeléseik gyakran az „átlagemberre” vonatkoztatott vélt tulajdonságok eltorzulását is eredményezték.

Az élclapok forrásértékét – rajzolt elemeiken kívül – népszerűségük növeli, előfizetők száma vetekedett a politikai lapok előfizetőinek számával. Az élclapoknak 1200–4000 előfizetőjük volt az 1860-as években,¹⁰ a politikai napilapokra pedig Lipták Dorottya becslése szerint az 1870-es évek közepéig 2500–4000-en fizettek elő.¹¹ Pontos adatokkal csak 1862–1863-ból rendelkezünk: 1862-ben Az Üstökösnek háromhavonta változó számban

⁶ Szegi Pál: *Karikatura és történelem*. Szabad Művészet, 2. évf. (1948) 9. sz. 283–285.

⁷ Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest, 1997. 73.; 77.

⁸ Koselleck, Reinhart: *Ellenségfogalmak*. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, 1998. 6–13.; 21.

⁹ Erőss: *A pesti vice*, 116.

¹⁰ Buzinkay: *Borsszem Jankó és társai...*, 23.

¹¹ Lipták Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága*. Budapest, 2002. 122.

3000–2100, a Bolond Miskának 4720–5300, a Pesti Naplónak 4020–3400, míg 1863-ban Az Üstökösnek 2100–2000, a Bolond Miskának 3800–3000, a Pesti Naplónak 3400–3550 előfizetője volt.¹² Az Üstökös előfizetőinek számát Buzinkay Géza ennél alacsonyabbra becsülte az 1860–1870-es évekre vonatkozóan (1200–1500 előfizető),¹³ a Borsszem Jankó esetében kicsit magasabb számú, 1500–1850 előfizetőt becsül a szakirodalom,¹⁴ de az előfizetések nem mind magánszemélyektől származtak, a kaszinók, olvasóegyletek és kávéházak járaták a fontosabb élclapokat, tehát összességében ennél jelentősen nagyobb olvasóközönséggel számolhatunk minden élclap esetében. A Ludas Matyi szerkesztői üzeneteinek egyikéből megtudhatjuk, hogy a lapból ötven–száz példány járt egy-egy nagyvárosba (például: Debrecen, Nagyvárad, Nagybánya, Szatmár),¹⁵ míg a Bolond Miska szerkesztője, miután lapjának egy száma nem jelenhetett meg, azért kárhóztatja a cenzúrát, mert 7–8000 előfizetője maradt lap nélkül.¹⁶ A Figaro esetében példányadatokat Walter Peterseil disszertációjában találhatunk, mely szerint ötezer példányban jelent meg a lap megszűnésekor, 1919-ben.¹⁷ Nemzetközi összehasonlításként szolgálhat a párizsi Charivari című élclap megjelenéséről szóló adat, mely szerint 2875 példányban látott napvilágot 1866-ban.¹⁸

Az élclapok kiválasztásakor fontos szempont volt, hogy azok nagyobb példányszámban megjelenő, országos lapok legyenek, tehát az olvasók szélesebb rétegének véleményét tükrözzék, ezért az 1860–1861. években Az Üstökösön kívül a Bolond Miskát és a német nyelvű Figaro című élclapot vizsgáljuk. Az 1868–1869. években Az Üstökös elemzési eredményeit a Ludas Matyi, a Borsszem Jankó, illetve a Figaro szövegeiben és képein talált sztereotípiákkal hasonlítjuk össze. A magyar nyelvű vicclapok kiválasztásában az 1860-as évek végén megjelenési idejükön kívül szerepet játszott a kiegyezés utáni politikai

¹² Az adatok lelőhelye: Magyar Országos Levéltár, D 185. M. kir. udvari kancellária, elnöki iratok, 1862: 956., 1863: 112. Ez úton köszönöm Deák Ágnesnek, hogy az adatokat a rendelkezésemre bocsátotta.

¹³ Buzinkay: *Borsszem Jankó és társai...*, 25.

¹⁴ Dersi: *Századvégi üzenet*, 8. A sajtótörténet 1870-es adatot közöl, mely szerint a Borsszem Jankónak ekkor 4000 előfizetője volt, és még ötszáz eladott példányról tud az előfizetéseken kívül. (Buzinkay Géza: *Élclapok, 1867–1875*. In: Szabolcsi Miklós (szerk.): *A magyar sajtó története*. 2/2. köt. Budapest, 1985. 172.)

¹⁵ LM 1868. dec. 20. 408.

A sajtótörténet adatai szerint kiugróan magas példányszámmal (4500) – politikai propagandájának következtében – 1868-ban a Ludas Matyi rendelkezett, de az már a következő évre 2000-re csökkent. (Buzinkay: *Élclapok...* In: Szabolcsi: *A magyar sajtó története*. 2/2. 185.)

¹⁶ BM 1861. okt. 13. 163. A közölt előfizetői számadatról persze nem tudhatjuk, hogy valós-e vagy a szerkesztő túlzása. Szinnyei is – feltehetően ezt az adatot átvéve – 7000-re nőtt előfizetőről számol be. (Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 14. köt. Budapest, 1914. 403.) Ezt a – hivatkozás nélküli – adatot *A magyar sajtó története* 2/1. kötete is közli olyan formában, hogy már a lap első száma 7000 példányban kelt el (Miklóssy János: *Irodalmi, szórakoztató, művelődési sajtó*. 673.).

¹⁷ A szerző nem közölte, hogy adatai honnan származnak, becslés-e, mint a magyar nyelvű lapok esetében, mivel pontos adataink nem maradtak fenn. (Peterseil: *Nationale Stereotypen in der Karikatur*, 36.)

¹⁸ Buzinkay: *Élclapok...* In: Szabolcsi: *A magyar sajtó története*. 2/2. 172.

orientációjuk is: Az Üstökös a balközép vicclapja volt, a Borsszem Jankó kormánypárti lapnak tekinthető, a Ludas Matyi szélsőbal nézeteket hangoztatott.

1890–1891-ben, illetve 1898–1899-ben a még ekkor is megjelenő Borsszem Jankót, mely a 19. század végén is a kormány politikáját támogató lap volt, Az Üstököst és a Figarót vesszük görcső alá, kiegészítve 1898-ban az antiszemita beállítottságú Herkó Páter című élclappal. A Ludas Matyi és Herkó Páter olvasói szövegeiket és rajzaikat a szerkesztők által meghatározott „ellenség” ellenében küldhették be (Deák-párt, illetve a zsidóság), így mindkét lap igen egysíkú, több évfolyam áttekintése sem mutatott új eredményeket.

A leghosszabb időszakot tehát Az Üstökösből elemezhetjük, melyet Jókai Mór indított 1858-ban és 1877-ig szerkesztett,¹⁹ de a lap még 1918-ig fennállt Szabó Endre szerkesztésében. Jelentősége abban ragadható meg, hogy Az Üstökös volt „*a pesti vicc születésének legfőbb koronatanúja, [...] bábája*”.²⁰ Az Üstököst indulásának első két évében kevésbé jellemezték a politikai témák, de ahogy az országban újra megélénkült a politikai élet, enyhült a centralizációs bécsi nyomás, úgy jelentek meg Az Üstökösben is egyre gyakrabban a politikai életre vonatkozó szövegek és képek. A lap csak 1860–1861-ben próbált meg átalakulni politikai élclappá, előtte is, utána is inkább irodalmi, anekdotázó humoros lap volt. Miután 1862-től újra megszilárdult a Habsburg birodalmi kormányzat Magyarországon, eltűntek a politikai írások, karikatúrák a lapból.²¹ Buzinkay Géza ezen megállapításával egészen a kiegyezés évéig, 1867-ig egyetérthetünk, de azt követően – mint látni fogjuk – újra élénken érdeklődött a szerkesztőség a politika iránt, s az 1890-es évekre a társadalmi–politikai–gazdasági kérdések a lapok kizárólagos tematikájává váltak.

Az Üstökös vizsgált évfolyamainak hangsúlyos témái között jelentős eltéréseket észlelhetünk. Az 1860. évfolyamban jóval kevesebb politikai tartalmú szöveget és képet találhat az olvasó, inkább a tanár–diák kapcsolattal, hivatalnokokkal, katonákkal, parasztokkal foglalkozó, hosszabb történetek a jellemzők. 1860 végétől, de főként 1861-ben változások érzékelhetők. Nagyobb teret kapott a politika, először az országgyűlési követválasztásokkal kapcsolatosan, majd a Reichsrat tevékenységének kritikáján keresztül. A belpolitika területén az 1848-as követelések hangoztatása szinte minden lapszámban megjelent, emellett mind szövegesen, mind a karikatúrák gyakori elemeként a felirati és határozati vita. Megfigyelhető különbség, hogy 1860-ban a történelmi jellegű írások a közel-

¹⁹ Az élclap a „nevét az 1857 nyarán feltűnt Donati-féle üstököstől nyerte, amelyről úgy hírlett, össze fog ütközni a Földdel.” (Miklóssy: *Irodalmi, szórakoztató, művelődési sajtó*. In: Szabolesi: *A magyar sajtó története*. 2/1. 667.)

²⁰ Erőss: *A pesti vicc*, 37.

²¹ Buzinkay: *Borsszem Jankó és társai...*, 10–11.

múltba tekintettek vissza, legkorábban az ötvenes évek eleje–közepe jelölhető meg a történetek idősíkjaként, míg 1861-ben a történelmi tárgyú tartalmak többsége 1848–1849-ről szólt. Főként katonákról írt szövegek ezek, ahol az orosz nemzet is rendszeresen felbukkant a csattanókban, talán így kivetítve, feldolgozva a nemzeti fájdalmat, ami még tizenkét év távlatában is erősen élhetett.

Az elemzés során a statisztikai adatokból is jól látható lesz, hogy nemcsak általában véve lendült fel a politikai érdeklődés a lapok hasábjain, hanem a Magyarországon élő nemzetiségi csoportokkal kapcsolatban is megnövekedett az, illetve súlyponteltolódás következett be: míg 1860-ban a cigányok és zsidók voltak az elemzésünkbe bevont írások többségének a szereplői, addig 1861-ben már a többi nemzetiségi csoport került a középpontba, illetve minden magyarországi nemzetiségről olvashatunk, így a témákban is kitapintható változást érezhetünk.²²

Tudjuk, Az Üstökös főszerkesztőjét, Jókai Mórt magát is igen erősen foglalkoztatta a nemzetiségi kérdés pályája során. Jókai nemzetiségekről alkotott képét a valóság és az áhított állapot keveredése határozta meg. Az íróra nem volt jellemző az idegengyűlölet, de a magyarországi elit tagjaiként a korabeli magyar nemzetiségi felfogásnak megfelelően az asszimilált nemzetiségi csoportoknak sem engedett teret, az „idegeneknek” nem szánt semmilyen pozitív társadalmi szerepet, de nem szította a gyűlölködést, hanem a megbékélésre bízta olvasóit, mint ahogy Az Üstökösben található verseiben is hangoztatta a megbékélés fontosságát.²³

Az 1868-as évfolyamot vizsgálva újabb változásokat figyelhetünk meg a lap témáinak tekintetében. Maga Jókai a balközép táborához tartozott, lapja ennek megfelelően ekkor a mérsékelt közjogi ellenzék álláspontját tükrözte, így a belpolitikai kérdések, a dualizmus működésével kapcsolatos vitatémák kerültek a középpontba. Jellemző a közös ügyek és a kvóta létének bírálata, a delegációk és a képviselőválasztások visszasságainak bemutatása, a pártok ellentéteinek felnagyítása. Ebben az évfolyamban visszatérő tematika az 1867-ben a kiegyezéssel elért eredmények kevesellése, ezek összehasonlítása az 1848-as követelésekkel. Az írások ennek ellenére nem csak az 1848-ra s ritkábban az 1849-es eseményekre tekintettek vissza, gyakoribbak az 1850-es évekről, a Bach-rendszerről, illetve a Schmerling-féle provizóriumról szóló történetek.

²² A számszerű adatok táblázatok formájában tekinthetők meg az 1. sz. mellékletben.

²³ Fábri Anna: *Jókai-Magyarország: a modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben*. Budapest, 1991. 80–92.; Fábri Anna: *Magyar Szabadelvűek: Jókai Mór*. Budapest, 1998. 155–156.

A korábbi évfolyamokban nem szereplő új témákkal is találkozhat az olvasó, melyek egy része az adott évben megvitatott törvényekhez kapcsolható (például: népnevelés). Megjelent az élclap hasábjain a női emancipáció és a polgári házasság, melyek helyességét a szerzők vitatják, gyakoriak az egyháziakkal foglalkozó szövegek is, de rábukkanhatunk a kor találmányaira, fejlesztéseire is, mint például a fényképészetre, vasútra, telegráfra és a csatornaépítésre a lap karikatúráin. Új jelenség, hogy az élclap más újságok (például: Bors-szem Jankó, Ludas Matyi, Magyar Újság) írásaira reflektált, idézte és bírálta azokat.

A vizsgált időintervallum második felében már nem Jókai volt a lapszerkesztő, hanem Szabó Endre vette át ezt a feladatot, ami a lap stílusában változásokat hozott.²⁴ Az 1890-es években a nemzetiségi csoportok és azok területi követelései, egyes kormánypárti, illetve nemzetiségi képviselők esetében szinte gyűlölködő hangnemet ütött meg, s Az Üstököst a következő szerkesztői válaszlevél alapján többen is kritizálhatták ezért: „*Igaz, hogy régen ilyen versikék is voltak az »Ü«-ben, de hát ne kísértsen már mindig az a babona, hogy a régi »Ü« jobb volt, mint a mostani, mert abban bizony csak az a kevés volt jó, a mit Jókai írt.* [kiemelés tőlem – T. Á.]”²⁵ A lap szerzőit továbbra is élénken foglalkoztatták a magyar–osztrák–német viszonyt érintő és a magyar belpolitikai kérdések. Az évtized elején az idős Tisza Kálmán politikájának bírálata, majd a miniszterelnök-váltás, külpolitikai tekintetben pedig a hágai békekonferencia, illetve háború és béke kérdései. Az évtized végén is felbukkantak külpolitika témák, leginkább a gyarmati háborúk (Kuba, Kína, Afrika), de legnagyobb terjedelemben az obstrukcióról, a magyar kormány politikájának maró kritikájáról és az osztrák–német–magyar problémák közül a kvóta mértékének kérdéséről, illetve az ausztriai és magyarországi parlament működésének visszasságairól, az ex lexről (költségvetés nélküli állapot) és a Decemberi Alkotmány 14. paragrafusának bevezetéséről olvashatunk. Az 1890-es években a lap szerkesztőségébe írásokat beküldők a főváros mint modern nagyváros problémáira is figyelmet fordítottak külön rovatban („Fő- és székváros”). Szemléltették a fejlődés fonákságait (például: prostitúció) és hiányosságait (például: rossz minőségű víz a vízvezetékekből, túlszűfolt, veszélyes tömegközlekedés).²⁶

²⁴ Szabó Endre (1849–1924) az 1870-es évek közepén a jogi pályát elhagyva az újságírást választotta, költő, regényíró (például: *Hét szilvafa*, 1887), de műfordítóként vált ismertté, az orosz klasszikusokat ő ültette át magyar nyelvre. Publikált a Vasárnapi Ujságban, a Családi Körben, a Nagyvilágban, Az Üstökösben. 1877-ben Jókai rábízta Az Üstökös szerkesztését, 1881–1882-ben A Hon munkatársa is, 1882-től Az Üstökös tulajdonosa és felelős szerkesztője. Jókaihoz hasonlóan ő írta Az Üstökös vezérverseit és szerkesztette évkönyveit, továbbá számos tárca köthető a nevéhez (például a Magyar Hírlapban). (Szinnyei: *Magyar írók*, 13. köt. 180–183.)

²⁵ Ü 1898. ápr. 10. 177.

²⁶ Részletesebben lásd: Tamás Ágnes: *A fővárosi modernizáció és a modern főváros problémái az élclapok hasábjain*. In: H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): *A város és társadalma*. Budapest, 2011. 470–483.

Az 1860-as évek elejéről még elemzésre kerülő lap a Bolond Miska, melyet Tóth Kálmán indított 1860. június 4-én, s szerkesztett 1875-ig, a lap megszűnéséig.²⁷ Megjelenése első évében ez a humoros hetilap inkább irodalmi lap volt, mint politikai. Folytatásos novellákat, úti beszámolókat olvashatunk az újság hasábjain, főként külpolitikai utalásokkal. Érdeklődésének középpontjában Giuseppe Garibaldi és az itáliai események álltak – reménykedve egy újabb magyar szabadságharc kitörésében –, illetve III. Napóleon európai politikát alakító szerepe és a Török Birodalom ingatag bel- és külpolitikai helyzete, s ezzel kapcsolatban a „keleti kérdés”.

A vicclap gyakori témái között említhetjük a külpolitikán kívül a Nemzeti Színházzal, az irodalommal kapcsolatos írásokat, a germanizáció sikertelenségét hirdető cikkeket,²⁸ a szólás- és sajtószabadság követelését, a cenzúra és a cenzorok humorossá tételét, de olvashatunk a kor szórakozásai lehetőségeiről (kávéházak, kaszinó, biliárd) is. Sűrűn bukkantak fel az élc lapban reflexiók más folyóiratok írásaira, megjelent gyakran a magyar divat s a magyar viselet szimbolikus értelmezése. Ez utóbbi téma kapcsolódik az 1848–1849-es eseményekre való emlékezéshez, illetve az 1860-as évek tüntetéseéhez. A lap az 1848-as politikát hirdette, negatívan jelenítette meg az 1847-es alapokon álló konzervatív politikusokat, de konkrét események közül csak kevésre találunk utalást, ilyen például az esztergomi országbírói értekezlet és az Októberi Diploma.

Tóth Kálmán lapja 1861-ben már sokkal inkább alkalmazta a politikai élc lap eszköztárát. Erre jó alkalom, megfelelő téma volt az 1861. évi országgyűlés és az országgyűlés egybehívását megelőző választások, a megyék újjászervezése, majd a Reichsratban való részvétel elutasítása. Egyértelműen az 1848-as álláspontot tette magáévá, az 1847-hez visszatérni akaró konzervatív politikát továbbra is elítélte. A lap nemcsak a politikai élc lapi stílusra talált rá, hanem saját arculata is kialakult, cikkek nagy száma tudósított bel- és külpolitikai eseményekről „bécsi szemszögből”, így a Habsburg vezetéssel szimpatizáló politikai nézetek a humor céltáblájává váltak. Ez az új elem a nemzetiségi kérdés kapcsán is érzékelhető, általa Bécs megosztó, a nem magyar követeléseket bátorító politikája a nem magyar nemzetiségekről szóló élcek egyik témájává vált, ami Az Üstökös írásaihoz képest

²⁷ Tóth Kálmán (1831–1881) hírlapíró, szerkesztő és költő, Baja város országgyűlési képviselője (1865–1876). A Főváros Lapok című irodalmi újság szerkesztője (1864–1881), politikai, hazafias versek szerzője, szerelmi költészete és népszínművei (például: *Az ördög párnája*) a korszak ismert alkotásai. (Szinnyei: *Magyar írók*, 14. köt. 403–407.)

²⁸ Tóth Kipfelhauser úr szövegein keresztül igyekezett nevetségessé tenni a germanizációt. E figura nagy népszerűségnek örvendett, Sinnyei adatai szerint a Kipfelhauser-verseket és írásokat – külön füzetben – 10 000-nél több példányban adta el a szerkesztő. Többek között Kipfelhausernek köszönhetően a lap is igen népszerű volt, láttuk, példányszáma a legmagasabb volt az élc lapok közül. (Szinnyei: *Magyar írók*, 14. köt. 403.)

is új vonás, mert Jókai lapjában keveset foglalkozik Bécs szerepével a nemzetiségi kérdést illetően. Előző évi témái közül a színházzal és irodalommal kapcsolatos híreket nem hagyta ki teljesen Tóth, de ezek sokszor a cenzúra vagy a sajtószabadság szemüvegén keresztül jelentek meg, bírálat formájában. A Bolond Miska továbbra is gyakran reflektált más lapokban megjelent írásokra, s folytatásos novelláit is megtartotta a szerkesztő, de ezek is politikai színezetet kaptak.

A technikai újítások ábrázolásán kívül (például: óriási, ágyúcsőhöz hasonlító fényképezőgép) érdekes újdonság, hogy találhatunk olyan élceket a lapban, amelyek a jövőben játszódhatnak, főként az országgyűlés feloszlása után. A múltba visszatekintő történetek ebben a lapban is olvashatók, igaz, a Bolond Miskában nem uralkodtak el az 1848–1849-es eseményekre emlékező katonatörténetek, de olvashatunk az 1850-es években történetekről, s egy-egy szövegben megjelentek a magyar történelem dicsőbb időszakai is (törökellenes küzdelmek, Bocskai István vagy Rákóczi Ferenc). Az 1848–1849-es harcokkal kapcsolatban a lap inkább névtelen hősök személyes nagyságát rajzolta meg, s nem a vesztes csatákra összpontosított. Ezt a legendateremtő „küldetést” egy szerző a következőképpen fogalmazta meg: *„Leonidás kétszázad magával harcolt, a nevét most is emlegetik; s e huszár hős tette csak addig marad az olvasó emlékezetében, míg lapunk jövő számában más történet elfelejteti. A hadvezérek nevét arany betűk, a közemberek emlékét a hálás sziv őrzi meg...”*²⁹ A szabadságharcot követő politikai berendezkedés osztrák-német vezetőire pedig a következő szójátékkal emlékezik a lap:

*„A mult évtizedben Magyarország kormányzója mindenkinél csekélyebb (Geringer) volt. A mit a patak (Bach) nem vitt el tőlünk, azt a hídon (Bruck) vitték keresztül. A nevelésből nem kellett a németnek sokat tennie (Thun), miután biráink (Richter) ugy is a legszebb morális példával jártak elől.”*³⁰

A lap témáinak súlypontjai között 1861 őszén következett be változás: miután a szeptember 29-i lapszám nem jelenhetett meg,³¹ a szerkesztő óvatosabbá vált, ritkultak a Reichsratot bíráló írások, a lap hangvétele kevésbé kritikussá vált, s a szerkesztő tekintete ismét a külpolitika felé fordult.

²⁹ BM 1861. máj. 5. 69.

³⁰ BM 1861. máj. 19. 79. Az élce a neoabszolutizmus osztrák-német politikusainak (br. Karl Geringer, Alexander Bach, Karl Ludwig von Bruck, gr. Leo von Thun) tevékenységét mutatja be – magyar szemszögből.

³¹ Ezen a számon kívül még az 1861. december 1-jei szám sem jutott el az előfizetőkhez, akiket a szerkesztő december 8-án már egy dupla számmal kárpótolt. 1862-ben is megismétlődött ez több alkalommal.

A vicclap életében fontos választóvonal volt az 1868. év, amikortól az elfordult a Deák Ferencet és a kiegyezést támogató politikától, s ellenzéki élclappá lett, amire a kormánypártot támogató Borsszem Jankóban sok gúnyos utalást találunk.³²

Az 1860-as évek végét vizsgálva újabb lapokkal gazdagodhat forrásbázisunk. Elsőként a korszak egyik legnépszerűbb élclapját, a Borsszem Jankót kell bemutatnunk. Ezt a vicclapot Ágai Adolf indította el 1868-ban,³³ mert „...*ugy esett, hogy a deákpárti »Bolond Miska« egyik vasárnap kegyetlen ellenzékivé lett*”.³⁴ Ágai a Bolond Miskában népszerűsítette jól ismert figuráján, Spitzig Itzigen keresztül a zsidóemancipációt, így Ludassy Mór és Andrassy Gyula választása rá esett, hogy szerkesszen egy új, „bátor”, „igazságos” és „élces”³⁵ Deák-párti vicclapot. A lap sikerét igazolja az, hogy „...*főnnállásának hatodik hónapjában – mint ezt főkönyvi számadatokkal bizonyíthatom – busásan térültek meg a »Borsszem Jankó« alapítási költségei*”,³⁶ s a lap a 19. század végén is a legnépszerűbb vicclapok egyike volt. A Borsszem Jankó a saját népszerűségét s ellenszenvét a Ludas Matyival szemben a „Magyar Hirlapolvasók” című sorozatában így dokumentálta (1–2. kép).³⁷

Újdonság, hogy a Borsszem Jankó már ekkor tartalmazott hirdetéseket – az évtizedek múlásával – egyre nagyobb számban, illetve az írásképet és a betűtípusokat is keverten használta (olvashatunk írott vagy gót betűkkel nyomtatott szövegeket is), megjelennek félkövér szövegrészek, melyeket esetenként összeolvasva új jelentést kapunk.³⁸ A Borsszem Jankó mindkét 1860-as évek végén megjelent évfolyamában megtalálhatjuk más lapok paródiáját és kritikáját. A kritika általában rövid élcek formájában jelent meg, leggyakrabban a Bolond Miskát érintik ezek az írások,³⁹ illetve Jókai kiadványait (A Hon, Az Üstökös). A paródiák esetében egy-egy kortárs lap egy-egy oldala látható az újságban úgy,

³² Lásd például: BJ 1868. máj. 24. 245.

³³ Ágai (Rosenzweig) Adolf (1836–1916) 1862-ben Bécsben az orvostudomány doktora, de publicista és íróként ismert. Az 1850–1860-as években A Hon, a Vasárnapi Ujság, a Hölgylfutár, a Pesti Napló, a Pester Lloyd publicistája, írt Az Üstökösbe és a Bolond Miskába is. A Borsszem Jankón és a Borsszem Jankó albumán kívül az első magyar gyermeklap, a Kis Lap szerkesztője (1871–1908). Miután megvált a Kis Lap szerkesztésétől, a Borsszem Jankót is átadta. A Borsszem Jankó szerkesztőjeként a Csicseri Bors, tárcaíróként a Porzó, gyermeklapjában pedig a Forgó bácsi állneveket használta. (Szinyeyi: *Magyar írók*, 1. köt. 74–78.; Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái: megindította id. Szinyeyi József: új sorozat*. 1. köt. Budapest, 1939. 253–256.)

³⁴ BJ 1890. febr. 23. 4.

Ágai e tárcájában a Borsszem Jankó alapítására emlékezik vissza (*Andrassy Gyula gf – és a „Borsszem Jankó”*.) az Andrassy halálát (1890. febr. 18.) követő számban.

³⁵ BJ 1890. febr. 23. 4.

³⁶ BJ 1890. febr. 23. 6.

³⁷ Az 1. és 2. kép lelőhelye: BJ 1868. febr. 23. 89.; BJ 1868. márc. 8. 108.

³⁸ BJ 1868. márc. 29. 144.

³⁹ BJ 1868. máj. 24. 245.

hogy a lap megjelenési formáját is utánozta (például: fejléc), s fő témáit figurázta ki (3–4. kép).⁴⁰

Mindkét 1860-as évekbeli vizsgált évfolyam jellemzője, hogy az aktuális belpolitikai kérdéseket érintette a rajzok és szövegek többsége, de külpolitikai reflexiókkal is találkozhatunk. Minden lapszám egy-egy híres ember humoros portréjával kezdődött a 12. számtól (1868. márc. 22.). Az első oldalon egész oldalas rajzot láthatott az olvasó, a második oldalon pedig a hozzá kapcsolódó szöveget. Általában ellenzéki politikusok, írók, színészek tevékenységének kritikáját olvashatjuk, de 1869-ben már nők is felbukkantak a „*Híresek arczképcsarnoká*”-ban.⁴¹

1868-ban gyakori téma a pártellentétek bemutatása, az ellenzéki politikusok folyamatosan a támadások középpontjában álltak. Rendszeres szereplői az írásoknak Madarász József, Tisza Kálmán, akinek a neve alkalmat adott szóviccekre is, Ghyczy Kálmán, aki Tiszával együtt szerepelt a szövegek többségében, s keresztnévük azonossága is poénforrás, és Patay István. A megyei politikai szereplők bemutatásán kívül a választások visszásságai és a korteskedés, ivás-evés tűnt fel rendszeresen a lap hasábjain, de egy-egy – a kortársak szemében fontos – törvény is kaphatott gyakran teret a vicclapban: például a védrendszeri törvényjavaslat és annak vitája, melynek egy teljes számot szentelt a szerkesztő, illetve a népnevelési törvény.⁴² Az élclap főbb tematikai egységei között említhetjük még a Schmerling-féle provizóriumra utaló történeteket, melyek a rendszer sikertelenségére hívták fel a figyelmet, illetve a gazdasági fejlődést bemutatókat, a vasúti rablásokat és az alföldi banditizmust említőket, de helyet kapott a hetilapban Kossuth Lajos alakja s a női emancipáció is.⁴³ A nőkkel kapcsolatban újdonság, hogy felbukkant a mezítelenség tematikája (balett, női alakok a képtárban).⁴⁴

1868-ban a lap első tizenegy számának ábrái különböznek az azt követő időszak rajzaitól, feltehetően azért, mert a lap indulásakor egyéni stílusának kialakulása előtt többet meríthetett a bécsi lapokról, amit alátámaszt az is, hogy ezekben a számokban például előfordul a szlovénok említése is („*szlovén kucséber*”),⁴⁵ amire később már nem kerül sor, s a nem magyar szereplők ábrázolása is a bécsi lapokéra hasonlít.

Az élclap témái alapján az 1869. évfolyamot márciusi–áprilisi határral kettéoszthatjuk: márciusig a választások, a korteskedés a fő témája a vicclapnak, ebben a kontextusban

⁴⁰ A 3. és 4. kép lelőhelye: BJ 1868. márc. 22. 133.; BJ 1868. jún. 14. 284.

⁴¹ A rovat címe 1868-ban még „*Híres férfiak*” volt.

⁴² BJ 1868. aug. 9.; BJ 1868. okt. 18. 566.

⁴³ Lásd például: BJ 1868. máj. 3. 204.; BJ 1868. ápr. 19. 181.; BJ 1868. jún. 28. 318.

⁴⁴ BJ 1868. nov. 28. 630.

⁴⁵ BJ 1868. febr. 16. 70.

ábrázolta a lap főként az ellenzéki politikusokat, majd március végétől még olvashatunk a választások eredményeivel kapcsolatos történeteket. A leggyakrabban szerepeltetett ellenzéki politikusok Jókai Mór és Horn Ede, Patay István, Csiky Sándor, Csernátorny Lajos, Tisza Kálmán, Ghyczy Kálmán és Madarász József. Jókai a választások ideje alatt szerepelt a legtöbbször, mivel a fővárosban egy zsidók által lakott kerületben (Terézváros) indult jelöltként, de Horn Ede gyakori felbukkanásának is hasonló az apropója, ő ugyanis zsidó származású volt, s főként zsidók által lakott városokban jelöltette magát, így a két politikus rendszeresen szerepelt együtt az élcekből, melynek oka kevésbé barátságuk volt, mint inkább a zsidó tematika. Míg Patay 1868-ban még mint zsidóellenes honatya jelenik meg az élclap hasábjain, addig 1869-ben már a mértéktelen alkoholfogyasztása a fő jellemzője, mint ahogy Csikynek is. Így 1869-től a szövegekben és a karikatúrákon gyakran jelentek meg közösen italfogyasztás közben mint „Están és Sanyi”, akikből – eredeti személyhez-kötöttségüket szinte teljesen elvesztve – a lap állandó szereplőpárosa lett. A Tisza Kálmán nevével kapcsolatos szócikkek ebben az évfolyamban elmaradnak, helyette Tisza inkább úgy jelenik meg, mint aki miniszteri vagy miniszterelnöki székéről álmodik. 1869-ben már nem csak ellenzéki és nemzetiségi politikusok a szövegek célpontjai, hanem a kormánypárt két minisztere is: Lónyay Menyhért pénzügyminiszter és Horvát Boldizsár igazságügy miniszter.

Az évfolyam új vonása, hogy ábrázolásra került a női viselet kritikája: a kesztyűviselet és a magas sarkú cipők divatjáról tudhatjuk meg, hogy mit gondoltak a kortárs férfiak. A választásokkal kapcsolatban a nők is szerepet kaptak az élclapban. A hölgyek is mértéktelenül fogyasztottak alkoholt a szerkesztők szerint egy-egy képviselőjelölt rendezvényén. A nőket baloldali nézeteket támogatóként, illetve baloldali ígéretekkel megvezethetően mutatták be az írások.⁴⁶ A törvények és törvényjavaslatok vitái közül az élclap legtöbbször a kutyatartással, a népneveléssel kapcsolatosakat és a közös, felekezeten kívüli iskolákról szólókat említette.⁴⁷ A közélet fő kérdései a lap alapján leginkább a fővárosi köztisztaság problémája, illetve a vasút-, híd- és csatornaépítési viták köré csoportosítható.⁴⁸

Az 1890-es évek első éveiben új témaként a kivándorlás, az öngyilkosság és a munkásság bukkant fel (például: sztrájkok, a szocializmus kritikája és a vasárnapi munkaszünet), illetve a meglazult erkölcsök bírálata, a nők öltözködésének egyre kihívóbb volta s a bordélyok. Feltűntek humoros sporthírek a lóversenyekről és atlétikai bajnokságokról, il-

⁴⁶ BJ 1869. máj. 30. 217.; BJ 1869. márc. 14. 110.

⁴⁷ BJ 1869. jún. 20. 250.; BJ 1869. nov. 28. 473.

⁴⁸ BJ 1869. márc. 6. 100.

letve a kerékpározás elterjedésével e közlekedési eszközről is, ami mutatja, hogy a lap a társadalmi–politikai élet széles spektrumával foglalkozott, melyek megítéléséről – igaz, görbe tükrön keresztül – érdekes információkat kaphatunk. A politikusok közül Tisza Kálmán miniszterelnök és utódja, Szapáry Gyula, az obstrukciót vezető ellenzéki képviselők (Polónyi Géza és a Függetlenségi Párt, illetve a Nemzeti Párt és Apponyi Albert) váltak gyakran céltáblává, mint ahogy Baross Gábor és a zónatarifa bevezetése is. Az 1890-es évek végén folytatódott a lap támadása az ellenzéki képviselők (főként a Katolikus Néppárt és Zichy Nándor, illetve Apponyi Albert) ellen, mint ahogy a Dreyfus-per és az obstrukció bírálata is igen gyakran kapott teret, s ismét felbukkantak a nemzetiségi mozgalmak vezető politikusai.

A magyar vicclapok közül két, a korabeli politikai palettán szélső álláspontot hangoztató sajtótermék olvasóinak és szerkesztőinek véleményébe is bepillantást nyerhetünk. Az 1860-as évek végén e szerepet a Ludas Matyi töltötte be, míg az 1890-es években a Herkó Páter már csupán egy volt a radikális vicclapok közül. A Ludas Matyi, a „*magyar nép mulattató képes újságja*” Mészáros Károly⁴⁹ szerkesztésében a kiegyezés évében látott először napvilágot azzal a céllal, hogy a kiegyezést s a delegációk intézményét bírálja. Az elemzett évfolyamot a kormánypárti Borsszem Jankó kritikája, Deák Ferenc és a kiegyezés neveltségessé tétele, illetve 1848–1849-es történetek töltik meg, közöttük Kossuth Lajosról és Görgei Artúr árulásáról szóló írásokkal. Külpolitikai témákra, illetve a nem magyar nemzetiségi mozgalmak tevékenységére az újság nem nagy figyelmet fordított.

A Herkó Pátért Markos Gyula⁵⁰ indította útjára 1893-ban, s célja a katolikus gondolkodásmód és az antiszemitizmus hirdetése volt. A lap címe is utal katolikus irányvonalára, mivel Herkó páter, aki szólások és közmondások ismert figurája volt, etimológiailag a „Herr Gott Vater” már eltorzul változata.⁵¹ A lap rajzainak és szövegeinek túlnyomó része vagy kifejezetten antiszemita írás vagy pedig a zsidók szokásain, kinézetén, tipikusnak vélt

⁴⁹ **Mészáros Károly** (1829–1879) honvéd, majd a Dongó című élclap szerkesztője Debrecenben. A kiegyezést követően a Ludas Matyit indította útjára (1867–1868, 1871–1873), s ugyanebben az időszakban a Népszavát (1868–1872) is szerkesztette. A fűzőkor, 1875-ben kormánypártivá lett, így a szélbal humorossá tétel céljából kezdte el szerkeszteni a Kortés című élclapot, de a lap támogatás híján hamar megszűnt. (Szinyeyi: *Magyar írók*, 8. köt. 1168–1169.)

⁵⁰ **Markos** (1890-ig Matkovits) **Gyula** (1861–1944) Veszprém egyházmegyei áldozópap, majd 1885-től miséspap, több helyen káptalan és hitoktató, illetve lapszerkesztő, író, publicista. Cikkeit a Magyar Állam – Idők Tanuja című katolikus–konzervatív újságban tette közzé, 1893-tól szerkesztette és írta a Herkó Pátért. 1893-ban 2500 előfizetővel indította el a lapot, s Szinyeyi értesülése szerint fél évig kizárólag ő írta. 1905-ben és 1906-ban függetlenségi, keresztény programmal országgyűlési képviselő. (Szinyeyi: *Magyar írók*, 8. köt. 637–638.; Gulyás: *Magyar írók*, 13. köt. 511.)

⁵¹ *Pallas*, 9. köt. 106.

foglalkozásain gúnyolódó szövegek és rajzok, amit mutat a Herkó Páterben megfogalmazott küldetés is:

„...Első sorban tehát mint a keresztény eszmék éber őre nagy és komoly politikai és társadalmi szolgálatot tesz, mert amellett, hogy **megtanít politikailag helyesen gondolkodni és ítélni** egyszersmind kellemesen szórakoztat és mulat is. [...] A Herkó Páternek egy valamire való keresztény család köréből sem szabadna hiányoznia.”⁵²

Az elemzéskor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a lap szerkesztői és olvasói ugyan a fajelméletet már ismerő, de a holokausztot még meg nem élt generáció tagjai,⁵³ illetve 1898-ban az izraelita vallás recepciója a kortársaknak még igen friss élmény volt, ami zsidóellenes indulatokat hozhatott a felszínre. A beküldők írásaik alapötleteit nem csak saját kútforrásból meríthették, hanem az 1898-ig megjelent számos antiszemita röpiratból, melyek egy része Magyarországon született, a másik pedig Németországban vagy a Monarchia nyugati területein. Ezek tematikája általában a zsidók kiutasításra, illetve keleti beáramlásuk megszüntetésére vagy pedig a korábbi törvényi korlátozások újbóli bevezetésére, az emancipációs törvény eltörlésére vagy a nem zsidók vélt veszteségeik kárpótlására (például: földek visszajuttatása, uzsora miatti károk megtérítése) irányultak, mint ahogy a Herkó Páter írásainak és rajzainak többsége is. Mindemellett a 19. század végi antiszemita élclapok hasonlatai, motívumai – melyek karikatúrákon is megjelentek – ugyancsak felbukkantak ezen szerzőknél (például: a hernyó, amely a gyümölcsfa levelét lerágja, a farkély).⁵⁴ Politikai állását tekintve a lap élesen elítélte Bánffy Dezső és a Szabadelvű Párt politikáját – nem csupán a zsidók és a nagytőkéhez fűződő kapcsolataik miatt, hanem azért is, mert Béccsel szemben nem léptek fel erélyesen az önálló Magyarország megteremtése érdekében. A vicclap az Ausztriától való függetlenedést sürgette, s támogatta Apponyi Albert politikáját. A nemzetiségi kérdés nem volt gyakori témája, mégis a cseh–osztrák–német nyelvrendeleti vitákra többször kitért, s tekintetét egy-egy írásában külpolitikai kérdések felé is fordította (például: gyarmati háborúk, Dreyfus-per). A függetlenség elérése érdekében tett erőfeszítések példájaként a cseheket állította a lap a magyar olvasó elé: „Ta-

⁵² Részlet a Herkó Páter előfizetési felhívásából (HP 1898. dec. 25. 14.).

⁵³ Vörös: *Judapesti bulváron*, 40.

Mindez magyarázhatja részben „a zsidóról” kialakult vizuális jelrendszer egységességét is az élclapokban, s azt is, hogy a 21. század olvasója miért ítélheti túl radikálisnak a szövegek és képek egy részét.

⁵⁴ Ilyen típusú javaslatokat lásd például Verhovay Gyula: *Az ország urai*. Budapest, 1890.; Istóczy Győző és Prohászka Ottokár írásai, illetve a Tizenkét Röpirat című havi lapban publikált antiszemita munkák és olvasói levelek. Markos Gyula is kiadott számos antiszemita írást, és zsidóellenes versei nem csak a Herkó Páterben voltak olvashatók, hanem azokat külön folyóiratként is publikálta (például: A katolikus Örtüzek három kötete, melyet ő szerkesztett 1886-ban, 1890–1891-ben). (Szinnyei: *Magyar írók*, 8. köt. 637–638.)

nulhatnánk a csehektől. Mikor ott nemzeti ügyről van szó, ott valamennyien, mintha csak egy ember lenne, összetart, egyetért és jogfeladásról álmodni sem akarnak.”⁵⁵

A magyar nyelvű lapok bemutatása után ki kell még térnünk részletesebben a kiválasztott osztrák-német humorisztikus hetilapra is. A Bécsben kiadott élelclapok közül a 19. század második felében a liberális nézeteket hirdető Figaro volt a legnépszerűbb, melyet Karl Sitter alapított 1857-ben.⁵⁶ Erre a vicclapra azért esett a választásunk, mert szerkesztője nem rendelte alá lapját egyik pártnak sem.⁵⁷ Ezzel ellentétessnek tűnhet, hogy az elemzett pesti vicclapok pártokhoz kötődtek a vizsgált időszakban, de a magyar politikai elit és társadalom jelentős része – kevés kivételtől eltekintve – a nemzetiségi kérdést illetően pártállástól függetlenül hasonló nézeteket vallott. Az időszak magyar élelclapjai között a Figaróhoz hasonló, párttól független lapot pedig nem is találhatunk.

A Figaro szerkesztője 1890-ben a következőképpen fogalmazta meg küldetését:

„A Figarónak már harmincnégy éve birtokában van a titkos szer, hogy nevetessen minden fajta ember butaságán, a világtörténelmen kicsiben és nagyban, az élet, a politika, a társadalom visszasságain. [...] A Figaro független felfelé és lefelé, szóban és képben. Az utóbbiakról huszonhárom éve Ernst Juch gondoskodik, akinek ceruzájától egész Európa retteg.”⁵⁸

A lap ezt megelőzően és ezt követően is e soroknak megfelelően működött: külpolitikai témákkal gyakrabban foglalkozott, mint a magyar élelclapok, de a belpolitikai fonáságokat sem hagyta figyelmen kívül a delegációk, az osztrák-német-magyar, illetve az osztrák-

⁵⁵ HP 1898. aug. 21. 3.

⁵⁶ **Sitter, Karl** (1825–1884) császári hivatalnokként, könyvelőgyakornokként kezdi pályáját (mivel szülei nem tudják fizetni az orvoscépzés tandíját), de nem tartják az udvarban megbízható hivatalnoknak, miután 1848-ban kiadja első vicclapját (Schwefeläthers), majd 1849-ben a Punch című szatirikus-humorisztikus lapot. Újrakezdi orvosi tanulmányait a Bach-korszakban, de doktori címet nem szerez. Mindeközben a Morgenpost és a Teleragph újságírója, majd megalapítja a Figarót és szerkeszti haláláig. A szerkesztésben Sittert 1884–1889-ig Ludwig Anzengruber (1839–1889), majd 1891-ig Victor Karl Šembera (1841–1891), őt pedig Theodor Herdlicka követte. (Castle: *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte*, 385–386.) Anzengruber drámaíró, kispolgári családból származott, novelláiban és drámáiban is ezt a miliőt örököltette meg. (*Österreichisches Biographisches Lexikon*, Bd. 1. 26.) Šembera az Ost und West című napilap szerkesztője, cseh lírikus. Újságírói hírnevét az „Intime Briefe aus Prag” című sorozatával szerezte, melyben a csehek önálló államra való törekvése elleni osztrák-német harcot mutatja be. (*Österreichisches Biographisches Lexikon*, Bd. 10. 74–75.) Herdlicka (1840–1904) költő és újságíró (álneve: Theodor Taube), a Kikeriki című bécsi élelclap munkatársa, majd a Figaro szerkesztője és tulajdonosa. (*Österreichisches Biographisches Lexikon*, Bd. 2. 282.)

⁵⁷ Scheidl: *Die humoristisch-satirische Presse in Wien...*, 140.

⁵⁸ „Der »Figaro« besitzt eines seit vierunddreißig Jahren, das Geheimmittel **lachen zu machen** über die Dummheit der Menschen aller Arten und Abarten, über die Weltgeschichte im Großen und Kleinen, über die Verkehrttheiten des Lebens, der Politik, der Gesellschaft. [...] Der »Figaro« ist unabhängig nach Oben und Unten, in Wort und Bild. Letzteres besorgt seit dreiundzwanzig Jahren Ernst Juch, vor dessen Stift Europa zittert...”

F 1890. dec. 20. 203.

német–cseh és osztrák–német–lengyel konfliktusokat illetően, melyek gyakori céltáblái voltak. A lap szerzőit foglalkoztatták még az antiszemitizmus, a cionizmus és a Dreyfuser, illetve a balkáni államok kapcsolata az Orosz Birodalommal, a balkáni államok felé való terjeszkedés és egy balkáni háború lehetősége. A politikusok közül mindig a miniszterelnökök, illetve a hangadó nemzetiségi politikusok kapták a legnagyobb teret a lap hasábjain (például: Eduard Taaffe, František Palacky, Ladislaus Rieger, Franciszek Jan Smolka, Julius Dunajewski), az uralkodó, ahogy a magyar élclapokban sem, Bécsben sem válhatott a humor tárgyává.⁵⁹ Lajtán innen és túl is a gúnyolódás célpontja lett viszont a szerb királyi ház és konfliktusaik a 19. század végén, míg a század derekán – eltérő éllel – közös tematikájuk a Reichsrat és a Reichsrat-beli politikusok.

A lapszerkesztőkön kívül az élclapok karikaturistáit kell még megemlítenünk. A korszak meghatározó magyar művészeinek tekinthetjük Karel Kličt (Magyarországon: Klics Károly), Jankó Jánost, Jeney Jenő Bélát, Linek Lajost és Faragó Józsefet; a Figaro rajzolói közül pedig Ferdinand Laufenberget, Ernst Juchot és Karl Leopold Müllert.⁶⁰

A vicclapok bemutatását követően a kiválasztott élclapi évfolyamokat a következő táblázat összegezi:

1860	1861	1868	1869	1890	1891	1898	1899
Az Üstökös	Az Üstökös	Az Üstökös	Az Üstökös	Az Üstökös	Az Üstökös	Az Üstökös	Az Üstökös
Bolond Miska	Bolond Miska	Borsszem Jankó	Borsszem Jankó	Borsszem Jankó	Borsszem Jankó	Borsszem Jankó	Borsszem Jankó
		Ludas Matyi				Herkó Páter	
Figaro	Figaro	Figaro	Figaro	Figaro	Figaro	Figaro	Figaro

1. táblázat: Az elemzett élclapok összesítése

Kitekintésként, s annak érdekében, hogy összehasonlításunk teljesebb legyen, érdemes a Magyar Korona Országaiban és Ausztriában élő nem magyar nemzetiségi mozgalmak élclapjainak vélekedéseit is megvizsgálni. A nemzetiségi mozgalmak lapjai közül

⁵⁹ Egy-egy alkalommal – tiszteletteljes hangnemben – felbukkant Ferenc József is a vicclapokban. Ilyen eset volt például Erzsébet királyné halála, amikor a Borsszem Jankó rajzolója a gyászoló uralkodót is ábrázolta (BJ 1898. szept. 25. 1.).

⁶⁰ Gyöngy Kálmán: *Magyar karikaturisták adat- és szignótára: karikaturisták, animációs báb- és rajzfilmek, illusztrátorok, portrérajzolóok (1848-2007)*. Budapest, 2008. Fuchs, Eduard: *Die Karikatur der europäischen Völker vom Jahre 1848 bis zur Gegenwart*. Berlin, 1906. 307–308.

szlovák, szerb és román újságok állnak rendelkezésünkre, a román, a lengyel és a cseh lapok esetében pedig elsősorban az idevágó szakirodalom megállapításait hívhatjuk segítségül. A nem magyar nemzetiségi csoportok lapjainak publikálását a magyar kormányzat korlátozta, illetve többségük nem hetente, mint a magyar lapok, hanem havonta jelent meg, így kevesebb humoros, gúnyos rajzzal rendelkezünk a szlovák, szerb és román vicclapokból, de ezek a karikatúrák is elemzésre érdemesek csekélyebb számuk ellenére is. A forrásadottságok következtében a nem magyar nyelvű lapok esetében eltekintettünk a szigorú időbeli határoktól, s az elemzés végpontját nem az 1899. év végével húztuk meg, mivel nem magyar nemzetiségi élclapokkal nagyobb számban rendelkezünk 1901–1902-ből, melyeknek sztereotípiái, motívumai szorosan köthetők a 19. század utolsó éveéhez. A vizsgált lapok és évfolyamok a következők: Gur’a Satului: 1868–1869, 1901–1902 (megjelent Pesten, majd Aradon), Černokňažník: 1890–1891, 1895–1896, 1898–1899, 1901–1902 (megjelent Turócszentmártonban), Zmaj 1868–1869 (Buda), Komarać 1868 (Újvidék), Vrač pogađač: 1896, 1898, 1902 (a 19. században megjelent Zágrábban, majd Újvidéken), Bič (1890, megjelent Belgrádban).⁶¹ E lapokban érdemes megvizsgálni a magyar és nem magyar nemzetiségi mozgalmak konfliktusainak megjelenítését, de azt is, hogy a nem magyar nemzetiségi csoportok képviselői hogyan ábrázolták egymást és az „őket elnyomó” magyarságot.

Az elemzés tárgyának bemutatása után vegyük szemügyre, mit tudunk azok olvasóiról, szerkesztőiről és szerkesztési elveikről.

⁶¹ Meg kell jegyeznünk azt is, hogy az 1860-as évek elején még nem publikáltak a nem magyar nemzetiségi mozgalmak élclapokat.

3. A szerkesztési módszerek és a szerkesztői üzenetek tanulságai

*„Az élczet nem lehet keresni – azt **találni** kell. Az epe a sirja a szatirának. Az élczlapiro legyen olyan mint a borbély: vágja le ügyesen a tüskéket, de a kit beretvált, az hallgasson e közben, mert megvágják.”¹*

Az Üstökös kettőezredik jubileumi számában így írt Szabó Endre a lap szerkesztési módszeréről, s ilyen vallomásoknak csak ritkán lehet tanúja a kutató, jobbra csupán a szerkesztők olvasóknak írott üzeneteiből tájékozódhat arról, a szerkesztőket milyen elvek vezették lapkiadásukban. A pesti és a bécsi élclapok utolsó oldalain szinte minden számban felbukkantak a szerkesztők reakciói az olvasói üzenetekre, a beküldött vázlatokra és szövegekre a „Szerkesztői üzenetek”, illetve „Szerkesztői Subrosa”² és „Briefkasten der Redaktion” című rovatokban, de az írásokat beküldők mellett természetesen a lapoknak voltak állandó munkatársai is.³ E rovatokból következtethetünk az olvasók származására, földrajzi megoszlásukra, illetve a lapok szerkesztésének módszereire, kézbesítésükre, önmeghatározásukra, így érdemes ezeket is megvizsgálni, hogy a 21. századi olvasó közelebb kerülhessen a korszak vicclapjaihoz. A magyarországi élclapok nem csak Magyarország területén voltak elérhetők mindenhol, de például a Borsszem Jankó Bécsben is: „... *tudtunkkal már kevés ott [Bécsben] a klub és kávéház, a hova lapunk ne járna*”.⁴ Ágai ezzel megnevezte az élclapok kedvelt olvasói és szerkesztési helyszínét is. A szerkesztőségi titkokba kaphatunk bepillantást, ha szemügyre vesszük továbbá Csicseri Bors következő bejegyzését:

„A »Mucsa« rovat megalkotója dr. Atzél Endre s a legtöbb alakjának is ő a megteremtője. Hogy az ő nyomán mindenfelől érkeznek sokszor kitünő mucaságok: ez még korántsem jelenti azt, hogy a rovatnak e beküldők a szerzői. A »Borsszem Jankó« alakjai is mind intra

¹ Ü 1896. jan. 12. 16.

Az Üstökös jubileumi száma ugyan nem tartozik bele szigorúan az elemzés intervallumába, de Szabó e számot Az Üstökös munkatársainak és a szerkesztők munkájának bemutatására szánta, így érdemes e fejezetben vizsgálatunk tárgyává tenni.

² A sub rosa, azaz rózsa alatt, jelentése titokra, titok megosztására utal (Tóth Béla: *Szájzrúl szájra*. Budapest, 1895. 311.).

³ Buzinkay Géza harminckét állandó munkatársat és élclapszerkesztőt azonosított. A nevek közzététele nélkül 37%-ukat tekintette honorárior és polgári, 22%-ukat pedig paraszti iparos család szülöttének, s egyharmaduk volt nemesi származású, nagyrészt birtoktalan nemes. (Buzinkay: *Élclapok*, ... In: Szabolcsi: *A magyar sajtó története*. 2/2. 170.)

⁴ BJ 1890. márc. 16. 10.

muros keltek. A kész matrixba azután az ország számos vidékéről érkezett anyagot csak éppen bele kellett tölteni. A ráspolyozás, ciselálás természetesen szerkesztőségi munka.”⁵

Nem csupán arra világítanak rá a főszerkesztő sorai, hogy miként keletkeztek állandó szereplői, hanem arra is, hogy országszerte voltak beküldőik, mint ahogy a többi lapnak is. A figurák többsége sikeres és igen kedvelt volt, amit mutat a karakterek elterjedtsége:

*„Láttuk a főv. dijnokegylet »Szellemi töpörtyük« cz. lapját, melynek nyolc oldalán rajzba, szóban a mi Sanyaró Vendelünk tartja jól az ő szegény társait. A »B. J.«-nak 33 alakját fölváltva huncsolják végig a vidéki, sőt a fővárosi szinpadokon is. A hódító heveny szerzők persze abban a tudatban vannak elfogódva, hogy hiszen Mokány B., a Bukovay gyerek, Kraxelhuber, Sanyaró V., M. András, meg a többi mind: közös tulajdonná lettek mint a népdal, amelyek szerzőjével szintén nem törődnek. Ujabb elbeszéléseinkben, a lapok vezér- és tárczacikkeikben, apróságaikban sűrűn szerepel a 33. Még Kossuth Lajos is hivatkozik rájuk irataiban, leveleiben. Ezzel bizvást beérhetjük!»*⁶

A szereplők közkinccsé válása jelzi az élclapok népszerűségét, ismertségét és olvasottságát a korszakban.⁷ Ugyancsak népszerűségüket bizonyítja Vajda János 1862-ben született bírálata is a magyar művelődés és az olvasási szokások színvonaláról: *„Hiszen kell-e egyéb bizonyíték művelődési irányunk megjelölésére s hajlamaink jellemzésére, mint hogy a »Figyelőnek« ma is 400, a »Budapesti Szemlének« tán szintén annyi; míg ellenben a bohóc lapoknak együttvéve tízezernyi az előfizetőjük?»*⁸ Vajda megjegyzi még, hogy a magyar közönség *„mohósággal”* fogad minden élclapot, kalendáriumot vagy adomás könyvet, *„...melynek borítéklapján egy-egy röhögő pofa és minél bolondabb cím az ellenállhatatlan hívó madár!”*⁹ De hatásukkal kapcsolatosan ismerjük még Baráth Ferenc véleményét is 1874-ben, aki szerint az olvasók ízlését *„...élclapjaink csakugyan jelentékenyen módosították is néhány év alatt”*.¹⁰

⁵ BJ 1899. márc. 12. 12.

⁶ BJ 1890. jan. 5. 10.

⁷ A sajtótörténet megemlíti Jókai unokahúgát, Váli Marit, aki szerint az olvasók kívülről tudták és idézték az élclapi verseket az 1860-as években. (Miklóssy: *Irodalmi, művelődési, szórakoztató sajtó*. In: Szabolcsi: *A magyar sajtó története*. 2/1. 671.)

⁸ Vajda János: *Önbírálat*. In: Komlós Aladár (sajtó alá rend.): Vajda János válogatott politikai írásai. Budapest, 1954. 72–73. Jókai reflektált Az Üstökösben Önbírálat című versével Vajda röpiratára (Miklóssy: *Irodalmi, művelődési, szórakoztató sajtó*. Szabolcsi: *A magyar sajtó története*. 2/1. 670.).

⁹ Vajda: *Önbírálat*, 73.

Vajda az 1890-es évek derekán is kritikával illette az élclapok tartalmait (s ártalmasnak is nevezte őket) és töretlen népszerűségüket. (Vajda János: *Magyarság és nemzeti önérték. Kóros áramok*. Budapest, 1896. 116–118.)

¹⁰ [Baráth Ferenc]: *A magyar élclapokról*. Budapesti Szemle, 4. köt. (1874) 8. sz. 397.

A cikket „z. j.” kézjeggyel látta el, melyhez Szinnyei alapján **Baráth Ferenc** református pap és tanár társítható, aki nem csak a Budapesti Szemlében, de – csak a fontosabbakat említve – a Vasárnapi Ujságban, a Néptanítók Lapjában, a Fővárosi Lapokban is publikált. (Szinnyei: *Magyar írók*, 1. köt. 562–563.)

A legrészletesebb és leghosszabb szerkesztői bejegyzéseket a Borsszem Jankóban találhatjuk, melyek alapján megállapíthatjuk, hogy Ágai s a többi lapszerkesztő nem csak a beérkező írások és rajzok minősége alapján válogatta ki a megjelentethető írásokat, hanem erkölcsi szempontokat is alkalmazott. Ha a szövegek stiláris vagy tartalmi hiányosságok miatt nem jelenhettek meg, azt például a következő megjegyzésekkel adták a szerkesztők a beküldők tudtára: „*Pongyola forma*”; „*Sikerült, de nagyon kényes tárgyat bolygat*”; „*A verselés nem modern*”; „*Selbst unser Papierkorb hat noch dagegen protestiert*”¹¹. Tematikai, politikai különbségtételre és e tekintetben a szerkesztői tudatosságra mutatnak rá a következő sorok: „*Nagyon ludasmatyis*”; „*A küldött versek nem találkoznak az Üstökös szellemével*”; „*Bágyadt, aféle árvamiskás [a Bolond Miska gúnyneve a többi élclapban] hang*”; „*Für unser Blatt nicht geeignt*”¹². Csicséri Bors lapjában nem kaphattak helyet zsidóellenes írások, a nemzetiségi csoportokat – megítélése szerint – erősen sértő szövegek, de a nőket kijátszó, lealacsonyító történetek sem, amit bizonyít a következő bejegyzés: „*Püff neki. Az ön gavallérjai előbb lóvá teszik a szegény asszonyt, azután elcsábítják. Az ilyenekkel nem foglalkozunk, még ha költött személyekről is volna szó.*”¹³ Ágai a nem magyar nemzetiségi mozgalmakhoz kapcsolódóan azokat az írásokat bírálta, melyek a nem magyarok hibás vagy csekély magyar tudását tették nevetségessé a század végén: „*Tót cseled leány miért tudjon olyan helyesen írni magyarul mint ön, akinek »elégítélül« az szolgálna, ha rápiritanánk a szegény Mariankára. Silány elégítél volna biz’ az.*”¹⁴

Ágai zsidó származása miatt sem engedhetett teret a zsidóellenes szövegeknek, ennek ellenére a lap szerkesztőségébe a következő részlet tanúsága szerint szép számmal érkezhettek ilyen írások is: „*Hm. Hogy a kis tollkereskedőből nagy tollkereskedő lett: ez önt gunyos versre fakasztja Dávid zsidó ellen. Tessék elhinni, hogy ön még csak nem is álmodja, mennyivel különb legény önnél az a Dávid zsidó s mennyivel különb az ő tolla az önénél.*”¹⁵ Ugyancsak a vallási diszkriminációt tette kritikája tárgyává, amikor azt lejegyezte: „*Ön egy zsidó honvédet bántalmaz azért, mert – zsidó. És ezt nekünk írja ön?*”¹⁶

Érdekes lehet a 21. századi olvasónak, hogy a Herkó Páter szerkesztője sem publikált minden beérkező zsidóellenes szöveget, a szerinte legdurvábbakat Markos sem jelentette meg: „*Zsidó dalok. Van bennük humor, de kissé érdes. Ugy nem szabad. Csipjük, de*

¹¹ „Még a papírkosarunk is tiltakozott ellene.”

¹² „A mi lapunkba nem megfelelő.”

¹³ BJ 1890. aug. 10. 10.

¹⁴ BJ 1891. jún. 7. 11.

¹⁵ BJ 1891. dec. 13. 10.

¹⁶ BJ 1868. jún. 7. 275.

*illedelmesen és finoman. Így jobban fáj.*¹⁷ A lap szerkesztői bejegyzéseinek jellemzője – a többi laptól előőn –, hogy megemlíti s üdvözöli az antiszemita egyesületek megalakulását országszerte.¹⁸

Az Üstökös szerkesztési módszerére és beküldőinek számosságára is következtethetünk Jókai 1860-as sorai alapján: *„Nevezetes, hogy azt a frakcon bosszútálló szabót már eddigelé a Muraközből, a Kalotaszegről, a Bánságból, a Szepességből, a Barcaságból, a Szilágyságból, a Székelységből, a Kunságból, a Jászságból, a Mezőségből s így hazánk minden ságon és ségen végződő tájékáról beküldték hozzánk, már pedig ez csakugyan idei keltés adoma: bizonyosság arra, hogy a jó milyen gyorsan terjed.*”¹⁹ A beküldői hálózatról és a tartalmi szelekcióról tanúskodik Tóth Kálmán éles kritikája is: *„Hát ilyeneket kell nekem küldeni? ha jobbat nem irsz, aláteszem az igazi nevedet, s kiadom a jövő számban.*”²⁰ A Ludas Matyi pedig a következő vádakkal illette Ágai lapját: *„...kiről [Borsszem Jankó] azt beszéli itt vidéken a rossz világ, hogy a policziális censura által elkönfiskált képek és élczek – ha ugyan élczek lennének – közzül szemeli ki hivatalosan lapja töltelékét.*”²¹

A szerkesztői üzenetek nem csak a lapok szerkesztési irányvonalát rögzítették, hanem gyakorlatias kéréseket is intéztek olvasóikhoz, melyek illusztrálják a kávéházban dolgozó lapszerkesztők nehézségeit. Ezeket az Üstökös szerkesztője így foglalta össze:

„Munkatársainkat a következő tizparancsolatra figyelmeztetjük
*1. A papirosnak csak az egyik oldalára irjanak.*²² *2. Ne küldjék be dolgozataikat diribdarab gyűrött czédulákon, ne irjanak vonalazott irkalapokra, kiolvasott ujságpapirosra, elrontott sommás keresetekre stb. [...]* *5. Minden második beküldő azon kezdi, hogy önmagát leszamarazza. Ezzel senki sem javít a vicczein, tehát ne tegye.* *6. A kéziratokat lehetőleg szerdáig juttassa hozzánk mindenki.*”²³

A karikatúrák vázlatait illetően megtudjuk még, hogy nem szerencsés azokat ceruzával elkészíteni, a rajzok szereplőinél pedig *„...A biblia, a classica litteratura, a mythologia s Aesopus állandó források, mert az innen szedett példákhoz nem kell »haszná-*

¹⁷ HP 1898. márc. 27. 12.

¹⁸ Például: HP 1898. márc. 13. 14.

¹⁹ Ü 1860. jún. 23. 64.

²⁰ BM 1860. aug. 19. 47.

²¹ LM 1868. jan. 12. 10.

²² Ez a bejegyzés minden élclapban számtalanszor előfordult, amit igazol az is, hogy a Herkó Páter egyik szerzője ezen már élcelődik is:

„Indok.

- A szerkesztő azt irta az »üzenetek«-ben, hogy a verseimet csak a papír egyik oldalára irjam.

- Hja, egészségi szempont!

- Hogyan?

- Hát hogy a sajt be ne piszkolódjék!” (HP 1898. aug. 7. 12.)

²³ Ü 1899. júl. 23. 360.

lati utasítás»”.²⁴ Ez a megállapítás nem csak a pesti lapokra, hanem a Figaróra is igaz, ahol ugyancsak jelentős mértékben az állatmesékből, a mitológiából és a Bibliából merítették ötleteiket a beküldők, így a használt szimbólumok jelentését a klasszikus ikonológiák segítségével – melyek magyarázatrendszere az idézetben felsorolt forrásbázison alapult – megfejthetjük. A kortársak által is ismert ikonológiák egyike Cesare Ripa munkája, melynek jelentősége abban ragadható meg, hogy az európai képzőművészet allegória- és szimbólumrendszerét egységesítette, s már 1603-ban illusztrálva jelent meg – így is orientálva az olvasót.²⁵ Ezért a karikatúrák elemzésekor a következőkben Ripa ikonológiáját és azokat a szimbólumlexikonokat fogjuk használni, melyek magyarázatai hasonló alapokból indultak ki.

Kiderül a szerkesztői üzenetekből az is, hogy a magyar élclapok nem fizettek a 19. században honoráriumot a beküldőknek, míg a Figaro az elemzett időszak végén már igen.

Összegzőként megállapíthatjuk: a vizsgált lapok szerkesztési elvei azonosak voltak: beküldött anyagra épültek, azt a szerkesztőség igazgatta, szelektálta.

Az üzenetek beküldőinek nevét az élclapok nem közölték, legfeljebb álnevüket, de a beküldés helyét igen, így megvizsgálhatjuk, hogy földrajzi tekintetben megkülönböztethető-e eltérés az egyes lapok között a beküldők tekintetében. A Figaro rendelkezett a legtávolabbi levelezőkkel, mert nem csak a Monarchia messzebb fekvő pontjairól érkeztek levelek e szerkesztőségbe (például: Fiume), hanem Amerikából, illetve Konstantinápolyból is.²⁶ A magyarországi lapok esetében különbséget leginkább a Ludas Matyi és a Herkó Páter esetében tudunk megállapítani, a többi lap tekintetében mind városi, mezővárosi olvasóközönségre következtethetünk, nagyszámú budapesti–nagyvárosi levelezővel. A Ludas Matyi beküldői között viszont csupán egy pestit találunk. Igaz, a Ludas Matyi szerkesztője kevesebb üzenetet közölt, de a lap munkatársai gyűjtöttek adományt, hogy a Mézsáros Károlyt sújtó pénzbírságot ki tudják fizetni, s közzétették az adakozók lakóhelyét. Így bátrabban vonhatjuk le azt a következtetést, hogy e – fejléce szerint is néplap – legin-

²⁴ BJ 1899. ápr. 9. 14.

²⁵ Fülemile, Ágnes: *Dress and Image: Visualizing Ethnicity in European Popular Graphics – Some Remarks on the Antecedents of Ethnic Caricature*. In: Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 43.

Az ikonológia magyar kiadásának bevezetéséből tudjuk, hogy a munka Európában és hazánkban is ismert volt. Ripa, Cesare: *Iconologia. Azaz különféle képek leírása, amelyeket az antikvitásból feltalált vagy tulajdon leleményével megalkotott és magyarázatokkal ellátott a perugiai Cesare Ripa, Szent Mór és Lázár lovagja*. [ford.: Sajó Tamás] Budapest, 1997. 7.

²⁶ Külföldi olvasottságról azonban magyar lap esetében is van adatunk. Csernátony Lajos, a londoni emigráció tagja ugyanis levelében tudósította Tóth Kálmánt, hogy a Bolond Miskát a Londonban élő magyarok is olvassák, s tetszésüket tolmácsolta a szerkesztő felé (Tóth Kálmán: *Irka-firkák: elbeszélések, emlékgjegyzetek, novellák, jellemvázlatok s több efélék*. Budapest, 1877. 23.).

kább kisvárosi–falusi olvasókat motivált adományok beküldésére. A Herkó Páter szerkesztője is a fővárosból és a vidéki nagyvárosokból kapta leveleit, de főként a Felvidékről és a Dunántúlról, melyek katolikus dominanciájú vidékek, s a 19. századi antiszemita erőszak-hullámok is ezeket a területeket jellemzték,²⁷ mindemellett Markos Gyula személye is ide köthető, mivel ő a Dunántúlon több megyében is volt káptalan tagja és lelkes, így lapja – kapcsolatrendszerén keresztül – e vidékekre könnyebben eljuthatott. Beküldői között nagy számban találunk egyházi személyeket vagy egyházi lapok publicistáit.

Szerkesztési módszerükön kívül a lapok felépítése is hasonló volt. Az 1860-as évek végétől találunk állandó figurákat mind a magyar, mind pedig a bécsi humoros–satirikus újságokban, akik hétről-hétre megosztották az olvasókkal az aktuális politikai kérdéssről alkotott nézeteiket, másrészt kisebb-nagyobb méretű karikatúrákat jelentettek meg a szerkesztők. A kisebb karikatúrák általában szövegeket illusztráltak, míg a nagyobb, egy teljes oldalt elfoglaló rajzok egy-egy társadalmi–politikai eseményt kommentáltak. E gúnyrajzok a magyar lapokban változó helyen szerepeltek, míg a bécsiben mindig az utolsó, külső oldalon, így e képek a tekinteteket azonnal magukra vonták. A Borsszem Jankó terjedelme változott időszakunkban: tíz, majd tizenkettő, illetve tizennégy oldalas formában jelent meg, mint ahogy a Herkó Páter és Az Üstökös oldalszámai is ezen intervallumok között ingadoztak. A Figaro formátuma nagyobb volt, mint a magyar lapoké, de a 19. század második felében – az 1868–1869. évfolyamokat kivéve – végig négy oldalra nyomtatták. A Figaróra az 1890-es években jellemzővé váltak azok az egész oldalas gúnyrajzok, melyek nem pusztán egy politikai eseményre reagáltak, hanem azokat igen összetett módon szemléltették, több „kis képre” osztva.²⁸ Hasonló komplexitású rajzok nem jellemezték a pesti vicclapokat.

A sajtótermékek, illetve a szerkesztők és olvasók kapcsolatának vizsgálata után rátehrhetünk a közvetített információ, a tartalom elemzésére az elemzés módszerének és szempontjainak bemutatása után.

²⁷ Antiszemita megmozdulásokról tudunk az északkeleti országrészből is, innen mégis csak kevés levél érkezett a Herkó Páter szerkesztőségébe. (Lásd: Kövér: *A tiszaezlári dráma*, 595–655.)

²⁸ A részletesen bemutatásra kerülő, csehekről szóló képek közül lásd például: F 1898. júl. 9. 112.

4. A szövegek és a karikatúrák elemzésének módszere és szempontjai

„Igen, hogy **min** nevet, vagy **mit** gúnyol ki egy nemzet, élczlapjaiban: az épen olyan fontos, mint az, hogy min sír, vagy min lelkesül.”¹

Az élcslapi szövegeket és rajzokat – hogy „**min** nevet, vagy **mit** gúnyol ki” egy-egy kép vagy szöveg a nemzetiségi kérdés tekintetében – a történeti összehasonlítás módszerével vizsgáljuk, melynek gyökerei még a 20. század első felének történészi törekvéseihez nyúlnak vissza (Marc Bloch, Henri Pirenne és Otto Hintze). A 20. század második felében sem csökkent Nyugat-Európában az érdeklődés az összehasonlítás iránt, s az elemzés során használt definíció is ekkor született, melyet Hartmut Kaelble nyomán idézünk: „*A történeti összehasonlítás két vagy több, különböző kontextusból származó múltbeli társadalom explicit és rendszeres szembeállítására vagy abból a célból, hogy meghatározza és magyarázza hasonlóságait és eltéréseit, vagy azért, hogy ezenfelül a társadalmak fejlődésére vonatkozó hipotéziseket alkosson, s a tudományos elméletek érvényességét vizsgálja.*”² Az összehasonlítás célja tehát egyrészt az, hogy a közös vonásokat és különbségeket feltárja és magyarázata, másrészt a tipizálás, az azonos folyamatok esetében az eltérő, illetve hasonló belső logikával foglalkozik különböző társadalmakban.

A definíció további szűkítése szükséges azonban, hogy láthassuk, melyek a korlátai az összehasonlító módszernek, s mit is nevezhetünk ténylegesen történeti összehasonlításnak. Először a történelmi időszakok tekintetében kell jobban behatárolni, hogy melyek a történeti összehasonlítás kritériumai, amit legegyszerűbben úgy érhetünk el, ha megnézzük, mit nem tehetünk, ha összehasonlítunk. Nem választhatunk elemzésünk tárgyául azonos társadalmakat különböző időszakokban, mivel ezek vizsgálata nem klasszikus összehasonlító elemzés, mint ahogy az egy társadalmon belüli generációk összevetése sem tipikus kérdésfeltevése a módszernek, mert mindkettő esetben a vizsgált kérdések sok szállal kötődnek egymáshoz, egymásból következő fejlődés eredménye lenne az összehasonlítás

¹ Baráth: *A magyar élczlapokról*, 396.

² Kaelble, Hartmut: *Der historische Vergleich*. Frankfurt – New York, 1999. 12.

Az összehasonlító módszerről lásd még: Kocka, Jürgen – Heinz-Gerhard, Haupt (Hrsg.): *Geschichte und Vergleich: Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt – New York, 1996.

tárgya. Általában – de nem kizárólag – adott periódus különböző régióinak társadalmait hasonlítjuk össze, figyelembe véve az esetleges fejlődésbeli elcsúszásokat.

Társadalmi csoportok alapján is szűkítenünk kell a lehetséges elemzési kereteket, mert nem összehasonlítás egy társadalom különböző társadalmi rétegeinek az összevetése, mivel őket eltérő mentalitás, foglalkozás, társadalmi miliő jellemzi. Hozzá kell tennünk, hogy az összehasonlítás térbeli korlátokkal is rendelkezik: az összehasonlítás során általában nemzetek, ritkábban régiók és városok az elemzés egységei. Alapvetően nem kapcsolattörténeti kérdéseket vizsgál az összehasonlítás, de nem zárja ki a kulturális, társadalmi, politikai transzfer elemezhetőségét, sőt néha ezen függőségek és kapcsolatok vizsgálata elengedhetetlen.³

A módszerről számtalan tipológia született, és pozitívumait, illetve negatívumait is több tanulmányban gyűjtötték össze különböző szerzők.⁴ A jelen kutatás során az összehasonlító módszer azon típusát igyekszünk alkalmazni, melyben az identitások összehasonlítása a cél. Kaelble szerint a történészek szívesen vállalják, vállalták az identitáskonstruálók szerepét, mely identitások irracionális és veszélyes ellenségképeken nyugszanak, ezért is ritka ez a típus a történeti összehasonlító munkák között. Az összehasonlítás pedig ideológiáktól mentesebb kutatási eredményeket tehet lehetővé, s a munkák nemzetközi beágyazottsága is nőhet, az összehasonlítás elősegítheti a külföldi recepciót, az összehasonlított egységek valamelyike vagy a kutatás eredménye felkelthetik külföldi szakemberek érdeklődését is. A szisztematikus összehasonlítás tehát nem csak a szélesebb látómező miatt indokolt, hanem lehetővé teszi az esetleges előfeltevésektől való eltávolodást, a nem tudatos etnocentrizmus leküzdését. A nemzetépítés, a nemzetek egymásról alkotott képeinek elemzésekor előnyös lehet a szisztematikus összehasonlítás módszere, mivel a kutató így

³ Kaelble: *Der historische Vergleich*, 14–24.

Magyar nyelvű, összehasonlító módszerrel készült munkákra lásd például: Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség: Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig*. Budapest, 2011.; Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest, 2009.; Tomka Béla: *A jóléti állam Európában és Magyarországon*. Budapest, 2008.; Tomka Béla: *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: konvergencia vagy divergencia?* Budapest, 2000.; Keller Márkus: *A tanárok helye: a középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar-porosz összehasonlításban*. Budapest, 2010.

⁴ A történeti összehasonlítás típusairól lásd Kaelble: *Der historische Vergleich*, 26–47.

Az összehasonlító módszerről, típusairól, előnyeiről, hátrányairól magyar nyelven lásd Tomka Béla: *Az összehasonlító módszertan a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek*. Aetas, 20. évf. (2005) 1–2. sz. 243–258.; Keller Márkus: *A megértés lehetősége – az összehasonlító történetírás hasznáról*. Aetas, 20. évf. (2005) 4. sz. 102–111.; Cora Zoltán: *Összehasonlító módszer a mai európai történettudományban*. Aetas, 22. évf. (2007) 2. sz. 174–179.

A kulturális transzfer kritikája szerint a módszer a nemzeti tér specifikumait hangsúlyozza, túlzottan a különbségekre koncentrál, eltereli a figyelmet a külső befolyásoló tényezőkről, nem keresi a kapcsolatokat, rögzíti az ellentéteket, szembeállít, mélyíti a nemzetek közötti különbséget, mindig nemzeti nézőpontból elemez. (Espagne, Michel: *A francia–német kulturális transzferek*. Aetas, 19. évf. (2004) 3–4. sz. 273–282.)

távolságot tarthat saját identitásától, tesztelheti az erős érzelmeket mobilizáló identitáskonstrukciókat, a különbségek mellett a hasonlóságokat is feltárhatja,⁵ ami a vizsgált téma szempontjából alapvető, mivel segíthet leépíteni a különbségeken alapuló sztereotípiák mozgósító hatását. A szimbólumok, motívumok és sztereotípiák vizsgálatakor tehát nem csak az eltérésekre, hanem az azonos vonásokra is kíváncsiak vagyunk, mert így pontosíthatóvá válhat a magyar társadalom nemzetiségekről alkotott képe, de az ausztriai gondolkodás is a nemzetiségi csoportokról. Összehasonlításunk mégis aszimmetrikusnak tekinthető, mivel érdeklődésünk középpontjában a magyarországi nemzetiségi sztereotípiák és a politikai propaganda vicclapokbeli visszatükröződése áll, amit a kiválasztott korpusz számbeli eltérése is mutat.

A Habsburg Birodalom berendezkedését politikai szempontból meghatározó két nemzetiségi csoport, melyek a birodalom két legnagyobb létszámú nemzetét is jelentették, többi nemzetiségi csoportról alkotott képét azért lehet összehasonlítani, mert – mint láttuk – az élclapok szerkesztési módszere ebben a két fővárosban bizonyosan hasonló volt, így az összehasonlításhoz megfelelő kiindulóponttal rendelkezünk. A kitekintő fejezettel az összehasonlítás spektrumát tovább tudjuk tágítani, mely így a szimbólumokról, sztereotípiákról még színesebb, részletesebb képet adhat – s nem csak az uralkodó nemzetek szemüvegén keresztül.

Kutatási módszerként a sztereotípiák csoportosítását választottuk Csepeli György kategóriarendszerének segítségével:⁶ Csepeli egy vizsgálatában elméleti kategóriáit empirikus vizsgálatának kiindulópontjaként használta 1983-ban, amikor a magyar értelmiségiek nemzeti azonosságtudatának attitűdjeit vizsgálta. Ezt követően átdolgozta – az empirikus kutatás eredményeit is felhasználva – elméleti keretét, s megismételte empirikus vizsgálatát 1989-ben.⁷ A nemzetről született ideológiákat, a nemzetről kialakult tudást elemezte kategóriái mentén statisztikai adatokat felállítva, melyek mutatják a nemzeti ideológia és identitás összetevőit. Ezek az elemzési szempontok hasonlóak a nemzetközi történeti sztereotípiakutatással kapcsolatos szakirodalomban található elemzési szempontokhoz, de azoknál szisztematikusabbak,⁸ s alkalmazhatók – a gúnyrajzokon és a szövegekben megjelenő egyéb szimbólumok vizsgálatának kiegészítésével – a kiválasztott korpusz elemzésé-

⁵ Az identitás-összehasonlításról lásd Kaelble: *Der historische Vergleich*, 70–77.

⁶ Csepeli: *Nemzet által homályosan*, 54–90.

⁷ Az általunk is használt 1992-es kötetében Csepeli már ezt az átdolgozott tipológiát publikálta.

⁸ Hahn: *12 Thesen zur Stereotypenforschung*, 15–24.

hez. Csepeli egy másik csoportosítása szerint a sztereotípiák között megkülönböztethetünk láthatóságra, illetve lelki alkatra vonatkozókat.⁹

Elemzésünkhöz kiindulópontként tehát Csepeli kategóriarendszerét használtuk fel, de jónéhány vonatkozásban átalakítottuk az elemzési szempontokat.

1. A láthatóságra vonatkozó sztereotípiák durva klisék, az érzékelés számára szolgáltatnak megkülönböztető szempontokat. Ez a kategória a vizsgálatunkban leginkább a karikatúrák tárgyalásakor alkalmazható. Ezen szempont elemzésekor nem csak a ruházat, hanem az emberi test (arc kifejezés, arcvonások, egyéb testi jellemzők) megjelenítése is bemutatásra kerül. Az ausztriai és a magyar lapokban megjelenített láthatósági sztereotípiák összehasonlításakor megfigyelhető lesz, hogy mely nemzetiségi csoportokat és milyen arányban ábrázolták a lapok, a nemzetiségi szereplőket milyen cselekvések közben jelenítették meg, illetve milyen vélt testi jellemzőkkel bírt egy-egy nemzetiségi csoport.

Ezen vizsgálat másik aspektusát a lelki alkatra vonatkozó sztereotípiák alkotják. Ezek valamely polgári érték vagy erény elferdített, negatív megjelenési formái.¹⁰ A lelki alkatra vonatkozó sztereotípiákat Csepeli fentebb említett vizsgálatának pszichológiai tematizációit felhasználva elemezzük, mely alatt tulajdonságlistákat értünk, amelyeket a nemzetiségi csoportokra vonatkoztatunk, s ezen kategória keretein belül mutatjuk be az egyes nemzetiségi csoportokhoz társított foglalkozásokat, ételeket-italokat, szokásokat, melyek ugyancsak az identitás, a csoport-hovatartozás fontos elemei. A vélt külső és belső vonások természetesen egymástól nehezen elválasztható szempontok az adott korpuszban, így ezeket egy fejezetben vizsgáljuk, s ebben a tematikai egységben tárgyaljuk azokat a nemzeti jelképeket, melyek egy-egy nemzetiségi csoport vagy politikus esetében felbukkantak, mivel ezek általában vélt külső vagy belső tulajdonságokra utaltak.

2. A második elemzési kategóriánk a név, a népnév, amely a csoport elkülönülését teszi lehetővé a többi nemzetiségtől. Csepeli ezen kategóriáját úgy bővítjük, hogy a nemzetiségi csoportra jellemző személyneveket is vizsgáljuk, így a két városban kiadott lapok esetében összehasonlítást végezhetünk a nemzetiségi csoportok jellemzőnek tartott személyneveiről, azokról a sztereotípiákról, melyeket a tulajdonnevek használata magában hordozott.

3. Harmadik kategóriaként Csepeli szempontjain kívül a nyelvet, a nyelv megjelenítését vizsgáljuk, ami az élclapokban élesen elválasztja a magyart vagy osztrák-németet a

⁹ Csepeli: *...és nem is kell hozzá zsidó*, 73–74.

¹⁰ Csepeli: *...és nem is kell hozzá zsidó*, 73–74.

nem magyar, illetve nem osztrák-német nemzetiségűtől. A lapok hasábjain a nyelvhasználati jogokért folytatott harc, a nyelv megkülönböztető szerepe közvetlenül és erőteljesen érzékelhető, így a nyelvek eltérő vagy azonos megjelenítése is képezheti összehasonlítás tárgyát a birodalom fővárosában és a Budapesten kiadott élelapon humoros alkotásai között.

4. A negyedik kategóriába a nemzeti szimbólumok tartoznak, melyek jelentősége a nemzeti tudat szempontjából nem szorul magyarázatra, mégis a vizsgált lapszámokban az olvasó nem gyakran találkozhatott nemzeti jelképekkel. A bécsi és a pesti élelapon összehasonlításakor megfigyelhetjük, hogy mely nemzetiségi csoportok szimbólumai kerültek említésre a vicclapokban rajzolt vagy írott formában.

5. Az ötödik kategóriát, a tematizációk alkotják, ami elég tág teret enged a vizsgálódónak. Tematizációként jelennek meg Csepeli rendszerében azok a térbeli, emberi, időbeli dimenziók, amelyek a nemzetiség számára a létet szimbolizálják.

Minden tematizáció esetében elvégezhető az összehasonlító elemzés, így választ kaphatunk azokra a kérdésekre, hogy eltérően vagy azonosan látják-e a német és magyar nyelvű lapok és olvasóik a nemzetiségi csoportok térbeli, társadalmi, gazdasági és történelmi jellemzőit.

Az első egységben elemzésre kerülő pszichológiai tematizációkon kívül a következő tematizációk különíthetők el, amelyek a 19. századra vonatkozó vizsgálatunk esetében is relevánsak:

- a.) természeti: a nemzeti élet földrajzi, természeti keretei, a táj jellemzői,
- b.) gazdasági: a nemzetiségi csoport gazdasági jellemzői, életszínvonala,
- c.) társadalmi: aktuálisan megoldandó társadalmi, politikai feladatok,
- d.) történelmi: nemzeti hagyományok, fontos történelmi személyiségek, politikusok, események, amit kiegészítettünk az eredetmítoszok bemutatásának vizsgálatával.

E négy tematizáció a humoros-szatirikus újságok hasábjain szorosan összefügg: a felbukkanó társadalmi-gazdasági kérdések mindig aktuálpolitikai eseményekhez, politikai követelésekhez köthetők a nemzetiségi mozgalmak estében, a földrajzi jellemzők pedig ritkán, de akkor a „mi” és az „ők” elkülönítésére törekedve tűntek fel politikai-gazdasági kérdésekhez kapcsolódva, így e szempontokat egy fejezetben elemezzük. A politikai élet meghatározó eleme a 19. század második felében, hogy a nem magyar nemzetiségi mozgalmak vezetői területi követeléseket fogalmaztak meg, melyek szorosan kapcsolódnak a

történelmi tematizációkhoz, de ezen igények ábrázolását – jellemző mivoltuk és a témában publikált nagyszámú szöveg és rajz miatt – mégis külön fejezetben elemezzük.

Nemzetiségi csoportok, nemzetek egymásról alkotott képeinek vizsgálatakor ezen elemzési rendszer létjogosultságát alátámasztja az a tény is, hogy az elfogadottnak tekinthető nemzetdefiníciók is hasonló elemekből épülnek fel, így egy-egy nemzet vagy etnikum legfontosabb jellemzőinek tekinthetjük ezeket.¹¹

Összegezve: a következő szempontok alapján vizsgáljuk nemzetiségenként a nemzetiségekről kialakult 19. századi véleményt az ironikus, humoros szövegek, illetve a karikatúrák alapján:

1. láthatósági sztereotípiák és belső tulajdonságok s az ezekhez kapcsolódó szimbólumok
2. személynevek, nemzetiségi csoportokra alkalmazott nevek
3. nyelvi különbségek és nyelvhasználati jogok
4. nemzeti szimbólumok
5. történelmi–gazdasági és földrajzi jellemzők, társadalmi–politikai feladatok és eredetmítoszok
6. a történelmi jellemzők speciális esete: a nemzetiségi mozgalmak területi követelései.

Ezen elemzési szempontok alapján a kiválasztott magyar és ausztriai élelapon az adott időkeretben megtalálható minden szöveget és karikatúrát megvizsgálunk, melyek a nemzetiségi csoportokra vonatkoznak az összes előforduló nemzetiségi csoport esetében, s a kapott eredményeket minden vizsgálati szempont esetében összehasonlítjuk a bécsi és a magyar lapokban. Így elemezhető a sztereotípiáknak, motívumoknak, jellemzőnek vélt vonásoknak nem csak a története egy-egy társadalmon belül, hanem egymásra hatásuk is. Hozzá kell tennünk ehhez azt azonban, hogy nem minden nemzetiségi csoportról áll rendelkezésünkre annyi szöveg és rajz, hogy minden elemzési szempont esetében releváns állításokat tudjunk megfogalmazni. Vizsgálatunk során az 1860-as és az 1890-es évek első és utolsó éveit egy egységként kezeljük, kivéve azokat az eseteket, melyeket külön jelzünk, amikor az adott évtized első és utolsó éve között jelentős változás érzékelhető a korpusz-

¹¹ Anthony D. Smith szerint az „etnikai mag”-ot, melyből a nemzetek kifejlődhetnek, a következők jellemzik: a nemzet, nemzetiségi csoport közös elnevezése, közös kultúra (nyelv, szokások, vallás, vélt emberi tulajdonságok, ruházat és testi jellemzők) és hagyományok, történelmi emlékek, eredetmítoszok, közös terület, szimbólumok s az, hogy a csoport elkötelezettnek véli magát, hogy e hagyományokat, jelképeket megőrzi, ápolja (Smith, Anthony D.: *Histographical Debates about Ethnicity and Nationalism*. Cambridge, 2000. 65.).

ban. A sztereotípiák elemzése előtt azonban érdemes összehasonlítanunk a magyar és ausztriai újságok műfajbeli és eszköztárbeli különbségeit a nemzetiségi csoportokra vonatkozó írások és képek esetében.

5. Élclapi műfajok, a humor és gúny eszközei a vicclapok hasábjain

„Nem könnyű dolog egy valóban jó, humoristicus vagy élcslapot szerkeszteni, elismerjük, de törekedni a felé, hogy az jobb, s a lehető legjobb legyen, azt hisszük, épen úgy kötelesség, mint haszon.”¹

5. 1. Élclapi műfajok

Az élcslapokban Lajtán innen és túl is hasonló műfajokkal találkozhatunk. A különböző típusú szövegeknek csak kis része tekinthető élcnek vagy anekdotának, így e kifejezéseket – kivéve, ha tényleg e műfajokról van szó – kerüljük. A lap névadó műfajának, az **élcnek** rövidnek, gúnyosnak kell lennie, „*mely mindenütt a hibát lesi és nagyítja*”, és csattanóval zárul.² A rövidebb szövegek egy részét még definiálhatjuk **anekdotaként** vagy **adomaként**. Annak ellenére, hogy a Pallas lexikon megfogalmazása szerint az adoma az anekdota magyar műszava, a lexikonban is olvashatunk külön definíciót rá, s a magyar vicclapokban is megtaláljuk mindkét fogalmat.³ A két meghatározás lényege viszont azonos: szájról-szájra hagyományozott, tréfás, kisebb elbeszélő műfaj „*rövid és kerek szerkezettel*”, de ezek „*föltétlen hitelességre nem tartanak számot*”.⁴

Az 1860-as években még gyakori, de az 1890-es évekre szinte eltűnt a **novella** az élcslapok hasábjairól, átadva helyét a rövidebb műfajoknak. E novellák a hétköznapi élet megpróbáltatásait tárták – humoros formában – az olvasó elé. A hosszabb műfajok közül a **paródia** volt a legsikeresebb s a leghosszabb életű.⁵ Az irodalmi műfajokon kívül még számos szövegtípussal találkozhatunk: élcslapi – valótlan – hírekkel vagy valós hírek átírásával, hosszabb humoros párbeszédekkel, gúnyos színházi kritikákkal. Az élcslapok jellem-

¹ Baráth: *A magyar élcslapokról*, 402.

² *Pallas*, 5. köt. 837.

³ A Pallasban nem találunk külön 'vice' címszót, mivel ez a szó a német 'witzig' fordítása a magyar nyelvben, így a lexikon szerkesztője a magyar megfelelőjéhez, az 'élc' szócikkhez irányítja az olvasót (*Pallas*, 16. köt. 833.). Az 'élc' és 'élc' szavak jelentése is 'witzig', szinonimaként használja a szavakat a lexikon s a kortárs szerkesztői üzenetek is. Lásd még: Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. 2. köt. Pest, 1864. 206.

⁴ *Pallas*, 1. köt. 102.; 619.

Az anekdota és adoma fogalmához lásd még: Landgraf Ildikó: *Democritusi cseppek. Anekdoták a 19. század második felének kalendáriumaiban*. In: Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor. Az I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. Budapest, 2008. 154–161.

⁵ A novelláról lásd: *Pallas*, 13. köt. 232. A paródia meghatározását lásd alább.

zõ, sajátos elemeit képezik az állandó szereplők szövegei, melyek – műfaji szempontból – ugyancsak nehezen sorolhatók be egy-egy kategóriába.

A nemzetiségi kérdés vizsgálata esetében az élclapi formakincs szerves részét képezik azok a **versek**, melyek humorosnak nem tekinthetők, de a nemzetiségi csoportokat, illetve azok törekvéseit vagy vezetőit említik. A versek egy része a magyar élclapokban – stílusukban és durva szóhasználatukkal – talán a korszakban népszerű kortes versekkel mutat rokonságot.⁶ Általában véve azok a nemzetiségi csoportok bukkantak fel bennük, melyek valamilyen követeléssel léptek fel Magyarországgal szemben, vagy valamilyen módon – a kortárs vélekedés szerint – „megsértették” az országot. Gyakori, hogy a versekben nem csak egy nem magyar nemzetiségi csoport szerepel, hanem egyszerre váltak cél-táblává a követeléseiket megfogalmazók, többnyire a románok, szerbek és szlovákok, el-lentétben a magyarokról, a magyar történelemről született dicsőítő versekkel, himnuszok-kal.

A Figaróban állandó helye volt hétről-hétre a verseknek a lap második oldalán. Ezek aktuálpolitikai kérdésekről szóltak, így a vizsgált témában leginkább az osztrák-német–cseh kiegyezésről és a tárgyalásokon résztvevő politikusokról, illetve a cseh követelések nyomán felbukkanó szlovén vagy lengyel igényekről olvashatunk azokban. Hangvé-telük kevésbé sértő, szóhasználatuk nem durvább, mint a prózai szövegeké, s Ausztria nagyságát, dicsőségét megéneklő szövegeket nem találunk közöttük.

A vizuális reprezentációk esetében, ha a **karikatúra** definícióját tágabb értelemben használjuk, nem szükséges a műfaji meghatározások problémájába bonyolódnunk, mint a szövegek esetében. Karikatúra alatt alapvetően olyan művészi ábrázolásokat érthetünk, melyekben a művész a természetes harmóniát, a részek egyensúlyát megszüntette, egy má-sik részletet pedig tudatosan eltúlozva jelenített meg. A karikatúra szó az olasz 'caricare' igéből származik, melynek jelentése 'megterhelni'. Jellemzőjük, hogy szimbólumaik egy-szerűbbek, meggyőzőbbek az olvasóközönség számára, mint bármilyen irodalmi vagy tu-dományos igénnyel írt mű.⁷ A karikatúra fogalmát tehát tágabb értelemben használjuk, s nem csupán a portrékat értjük alatta, hanem a társadalmi és politikai eseményekről szóló humoros, gúnyos rajzokat, illetve a figyelmünket a mindennapi élet visszásságaira irányító humoros, ironikus ábrázolásokat.⁸

⁶ Szabó Dániel: *Korteszalok (avagy a választás, mint a poéták paradicsoma)*. In: Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában*. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Budapest, 1991. 229–241.

⁷ Fuchs – Kraemer: *Die Karikatur der europäischen Völker*, 2–3.; 11.

⁸ Langemeyer, Gerhard (Hg.): *Das Bild als Waffe. Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten*. München, 1984. 7.

Az élclapi műfajok után tekintsük át, hogy e szövegek és képek milyen eszközök segítségével váltak humorossá vagy gúnyossá, ironikussá. A szempontokat a humor eszközeinek meghatározásakor a kortárs megjelenésű Pallas nagylexikon és Szvorényi József kortárs retorika tankönyve segítségével készítettük el és egészítettük ki.⁹ Szvorényi munkája alapján a humor és a gúny eszközei két nagyobb csoportra oszthatók: figurákra és trópusokra.

5. 2. Figurák

1. **Hasonló alakú szavakkal való szójáték:** a szerzők – általában rövid írásokban – hasonló hangzású szavak alkalmazásával érték el a humoros hatást. Ezt az eszközt a Bors-szem Jankó beküldői gyakrabban alkalmazták, mint a többi lapé, ezért az 1860-as évek elejéről, amikor csak Az Üstökös és a Bolond Miska írásait vizsgálhatjuk, kevés ilyen szöveget ismerünk, a későbbi évfolyamokban viszont kedvelt eszközzé vált, s minden nemzetiségi csoport felbukkant ilyen típusú humoros alkotásban valamelyik évfolyamban. Kiemelkedően sokszor szerepeltek a románok és a szerbek ezekben az írásokban, amire példa a következő mondat egy román sajtóper kapcsán: „*A két izgató most már talán **hivő** lesz, mert ők **kötvé hisznek**”*, vagy a szlovákokhoz köthetően: „*A minap ju-ju-júj! ... álmodtam **borzasztót**/ Álmodban jól elvert három nagy **borzas tót**”*.¹⁰ Másik szemléletes példája e rövid szövegtípusnak a Figaróból a zsidókhoz köthető:

„- *Mi a különbség az angolok és a szemiták között?*

- *Az angolok **Dél**-Afrikát akarják, a szemiták pedig egy **zsidó** Európát.*”¹¹

2. E szójátékhoz igen hasonló, amikor a szerzők nem két hasonló alakú szó használatával keltettek humoros hatást, hanem úgy, hogy a szerzők a 'cseh' szóvá alakították át a cse- szótaggal lezáruló szavak elejét. Erre példákat a magyar lapokból kizárólag a Bors-szem Jankóban találhatunk, melyek közül az egyik szerint „*Azelőtt a balpárt hurrogta le a*

⁹ Pallas, 5. köt. 837.; Szvorényi József: *Ékesszólástan vezérlétel a remekírók fejtegetése- s a szép-írásművek kidolgozásában*. Pest, 1867.

Buzinkay is tett egy rövid kísérletet az élclapi formakincs feldolgozására, ezt lásd: Buzinkay: *Borsszem Jankó és társai*, 116–119.

¹⁰ BJ 1890. aug. 24. 1.; BJ 1899. nov. 19. 10.

¹¹ „- Was ist für ein Unterschied zwischen Engländern und Semiten?

- Die Engländer wollen **Süd**-Afrika und die Semiten ein **Jüd**-Europa.”

F 1899. okt. 30. 175.

bécsi kormányt s a cseheket; most szerepet csehréltek.”¹² Egyetlen ilyen szójátékot a Figaróban is olvashatunk. A csehek esetében az ország német nyelvű elnevezése (Böhmen, a cseh népnév pedig Böhme) és a hasonló alakú ’bemocskol’ ige (**bemakeln**) alkalmazásával alakul ki a szóvicc:

„- Tudja- e Ön, hogy az ifjú cseh Dr. Stransky mit szeretne inkább?

- Nos?

- Egy még nem bemocskolt múltat!”¹³

3. Egy olyan kategóriát is el kell különíteni a magyar vicclapok esetében, ahol a humoros szövegek szerzői **azonos alakú szavakat** használtak két különböző kontextusban, s a két eltérő kontextus az, ami a humoros–gúnyos hatást kiváltja. Ez az eszköz az 1860-as években csak egyszer-egyszer tűnt fel, később vált népszerűbbé. A románokkal kapcsolatosan a szójátékra a népnév magyar formája (román) és a német Roman (’regény’) szó jelentése adott lehetőséget, melyet a magyar kiejtés szerint (’román’) használtak az alkotók, s így a szövegek tartalma arra utalt, hogy a román területi követelések regénybe illők, fikciók. A szerbek esetében a „disznó” főnév az, amit eltérő kontextusokban használnak a szerzők a humorkeltés érdekében, míg a cseheknél a „*csehpimasz*” nevű étel adott lehetőséget a szójátékra, mert ha külön írjuk („*cseh pimasz*”), már tulajdonságra (pimasz) utal. Még a szlovákok fordultak elő e kategóriában többször. Ezen írások a magyar irodalmat, kultúrát féltették az „elszlovákosodástól”, mert túl sok „Tóth” nevű szerző működött.¹⁴

A Figaro minden évfolyamában találhatunk néhány olyan szójátékot, mely a nemzetiségi csoportokra vonatkozik, de a vizsgált években nem tekinthető ez az eszköz a szerzők körében kedvelt humorforrásnak, mégis felidézhetünk egy példát, mely esetében azonban a magyar fordítás már nem tudja visszaadni a szójáték lényegét: „...*Hogy két nagy sark létezik –/ Ma csupán: az Északi- és a Déli-sark.*”¹⁵ A Lengyelországhoz kapcsolódó vers kifigurázta a lengyel igényeket Nagy-Lengyelország visszaállítására úgy, hogy figyelmeztet, a korban csak két nagy terület, az Északi- és a Déli- sark létezik. A vers a né-

¹² BJ 1899. okt. 29. 2.

¹³ „- Wissen Sie, was der Jungceche Dr. Stransky eigentlich lieber haben möchte?

- Nun?

- Eine **unböh**makelte Vergangenheit!” F 1899. nov. 1. 178.

Az élc Adolf Stránskýra, a delegáció cseh származású tagjára, cseh újságíróra és ellenzéki néppárti politikusra utalhat.

¹⁴ BJ 1890. aug. 17. 5.; BJ 1891. ápr. 26. 2.

¹⁵ „...Daß es zwei von großen Polen –/Heut’ nur: **Nord- und Südpol** gibt.”

F 1868. szept. 26. 175.

met 'Polen' szóra épít, mely egyrészt jelenti Lengyelországot, illetve a lengyeleket, másrészt szinte azonos a 'sark' szó ('Pole') többes számával.

4. Ismert **szólás, közmondás** is lehetett a humor forrása, de ennek kiindulópontját ismert **irodalmi művek címe** is képezhette. E kategóriába tartozó szövegeket az 1860-as években még keveset találhatunk: 1861-ben például Az Üstökösben a „Csehül van” szólást egészítették ki.¹⁶ A népszerűsége ezen eszköznek az 1890-es években viszont már töretlen volt. Minden elemzett évfolyamban felbukkant, mindhárom magyar lap szerzői alkalmazták, s a legtöbb nemzetiségi csoport (szlovák, cseh, szász, román, horvát, szerb) előfordult ilyen típusú humoros szövegben. A legkedveltebb humorforrás s az évtizedben végig felbukkanó eset a szlovákoké („*Adj a tótnak szállást, kiver a házadból!*”, illetve „*A tót nem ember, a kása nem étel.*”), továbbá több évfolyamban gyakori a románokról szóló szólás („*Otthagytá, mint Szent Pál az oláhokat*”).¹⁷ A címek esetében nem klasszikus, hanem kortárs irodalmi művek címe bukkant fel, mint például Balogh Tihamér „*A tót leány*” című írása.¹⁸ A Figaróban ez utóbbira nem találhatunk példát, s szólásokra is csak hármat az elemzett korpuszban. Az egyik eset közülük „*Aki a kicsit nem becsüli...*” kezdetű szólást kapcsolja a csehekhez, ami a cseh–osztrák–német kiegyezési tárgyalások időszakában nyilvánvalóan a csehek túlzottnak vélt követeléseire utalt.¹⁹

5. **Szómagyarázatot** a nemzetiségi csoportokról szóló írások esetében ritkán olvashatunk a magyar lapokban. Egy ilyen példa lehet, amikor Az Üstökös szerzője azt magyarázta, ki az „amerikai horvát”: aki el akar szakadni az uniótól, míg a második példa a „szenzáció” szó jelentését fejtette ki ugyancsak Az Üstökösben. E szerint ez azt takarta, hogy nem volt szerdán Prágában cseh–német pofozkodás.²⁰ A Figarónak viszont az 1890-ben már állandó rovata volt, melyben a szómagyarázat eszközét alkalmazták, de az 1860-as években is felbukkant egy-egy ilyen típusú írás, amire példa lehet a következő szómagyarázat: „*A zsidók vagyona = lopás*”.²¹ Az állandó rovatban többször, több szóhoz kapcsolódóan tették fel a szerzők a „*Was heißt...?*” (Mi az...?) kérdést. Az aktuálpolitikához köthető személyek és események kapcsán a nemzetiségi szereplők is teret kaptak e fajta szövegekben:

¹⁶ Ü 1861. jan. 19. 24.

¹⁷ Ü 1898. jan. 16. 29.

¹⁸ Ü 1891. márc. 29. 150.

¹⁹ „Wer das Kleine nicht ehrt...” F 1890. szept. 20. 151.

²⁰ Ü 1861. márc. 30. 104.; Ü 1898. jan. 23. 39.

²¹ „Vermögen der Juden = Diebstahl” F 1860. febr. 4. 23.

„Mi az: cseh ígéretetek:
Azaz: Pfuj! Pfuj! És még egyszer, pfuj!”²²

6. Szükséges még külön csoportba sorolni azokat a szövegeket, melyekben a **sze-replő neve** váltja ki a humoros hatást. Minden esetben a nevek idegen csengése az, ami a humor lehetőségét magában hordozza, másrészt a nevek jelentése. A Borsszem Jankó szerzői szerb nevek jelentésén élcelődtek általában, de a szerb nevekkal való humorizálás Az Üstökösben sem ritka: „A szegedi kiállításra a szerb kormány Zivnovics Zsiván ministert küldte ki. Zsivánovics Zsiván! Ilyen névvel csakis Szerbiában járnak szabadon az emberek.”²³ Láthatjuk, a név átalakításával és a magyar „zsivány” szó jelentésével érte el a humoros hatást az élc szerzője, de hasonlóan nevetésre ösztönözhettek a kitalált nevek, mint például a román elnyomóé, *Monoporoniului Godofroniulului*-é²⁴ vagy a Figaróban a montenegrói fejedelem elnevezése *Fürst Zwerglewitsch von Hammernix*-ként [Kalapácsnélküli Törpevics fejedelem]. A bécsi lap szerzői egyébként ritkán éltek ezzel a humorforrással, de ha felbukkant, mindig a szerbiai vagy a montenegrói szerbekhez volt köthető.

7. a. A **hasonlítások** közül három típust különböztethetünk meg, melyek mindegyike az 1890-es években már népszerű eszköz volt. A hasonlítások egyik módja az, hogy csak a hasonlóval foglalkoztak a szerzők, melyekből a magyar lapokban körülbelül ugyanannyit olvashatunk, mint a másik két típusból, a kicsinyítésből és a nagyításból együttvéve. Érdekes hasonlítással találkozhatunk például, amikor a cseheket egy „nyelvrák”-hoz hasonlította a beküldő, mivel a nyelvrendeletek visszavonása után – véleménye szerint – a csehek már csak visszafelé haladhatnak.²⁵ A bécsi vicclapban azok a hasonlítások, melyekben a szerzők csak a hasonlót adják meg, ritkábbak, mint a pesti élclapokban, példaként említhetjük, amikor a csehek indiánként tűntek fel („*Mintegy indiánok/ Isten óvjon minket! – a csehek!*”).²⁶

7. b. A **kicsinyítés** esetében egy komoly témát bújtat a szerző kevésbé komoly, például gyermekekhez köthető szövegekbe. Érdekes, hogy a kicsinyítéssel csak Szerbia esetében éltek az alkotók a magyar lapokban az 1890-es évektől, feltehetően a kiskorú Sándor királyon gúnyolódva, aki például egy diplomáciai tárgyaláson a sütemények miatt kesereg,

²² „Was heißt: Czechische Versprechungen?

Das heißt: Pfui! Pfui! Und noch einmal pfui!” F 1890. júl. 12. 11.

²³ Ü 1899. szept. 10. 7.

²⁴ BJ 1868. ápr. 12. 173.

²⁵ Ü 1899. okt. 29. 522.

²⁶ F 1890. nov. 29. 190.

„Etwa Indianer sind/ Gott bewahr’! – die Czechen!”

vagy hasonló szöveg a „*Sándorka uti naplója*” című írás,²⁷ melyben nem csak tartalmi, de nyelvtani utalást is találunk a kicsinyítésre. Szerbia esetében nem, de Montenegróra vonatkoztatva használták az ausztriai beküldők is humorkeltés céljából ezt az eszközt,²⁸ de itt általában a csehekhez köthető az alkalmazása. Olvashatunk például cseh gyermekkönyvről „*A kiegyezés vég nélkül*” címmel, ami a cseh–osztrák–német kiegyezési tárgyalások elhúzódására hívta fel a figyelmet 1890-ben.²⁹

7. c. A **nagyítás**kor a szerzők a humor tárgyát az abszurdításig túlozták el, ami sokkal gyakoribb a nemzetiségi mozgalmakról szóló humoros alkotások körében a magyar és a német nyelvű lapokban is, mint a kicsinyítés. Ezt az alakzatot a nemzetiségi csoportok többségére használták, mégis, az 1890-es években ez esetben is a szerbek a gyakori szereplők a pesti vicclapokban. Eltúlozták az ország szegénységét például abban az írásban, mely szerint, ha Sándor király még néhány táncosnőnek csókot ad, csődbe megy az ország.³⁰ Túlzással élő történeteket leginkább a nemzetiségi mozgalmak területi követeléseikhez kapcsolódóan olvashatunk, melyeket a kortárs magyar politikai elit teljesen megalapozatlannak tartott,³¹ s ennek kifejezése érdekében a szövegekben gyakran éltek a túlzás eszközével.

A túlzást – a magyar lapokhoz hasonlóan – a Figaróban a legtöbb esetben a cseh nyelvi – s nem területi – követelések humorossá tételére alkalmazták, de felbukkantak szerbek, szlovének és zsidók is ilyen kontextusú szövegekben. Egy írás arról tudósít, a csehek emlékezete szerint már Ádám is csehül beszélt, de értesülünk – az oroszországi zsidó-üldözések kapcsán – zsidókat „elfogyasztó” orosz politikusokról is.³²

8. Az utolsó csoport, az **ellentétek**re épített szövegek esetében a szerzők a humor eszközeként az ellentétes jelentésű fogalmakat, szavakat használták fel. Ebbe a kategóriába tartozó írás 1868 előtt nem bukkant fel, s később is a Borsszem Jankó szerzői többször alkalmazták, mint a többiek. Ágai lapjának egy „*Jelentés*”-e szerint például a szász Schulverein „*buzgó hazafi*”, mint ahogy egy hosszabb írás szerint Svetozar Miletić, Iosif Hodoşiu és Adolf Dobržanský „*derék hazafiak*”.³³ A legtöbb ellentétre építő írás vagy a

²⁷ BJ 1891. aug. 2. 9.; aug. 16. 6.

²⁸ F 1891. máj. 30. 83.

²⁹ F 1890. nov. 21. 91.

„Der Ausgleich ohne Ende”

³⁰ Ü 1891. ápr. 19. 186.; Ü 1898. jan. 16. 27.

³¹ BJ 1899. szept. 3. 2.; BJ 1899. okt. 15. 2.

³² F 1861. márc. 16. 47.; F 1890. ápr. 5. 53.

³³ 1881-ben Berlinben alakult a röviden Schulvereinként említett szervezet (Allgemeiner Deutscher Schulverein zur Erhaltung des Deutschtums im Auslande), melynek feladata a külföldön élő németiség érdekeinek védelme volt. Magyar és német szerzők „röpiratháborút” folytattak az 1880-as években a németiség

nem magyar nemzetiségek nem hazafias viselkedését vagy – gyakran az álom metaforáján keresztül (például: nagy-horvát, dákoromán, nagyszerb álom) – területi igényeiket vette célba.³⁴ A Figaróban az ellentétekre alapozás nem annyira a nyelvhasználati jogok követelésének humorossá tételére szolgáló eszköz, mint inkább a nemzeti, nemzetiségi csoportok egymáshoz való viszonyát vagy egy-egy jellemvonását hangsúlyozó retorikai elem. A „*Mit teszi boldoggá a nemzeteket?*” kérdésre a lengyelek esetében például a „gyászkórus” a helyes felelet 1869-ben a beküldő szerint, ami utalhat a levert varsói felkelésre (1864), a lengyelek sikertelen erőfeszítéseire az ország újraegyesítése és függetlenségének kivívása érdekében.³⁵

A különböző figurákat alkalmazó humoros szövegekről megállapíthatjuk, hogy általában egy nemzetiségi csoporthoz társított vélt sztereotípiát emeltek ki és egyszerűsítettek le. Ez az aspektus a trópusok esetében még erőteljesebben érezhető, már csak azért is, mert általában ezekbe a csoportokba tartoznak a hosszabb – fél hasábostól akár a több oldalig terjedő – írások.

5. 3. Trópusok

1. A **nemzetiségi nyelv** humorossá tétele a magyar élclapokban az 1860-as évekre jellemző. Ebben az évtizedben a szlovákok nyelvtanilag hibás magyar beszédén, illetve dialektusán élcelődtek a szerzők, vagy a román latinosítási tendenciát tették humorossá úgy, hogy minden esetben -ulu végződéssel egészítették ki a román neveket, szavakat. Az 1890-es évek végén újra felbukkant ez az eszköz, ekkor kitalált szlovák szónokok szájába adtak a szerzők szlovák dialektusú szövegeket. A cigányok esetében változatlanul és mindkét időmetszetben alkalmazták a nyelv humorossá tételét humorforrásként a magyar élclapok, és az állandó figurák megjelenítésében az eszköz népszerűsége töretlen maradt az elemzett időszakban, melyek közül a magyar lapokban elsősorban zsidó szereplőkre gondolhatunk. A Figaro hasábjain is leginkább az állandó szereplők szövegeit jellemezte a nemzetiségi nyelv humorossá tétele (cseh, zsidó és magyar karakterek). A zsidók esetében – a magyar lapokhoz hasonlóan – a zsidók eltérő dialektusa, míg a cseheknél és a magya-

helyzetéről, s agitációjukat a magyar országgyűlés is elítélte. (Katus László: *A nemzetiségi kérdés és Horvátország története*, 1393.)

BJ 1868. febr. 2. 51; BJ 1868. márc. 22. 132.

³⁴ Lásd például „A szerb álom” című verset: Ü 1890. szept. 7. 113.

³⁵ F 1869. jún. 19. 111.

roknál – a német nyelvbeli különbségeken kívül – a szitkozódásuk a jellemző humorforrás.³⁶

2. A **paródiát** általában országgyűlési beszédek és újságok, illetve újsághírek, képzetbeli, politikus által vezetett naplók közlésekor használták a Monarchia mindkét felének szerzői, ezek mindegyike hosszabb szöveg, s formájuk illeszkedett az eredeti műfajhoz, azt – a paródia definíciójának megfelelően – megőrizték a szerzők.³⁷ A műfaj a Bors-szem Jankóra és a Figaróra jellemző elsősorban, s az itt megjelent írások jobban sikerültek, mint a többi magyar lap hasonló közleményei. Azt is megállapíthatjuk a pesti lapokra vonatkozóan, hogy a paródiák az 1860-as évek végén tűntek fel, majd a későbbiekben – a rövidebb szövegtípusok elterjedésével párhuzamosan – a nemzetiségi kérdéshez kapcsolódóan már csak egy-egy példát találhatunk. Témájuk az 1860-as években a nemzetiségi mozgalmak területi követelése, illetve a magyarok – nem magyarok által – vélt zsarnoksága, aktív nemzetiségi politikusok személyének s egy-egy nemzetiségi csoport szokásainak jellemzése. A Figaróban – ellentétben a pesti sajtótermékekkel – a paródia nem veszített népszerűségéből a 19. század végére sem, így olvashatunk „*politikai időjárás-jelentésről*”, mely a cseh–osztrák–német kiegyezés kapcsán rossz időt jósolt, vagy zsidók jellemzéséről (nevük itt: „*Struthio Börsianus*”, azaz „Börzei Strucc”) egy zoológiai szakkönyv szövegéhez idomulva.³⁸

3. A **szituációs humoros szövegek** esetében a humor forrása maga a helyzet, amibe belekerültek a szereplők. E kategóriában igen gyakoriak a karikatúrák, s azt is megállapíthatjuk, hogy a rajzok többsége ide sorolható be. Változó számban, de minden vizsgált évtizedben felbukkannak ide tartozó írások és képek, s mindegyik nemzetiségi csoport előfordul bennük, példát alább, a karikatúrákra vonatkozó alfejezetben mutatunk be.

4. **Ok-okozati összefüggésekre** épülő humoros szövegeket a teljes elemzett időintervallumban találunk, s minden nemzetiségi csoport képviselője felbukkant ezen írások valamelyikében a Monarchia mindkét államjogi egységének humorisztikus újságaiban. A legkedveltebb típusa ennek az eszköznek az, amikor a kiváltó ok hétköznapi, nem meglepő, de a következmény valami váratlan megállapítás vagy esemény, s ezért válik egy szituáció vagy személy humorossá. Nem számíthatott meglepőnek a korszakban, hogy a szok magyarországi helyzetükről panaszkodtak Otto von Bismarcknak, de a következmény

³⁶ Példákat a nemzetiségi nyelv kigúnyolásával foglalkozó 6. 3. fejezetben mutatunk be.

³⁷ Az élclapok paródiáiról lásd: Buzinkay Géza: *Műferdítések és poétikai rugamok: XIX. századi élclapjaink paródiái és travesztiái*. Budapest, 1983. 395–411.

³⁸ „Politischer Wetterbericht” F 1891. jan. 31. 17.
F 1860. jún. 23. 103.

az élcben annál inkább, mivel Bismarck nem segítette, hanem „bekapta” őket. Hasonló írás az, amely szerint a horvátok Magyarországot szidják, mert Zágrábban egyetemet alapíthattak.³⁹ Vagy említhetjük a Figaro írását, mely szerint hibás az a jóslat, hogy a zsidók 1867-ben Jeruzsálembe mennek, mert a Kirchenzeitung szerint ekkor már nem léteznek majd zsidók. Egy másik figaróbeli javaslat szerint pedig Bécsben csehül legyenek kiírva az utcanevek, hogy mindenki eltévedjen, ne csak a csehek.⁴⁰

Ritkább esetben maga az ok meglepő, s a következmény a hétköznapi, nem meglepetésszerű, például a Borsszem Jankó szerint Románia azért fegyverkezik, mert Magyarország anektálni akarja Romániát.⁴¹ Felbukkant olyan variáció is, amikor egy kiváltó oknak kétféle következményét mutatják be a szerzők. Erre példa 1868-ban, amikor a román paraszt a bíróság elé került, mert nem tért ki a zsandár elől. A tárgyalás csattanója az, hogy más ítéletet mond el a bíró románul és németül.⁴²

5. **Szerepjátékot** a vizsgált időszakban e témában keveset találunk, s mindegyik a Borsszem Jankóban jelent meg.⁴³ Az írások orvos–beteg szituációra építettek: a korábbi megjelenésűben a cseh beteg gyermek nem hajlandó bevenni dr. Riebertől az orvosságot, míg az osztrák–német szorgalmasan szedi dr. Taaffétól a „kiegyezősgyógyszert”. A később publikált írásban („*Dr. Kórsággy egyetemi tanár diagnózisai*”) a beteg a Monarchia, illetve az osztrák–német parlament a cseh nyelvrendeletnek köszönhetően:

*„A szegény Osztrák-Magyar Monarchia amint itt a kórágyn fekszik, a maláriának, (vulgó váltó-láznak) minden ismertető jelét tünteti fel. Vérében megtaláljuk a meg nem hosszabítható provizorium, a 14. §., a cseh nyelvrendelet stb., stb., plasmodium malariae-it. Ezek az élősdik okozzák, hogy hol az osztrák fél, hol a magyar esik lázba. [...] A következő ágyon a súlyos beteg osztrák parlament fekszik, ennek nyelvéráka van, melyet már azért is nehéz gyógyítani, mivel az egyedül célra vezető operatív kiirtás lehetetlen, mert az *ulcus linguae Bohemicae* helyébe rögtön, más helyen, az *ulcus linguae Germanicae* lépne.”*⁴⁴

5. 4. A karikatúrákon alkalmazott humor-eszközök

A rajzokon humorkeltés céljából hasonló eszközöket alkalmaztak a karikaturisták, illetve a rajzok vázlatainak beküldői, mint a szövegekben.

³⁹ Ü 1898. febr. 27. 102.; Ü 1898. júl. 24. 357.

⁴⁰ F 1860. szept. 1. 143.; F 1891. ápr. 4. 53.

⁴¹ BJ 1868 dec. 20 661.

⁴² Ü 1868. márc. 14. 87.

⁴³ BJ 1890. jún. 8. 7.; BJ 1898. aug. 21. 6.

⁴⁴ BJ 1898. aug. 21. 6.

1. A Borsszem Jankóban és Az Üstökösben egy-egy **szólás** megrajzolásával is találkozunk, a szólások, közmondások nem csupán a szövegekben fordulnak elő, mint a többi élclapban. A szerb metropolitaválasztáshoz kapcsolódik például a „*Két szék között...*” című kép.⁴⁵ Rajzolt formában a szólások közül a szlovákokhoz kapcsolódók kaptak leginkább teret a pesti lapokban, magyar politikai konfliktusokat is ábrázoltak úgy a rajzolók, hogy az „*Adj a tótnak szállást...*” kezdetű szólást alakították át a politikai szituációnak megfelelően, s magyar politikusokat szlovákként jelenítették meg a képeken.⁴⁶

2. Külön csoportot alkotnak a **szembeállítások**, melyek esetében egy jelenség értelmezésére kétféle nézőpontból nyílt alkalma az olvasónak. Ilyen típusú eszközzel a zsidóságot érintően találkozhatunk számos esetben – tipikus formája az emancipáció előtti és utáni helyzet szemléltetése, illetve a zsidók üldözésére vonatkozó szembeállítások⁴⁷ –, míg a nem magyar nemzetiségi csoportok megjelenítésére kevésbé volt népszerű ez a forma (5–6. kép).

A kevés példa egyike a sertésválság kapcsán a „Szerbia helyzete. Hajdan és most” című karikatúra, melyen egykor barátságosan fogadták a szerb sertéseket a határ magyar oldalán, míg „most” elkergetik őket (7. kép).⁴⁸

Hasonló az a rajz, melyen egy cseh nyelvi követelés jelenik meg Ausztriában, s annak a magyarokhoz kapcsolódó változata. A cseh katona nem „Hier”-rel akar válaszolni arra a kérdésre, hogy jelen van-e, hanem csehül („Zde”), ennek a kikarikírozása látható az első rajzon azzal a megjegyzéssel, hogy „*Was jelen! Was qui und zde! Hier! wird' alle rufen! Verflixte magyaro-italiano-schlowakisches Glumpert übereinander!*”, míg a másodikon a delegáció üléstermébe pillanthatunk be, s a megállapítás már a következőképp hangzott: „...csakhogy megint **jelen** vagytok!”⁴⁹

3. a. **Hasonlításra** is találhatunk példát a karikatúrák között abban az esetben is, amikor csak a hasonlót ábrázolta a rajzoló, például amikor a „Magyar hrvat” elnevezésű széttört edényt egy drótos szlovák, Baross Gábor próbálja összedrótozni (8. kép).⁵⁰ A Figa-

⁴⁵ Ü 1861. jan. 19. 24.

⁴⁶ Ü 1898. jan. 16. 29.; BJ 1899. márc. 5. 3.; Ü 1899. szept. 24. 461.; Ü 1899. nov. 5. 535

⁴⁷ Az emancipációra lásd például: BJ 1869. jan. 3. 6–7.

Az 5. és 6. képek megtalálhatók: BJ 1868. máj. 31. 258–259.

⁴⁸ A 7. kép lelőhelye: BJ 1890. júl. 20. 6.

⁴⁹ BJ 1899. okt. 29. 5. „Mi az, hogy **jelen**! Mi az, hogy **qui** és **zde**! **Hier**-t fog mindenki felelni! Átkozott magyaro-olasz-szlovákok egymás hegyén-hátán!”

A Monarchia nyugati felében hatályba lépett nyelvrendeletek mindegyike tiltotta, hogy az anyanyelv a hadsereg vezérletének vagy vezényletének nyelvébe bekerüljön (Fischl: *Das österreichische Sprachenrecht*, 217–218.; 220–223.), így ez a cseh követelés szimbolikus jelentőségű, s gyakrabban tűnt fel az ausztriai lapban, mint a magyarokban (például: F 1899. ápr. 29. 71.).

⁵⁰ A 8. kép lelőhelye: BJ 1891. aug. 23. 3.

ro leggyakoribb idevágó példája az, amikor a csehek csak címerállatuk, az oroszlán képében láthatók a rajzokon, amire a későbbi fejezetekben számos példát olvashatunk.

3. b. A **túlzás** eszközével a karikaturisták is éltek, s a szövegekhez hasonlóan általában a rajzokon is a területi igények elítélését igyekeztek ezzel sugallani. Ezekre számos példát láthatunk majd a területi igényekkel foglalkozó fejezetben. A bécsi újságban általában a csehek nemzetiségi követeléseinek bírálatára használták ezt az eszközt, például amikor a cseh figura „megeszi” a Stefansdomot, vagy leönti Bécset a cseh szilvalekvárral (9. kép).⁵¹

4. A **szituáció**, amibe a szereplő került, gyakran a humor forrása az élclapi karikatúrákon, hiszen, a legegyszerűbben kódolható formájukban ábrázolták e rajzok a társadalmi–nemzetiségi ellentéteket, s erre ez az eszköz – a képek tanúsága alapján – alkalmasnak bizonyult. Itt csak azt a példát idézzük fel, amikor „Austria nagyanyó” Michel ruháját („német hegemonia”) foltozza, s a csehek és a lengyelek csúfolódnak az osztrák–német szereplőn (10. kép).⁵²

Mind a bécsi, mind pedig a magyar lapokban kedvelt eszköz volt a szituációs karikatúra továbbá Milan és Natalia távozó szerb ex királyi párhoz kapcsolódóan a 19. század utolsó évtizedében (11. kép).⁵³

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a nyelvi és nem nyelvi eszközökkel élő, a nemzetiségi problematikát érintő humoros alkotások és a versek száma emelkedett a vizsgált lapokban az elemzett időintervallum folyamán. A nagyszámú és egyre növekvő mennyiségű írás alapján arra következtethetünk, hogy a nemzetiségi kérdés, a nemzetiségi mozgalmak erősödése, a szomszédos anyaországok (Szerbia és Románia) megszilárdulása, illetve a szlovákok esetében a csehek súlyának növekedése egyre erősebben sarkallták humoros–gúnyos tartalmú írások beküldésére az olvasókat. Mindezzel párhuzamosan – s leginkább versekben megfogalmazva, az ellenséggé vált „másik” kigúnyolásával – a magyar nacionalizmus és a tisztán magyar birodalom elérésének célja is egyre kíváncsabbá vált és kifejezésre került. A magyar reakciókhoz hasonlóan – de mérsékeltebb hangnemben – az osztrák–német élclap is az olvasók tudomására hozta ellenérzését – a cseh, lengyel, szlovén nemzetiségi mozgalmak erősödésével párhuzamosan egyre többször – azok követeléseivel szemben. Ezen attitűdök kifejezőmódjait vizsgáljuk meg a szövegekben és ké-

1891 augusztusában Zágrábban horvát agráripari kiállítást tartottak, melyre ellátogatott egy magyar delegáció is az illetékes miniszter, Baross Gábor vezetésével.

⁵¹ A 9. képrészlet lelőhelye: F 1898. okt. 1. 160.

⁵² A 10. kép lelőhelye: Ü 1899. okt. 29. 523.

⁵³ A 11. kép lelőhelye: F 1891. máj. 9. 74.
„Natalie per Schubkarren über die Grenze.”

peken a következő fejezetben – kezdve a láthatósági sztereotípiák változásának bemutatásával a két időmetszet között.

6. Szövegek és karikatúrák összehasonlító elemzése a magyar és az ausztriai élclapokban

6. 1. Láthatósági sztereotípiák, pszichológiai jellemzők és szimbólumaik

„Ismertető jel.

[...] *Nézzetek csak a kosorra,
A lőcslábra, a modorra,
Hunczutrakára a fül mellett,
Melyet pajesznak neveznek,
Erről bárki ráismerhet.*”¹

A láthatósági sztereotípiák közül – ahogy a Herkó Páter szerzője is rátapintott – az emberi test – vélt vagy valós – különbségei és a ruházat az, amely a legszembetűnőbbnek tűnhet. A nem magyar nemzetiségi csoportok képviselői a karikatúrákon (és bizonyos fókig a szövegekben is) elsősorban jellegzetesen ábrázolt testi jellemzőik (testtartás, arcvonások, az emberi test eltorzítása) és ruhadarabjaik alapján ismerhetők fel s különíthetők el egymástól, illetve a magyar és osztrák-német szereplőktől.

6. 1. 1. Az emberi test

Az emberi arc és test karakterisztikus vonások és vélt tulajdonságok elsődleges hordozója a rajzokon.² Elég, ha csak felvillantjuk a kortárs magyarokban élt önképet, melynek fontos elemei az egyenes tartás, az ápolt haj és bajusz, a lovagiasság és a fizikai erő. Gyorsan felismerhető, hogy a másokról alkotott kép vonásai általában ellentétesek ezekkel.

Az önkép és a másokról alkotott kép komplementer jellege az elemzett nemzetiségi csoportok közül – a zsidókon kívül – a **románok** ábrázolásában csúcsosodott ki a magyar

¹ HP 1898. nov. 20. 4.

² Nem csak a karikaturisták éltek ezekkel az eszközökkel, hanem a kortárs tudósok is így vélekedtek. A 19. század második felében ismert elmélet volt a frenológia (az a tudomány, mely „az állatoknak és embereknek szellemi képességeit koponyájuk alkatával veti össze”, Pallas, 7. köt. 613.) és a fiziognómia („az arcvonások és arcjáték, mint a lelki benső lény tükré”, Pallas, 2. köt. 68.), melyek segítségével belső tulajdonságokat, képességeket véltek meghatározni.

élclapokban az 1890-es évekre.³ A hosszú hajon kívül az 1860-as években általában csak az esetlen, görnyedt testtartás volt a jellemzőjük, de az évszázad végére a rajzolók fokozták a testi jellemzők torzítását. A testtartás még természetellenesebbé vált, a végtagok megjelenítése már nem arányos, az emberi test amorffá alakult: a kéz- és lábfej aránytalanul nagy, míg a szőrös kar és lábszár igen vékony, a haj hosszú és ápolatlan (12. kép).⁴

A magyar figura mellett a román szereplő már kevésbé tűnik emberinek, s az ábrázolása önmagában magában hordozza a megvetést és lenézést, amit mutat az is, hogy a románok alacsonyabbak a magyar szereplőknél. A kortársak a románokat ábrázolták az egyik legnegatívabb módon, ami utalhat arra, hogy az ő politikai követeléseiktől tartottak leginkább, s a magyar–román viszony az 1890-es évekre, főként az 1892–1894-es Memorandum-per, illetve az 1895-ös nemzetiségi és interparlamentáris kongresszusok után jelentősen romlott, így a leggúnyosabb rajzokat a kiválasztott évfolyamok közül 1898–1899-ben láthatjuk a Borsszem Jankóban. Az Üstökös és a Herkó Páter képein ugyanakkor a románok arca, testtartása nem torzult el a 19. század utolsó éveire sem, e nem kormánypárti lapokban sem kelt szimpátiát a kép szemlélőjében a magyartól eltérő testtartású, szakállas, kucsmás, arrogáns gesztusokkal rendelkező román figura, de távolról sem olyan deformált, mint Ágai lapjában.⁵

A pesti vicclapokban a románokhoz hasonlóan a **szlovákok** jellemzői is jelentősen változtak mind a textuális, mind pedig a vizuális forrásokban az elemzett időintervallumban. A szlovákok az 1860-as években általában kerek arccal bukkantak fel, néhol ápolatlan félhosszú hajjal, s a vizsgált időszak utolsó éveiben már aránytalan végtagokkal és majomarccal, ami nagymértékű hasonlóságot mutat az ausztriai élclapok csehekről készült képeivel. A majom a rosszindulat, a csúf külső, a trágár, gátlástalan ember szimbóluma a keresztény ikonológiában, az ember karikatúrájának tekintették, aki elhozza a bűnt – elsősorban a fősvenységet és a paráznaságot –, lelkiileg megrontja az embert, így ez a jelkép az ördöghöz kapcsolódó asszociációkat keltett (13. kép).⁶ A 19. század utolsó éveinek vizsgálatakor viszont figyelembe kell vennünk azt is, hogy a majomhoz más asszociációk is társulhattak. 1873-ban ugyanis magyarul is megjelent „*A fajok eredete természetes kiválasztás útján*

³ A Figaróra vonatkozóan az 1890-es évekbeli rajzok hiányában nem tehetünk ilyen megállapítást, s az 1860-as években ebben a lapban a románokat egyenes tartással, emberi arcvonásokkal ábrázolták.

⁴ A románok ugyan korábban kedvelték a hosszú haját, de erre az időszakra már kevésbé jellemző ez. (Az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen*. 7. köt. Budapest, 1901. 421.)

A 12. kép lelőhelye: BJ 1898. máj. 22. 9.

⁵ Ü 1899. jan. 1. 5.; HP 1898. aug. 13. 5.

⁶ A majomarcú szlovák ábrázolásmódjára példa a 13. kép: BJ 1898. júl. 3. 10.

Biedermann, Hans: *Szimbólumlexikon*. Budapest, 1996. 254–255.

Ripa ikonológiája szerint a majom az arcátlanság, becstelenség szimbóluma. (Ripa: *Iconologia*, 535.)

vagyis az előnyös válfajok fenmaradása a létérti küzdelemben” Charles Darwin tollából. Darwin e kötetében fejtette ki nem csak a fajok harcáról, de azok eredetéről és fejlődéséről szóló evolúciós tanait, melyeket az egyház élesen támadott.⁷ Ebben a kontextusban a majomarcra való ábrázolás arra is utal, hogy a szlovákok még nem fejlődtek emberré, nem emberek, nem egyenrangúak a magyarokkal, hanem alsóbbrendű fajok, ami – Koselleck érvelése alapján – többletjelentéssel bírt.

Ezt a lehetséges értelmezést megerősíti az a kijelentés, hogy ők „nem emberek”,⁸ aminek alapötlete a már említett „*A kása nem étel, a tót nem ember*” szóláshoz köthető.⁹ Efféle kijelentéssel az 1860-as évek élclapjaiban még egyáltalán nem találkozunk, az elemzett évfolyamokban csak az 1890-es évek folyamán is csak a Borsszem Jankóban és Az Üstökösben. A Herkó Páter a szlovákokról több tekintetben is eltérően nyilatkozott Ágai és Szabó lapjához képest. Rajzain – elismerőleg – megjelent a felvidéki antiszemitizmus,¹⁰ így a szlovákok arca, testarányai a karikatúrákon nem torzultak el, barátságos parasztként bukkantak fel, a szövegek inkább szimpátiát keltettek irántuk.

A Figaróban alig néhány rajzon láthatók a szlovákok az 1860-as években, ekkor a magyar lapok ábrázolásához képest gúnyosabb formában (14. kép):¹¹

A szlovák apa gyermeke hajában épp a tetveket keresi, ami a képaláírás szerint a szlovákok szokásainak egyike. Hajuk e rajzokon is félhosszú, arcuk pedig már a vizsgált időszak elején majomarcra hasonlít, s torzabb, mint a cseheké az osztrák-német lapban az 1860-as években. Erre az igen lealacsonyító karikatúrára adott szlovák reakcióról a Bolond Miskából értesülhetünk:

⁷ Az egyházi publicisztika álláspontját lásd például a Magyar Állam – Idők Tanuja 1873. november 15–december 7. között megjelent cikkeiben.

⁸ BJ 1890. nov. 2. 10.; BJ 1898. febr. 13. 8.; BJ 1898. okt. 30. 12.; BJ 1899. febr. 5. 8.; Ü 1899. júl. 16. 342.; Ü 1899. júl. 30. 366.

A szlovákokról ez a vélekedés az 1874. évi lapokban is felbukkant a Borsszem Jankóban és a katolikus irányvonallú Mátyás Deákban (BJ 1874. június 14. 3.; MD 1874. június 6. 92.). Ekkor ezek az élclapok képekkel és szövegekkel szorgalmazták a felvidéki szlovák gimnáziumok megszüntetését. A kormány – a gazdasági- és kormányválsággal elfoglalva a nacionalista közvélemény nyomásának engedve – 1874 áprilisától 1874 decemberéig vizsgálatot folytatott három felvidéki (nagyőrcei és a turócszentmártoni evangélikus, illetve a znyóváraljai katolikus) szlovák gimnázium ellen, majd bezárta azokat. Részletesebben lásd: Tamás Ágnes: *A felvidéki szlovák gimnáziumok 1874-es bezárása az élclapok írásaiban és karikatúráin*. (A Hajnal István Kör – Társadalomtudományi Egyesület 2009. évi konferenciáján elhangzott előadás.); uő: *A felvidéki szlovák gimnáziumok bezárása a politikai napilapok tükrében, 1874*. In: Kovács Csongor – Székely Ibolya – Székely Tünde (szerk.): X. RODOSz Konferencia-kötet. Kolozsvár, 2009. 418–428.

⁹ Ü 1899. szept. 10. 342.

¹⁰ HP 1898. márc. 20. 9.

¹¹ A 14. kép lelőhelye: F 1860. jún. 30. 108.

„Zum Studium der österreichischen Nationalitäten.
Das Embryo eines Slovaken.

Charakterköpfe.

Trachten der Slovaken und ihre Gebräuche. Die Slovaken sind, wie obiges Bild zeigt, ein Volk, welches die Viehzucht pflegt, sehr gastfrei und friedliebend ist, und daher Kriege nur zu seiner Vertheidigung führt.”

„A bécsi »Figaro« »Ausztia népei« cím alatt egy karikatura-sorozatot kezdett meg,¹² s abban a tótokat úgy kifigurázta, hogy harmincan beperelték. Minket magyarokat is kiharrikírozott nem rég egy német lap, hanem mi azért nem pöröljük be; csak az a különbség köztünk, hogy mi a papiroson vagyunk karikaturák, mások meg az – életben.”¹³

Az 1890-es években önállóan már nem jelentek meg a szlovákok a bécsi lap hasábjain, csupán egy-egy olyan karikatúrán 1891-ben és 1898-ban, ahol a Monarchia szinte minden nemzetiségi csoportja felbukkant. Az egyik rajz szerint a „Budget”-t táncolják körül a nemzetiségi csoportok képviselői, közöttük egy a csehek megjelenítésére igen hasonlító, itt kevésbé eltorzított arcú szlovák alakkal, míg 1898-ban a „magyar igazságszolgáltatás”-ra mutat be példát a Figaro: a rajzon egy magyar figura veri bottal a szlovákokat. A szlovák szereplő – a fentebbihez hasonlóan – e rajzon sem bír egyéni vagy jellegzetes vonással, csak kerek arca és félhosszú haja alapján ismerhető fel.¹⁴

A szlovákokéhoz hasonlóan a **szerbek** ábrázolása is módosult a vizsgált időszakban.¹⁵ Az 1860-as években a szerbek tartása, gesztusaik harciasságot, erőszakot sugároznak mind a bécsi, mind pedig a magyar lapokban. Az 1890-es évekre a magyar lapokban jelentősen megváltozott a szerb parasztok testtartása: már nem pillanthatók meg az erőszak jelképei, alkatuk inkább vézna, arcuk eltorzult, olyan szituációban is felbukkantak – ami persze nevetségességüket is fokozta –, amikor a magyaroknak könyörögtek amorffá alakított testtel, de tradicionális katonai viseletükben.¹⁶

A **horvát** férfiak a bécsi és a pesti lapokban eltérő időszakban és szerepben tűntek fel, de ábrázolásmódjukban közös, hogy arcuk és testük nem torzított, általában bajusszal láthatók, testalkatuk a magyarokéhoz hasonló.¹⁷

A többi nemzetiségi csoporttól eltérően a **szász** férfiokról csak nagyon általános vonásokat jelenítettek meg a lapok. Külsőjükről csupán egy szövegben olvashatjuk 1861-ben, hogy az egyik szász polgár magas és különösen megtermett.¹⁸ Az 1890-es években a szász hölgyek a főszereplők, mivel 1898-ban ők tiltakoztak a helynevek magyarosításáról

¹² A Figaro rajzolója az elemzett időszakban nem folytatta a – feltehetően a nemzetkarakterológiák által ihletett – sorozatot, csak a szlovákokról publikálták e képeket.

¹³ BM 1860. júl. 22. 31

¹⁴ F 1891. nov. 11. 186.; F 1898. okt. 22. 172.

¹⁵ A Balkán-félszigeten élő szerb etnikumú csoportok közül a lapokban szerepeltek a Magyar Korona Országában élő szerbek, a szerbiaiak, a montenegróiak és a dalmáciaiak. A magyar és a bécsi lapban eltérő arányban kaptak teret ezek a csoportok: a pesti vicclapokban – közvetlenül érintve politikai követeléseiktől – a magyarországi szerbek és az anyaországban élők a leggyakoribbak, míg a külpolitikai orientáltságú Figaróban a szerbiaiak.

¹⁶ BJ 1890. jún. 22. 7.

¹⁷ Ü 1891. szept. 27. 151.; Ü 1891. okt. 4. 163.

F 1869. nov. 13. 212.

¹⁸ Ü 1861. jún. 19. 22.

szóló törvény ellen. A Borsszem Jankó mindkét rajzán magas, erős fiatal nőt láthatunk, az első petíciójuk benyújtásakor még mérges tekintettel és gesztusokkal, a másodikon viszont a szász lány épp békül a magyar legénnyel, s meghitten átöleli, itt persze inkább kedvesek a vonásai.¹⁹ Az Üstökös rajzolója viszont eltorzította a szász lányok arcát: itt dühös arcvonásokkal, hosszú orrú, idős nőkként bukkantak fel (15. kép).²⁰ A másik német ajkú nemzetiségi csoport, a **svábok** külsejéről két történetben olvashatunk, melyben vörös, illetve szőke hajukkal jellemezték őket.²¹

A legtöbb szövegszerű utalás a **cigányok** testi jellemzőire vonatkozott a magyar lapokban, míg a bécsiben – a szászokhoz és a svábokhoz hasonlóan – ők fel sem bukkantak.²² A cigányokat a szövegekben az 1860-as években mindenekelőtt „barnának” nevezték sötétebb bőrszínük miatt,²³ s a sztereotípiát erőteljességét mutatja, hogy a lapok szerint bármely barnább bőrszínű embert azonnal cigányként észleltek.²⁴ A cigányokról szóló karikatúrák szintén ezt a láthatósági sztereotípiát erősítették meg (16. kép).²⁵

Testtartásuk néha görnyedtebb, mint a magyar figuráé, és a rajzokon általában meztől szerepeltek. Az 1890-es évek elején is még „*barna*”, illetve „*szerecsen*” jelzővel illették a cigányokat, míg a század utolsó két évfolyamában – feltehetően az afrikai gyarmatosítás és a gyarmati háborúk kiéleződése folytán – már „*fekete more*”-ként és „*néger*”-ként olvashatunk róluk.²⁶

A Figaróban – ellentétben a magyar lapokkal, de az ausztriai nemzetiségi megoszlásnak megfelelően – nem a szlovákok, románok vagy a cigányok a szövegek és képek leggyakoribb szereplői. A nemzetiségi kérdést bemutató fejezetben vázolt politikai szituáció következtében a „békétlen” **csehek** jelentősen nagyobb teret kaptak az ausztriai élclapban mind textuális, mind pedig vizuális formában, mivel az ausztriai olvasókat leginkább a csehekhez kapcsolható politikai viták érdekelhették, mozgósíthatták szövegek és vázlatok beküldésére. A **lengyelek** ritkábban szerepeltek, mint a csehek, de a képeken a csehek mel-

¹⁹ BJ 1898. jan. 30. 10.; 1898. aug. 28. 10.

²⁰ A 15. kép lelőhelye: Ü 1898. jan. 30. 53.

²¹ Ü 1860. ápr. 28. 133.; BM 1860. júl. 29. 34.

²² A Figaróban az elemzett évfolyamokban a cigányok összesen négyszer kerültek említésre, minden esetben úgy mint magyarországi cigányok, bármilyen jellemző vonás feltüntetése nélkül. (például: F 1861. febr. 23. 34.)

²³ A cigányokról szóló elemzés során a szövegekre fókuszálunk, s a karikatúrák esetében csak kiegészítjük azokat az információkat, melyeket Polyák Laura már említett cikkében olvashatunk.

Barnának nevezik a cigányokat például a következő írásokban: Ü 1860. júl. 12. 93.; Ü 1868. ápr. 11. 115.

²⁴ Egy történet szerint például barnább bőrű kunokat kértek fel muzsikálni, mert cigánynak vélték őket: Ü 1860. máj. 5. 5.

²⁵ Cigány-ábrázolásra lásd például a 16. képet: Ü 1860. szept. 8. 13.

²⁶ BJ 1898. ápr. 10. 14.; HP 1898. aug. 7. 4.; HP 1898. dec. 11. 12.

lett a háttérben általában felbukkantak.²⁷ Gyakori közös megjelenítésük az ausztriai élclapban indokolttá teszi, hogy ábrázolásukat egymást követően mutassuk be. Ez a kettős megjelenítés viszont a magyar élclapokat nem jellemzi, a csehek és a lengyelek nem szerepeltek egyszerre, ami alól csupán Az Üstökös rajzai jelentenek kivételt az 1890-es évek végén. A magyar lapokban viszont a figurák arcának hasonló megrajzolásával kifejezésre kerültek a cseh–szlovák kapcsolatok és az együttműködés vélt veszélyei, az a gondolat, mely szerint a felvidéki szlovákok Prágában sajátítják el a Magyarország integritását veszélyeztető pánszláv eszméket, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy a csehek negatív színben bukkanjanak föl a Borsszem Jankóban és Az Üstökösben.²⁸

A bécsi vicclapok vizuális reprezentációin a csehek ábrázolása a legösszetettebb és legárnyaltabb. Elkülöníthetjük azokat a rajzokat, melyeken a nemzetet egy jellemzőnek vélt emberi alak jelképezte, illetve azokat, amelyeken a nemzetet más szimbólumokkal perszonifikálták, s találhatunk olyan karikatúrákat is, melyeken e kettő egyszerre volt jelen. A magyar élclapok jelentősen kisebb számú szövege és gúnyrajza természetesen kevesebb szimbólumot használt, mint a bécsi lap, de e szisztematikus tagolás a képek egyes elemeinél megfigyelhető ezekben is.

Ha az emberalakokat vizsgáljuk, láthatjuk, hogy a lengyel figurák arca nem torz, emberi vonásaikat megőrizték, ellentétben a csehekkel, akiknek ábrázolása – a magyar lapok nemzetiségi megjelenítéséhez hasonlóan – az 1890-es évek végére jelentősen megváltozott. Az 1860-as évek figaróbeli ábrázolásain a csehek ekkor legtipikusabbnak tartott jellemzői bukkantak fel vizuálisan: a kerek arc, kerekded testformák és a pisze orr (17. kép).²⁹

²⁷ A csehek és a lengyelek azért tűnhetnek fel egyszerre a bécsi lapban, mert a cislajtán parlamentben széleskörű együttműködés valósult meg a Lengyel Klub (Polenklub) az ifjú csehek, a Szláv-Keresztény Szövetség (Slawisch-Christlicher Verband), a románok, a konzervatívok és a Katolikus Néppárt (Katholische Volkspartei) részvételével a liberális vezetéssel szemben, amit a lengyel Apollinar Jaworski, a Lengyel Klub vezetője és a bécsi kormány galíciai minisztere koordinált. (Hugelmann: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*, 182.)

²⁸ A kortársak valóban tettek erőfeszítéseket egy cseh–szlovák együttműködés kereteinek kidolgozására, erről lásd: Heiszler Vilmos: *Ausztroszlavizmus – Ausztrohungarizmus*. In: Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, 1988. 446–463.

²⁹ A 17. kép lelőhelye: F 1861. aug. 17. 148.

„Sprößlinge der slavischen Linde, mit den weichen runden Formen derselben.”

A szláv népek a hársfát szent fáként tisztelték (Lurker, Manfred: *Wörterbuch der Symbolik*. Stuttgart, 1988. 423.). A jelkép népszerűségét mutatja az is, hogy Prágában a csehek olvashatták a Slovanská lipa [Szláv Hársfa], a szlovének pedig Bécsben a Slovenska lipa [Szlovén Hársfa] című újságot (Wandruszka – Urbanitsch – Rumpler: *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*. Bd. 8/2. Wien, 2006. 2781.).

Az 1860-as években csupán két példát találunk a kissé elváltoztatott emberi alakra,³⁰ a 19. század utolsó éveiben viszont a karikatúrák többségén már az arc elváltoztatása figyelhető meg (18. kép).³¹

Ha számba vesszük a rajzokat, melyeken csehek szerepelnek, és összehasonlítjuk az 1860-as és az 1890-es éveket olyan szempontból, hogy az államiságra utaló oroszlánként animizálva vagy pedig az agressziót, gúnyt sugalló majomfejű emberalakként jelentek-e meg a csehek, az eredmény a következő:

Figaro	A cseheket az oroszlán, illetve Vencel koronája szimbolizálja	A cseheket emberalak és oroszlán, illetve Vencel koronája jeleníti meg	A cseheket emberalak személyesíti meg
1860–1861	3	1	14
1868–1869	11	–	10
1890–1891	11	23	39
1898–1899	9	19	59

2. táblázat: A csehek megjelenítési formái a Figaróban

Borsszem Jankó	A cseheket az oroszlán szimbolizálja	A cseheket emberalak és oroszlán ábrázolja	A cseheket emberalak jelképezi
1868–1869	1	–	2
1890–1891	–	2	4
1898–1899	2	1	17

3. táblázat: A csehek megjelenítési formái a magyar vicclapokban

A táblázatok adatai mutatják, hogy a 19. század végére a cseheket már inkább torzított formájú férfi képében pillanthatjuk meg, amivel a nekik tulajdonított agressziót jobban lehetett szemléltetni.

A Borsszem Jankó a csehek esetében átvette az ausztriai rajzok elemeit, s az ausztriai politikai viták egy-egy elemét mutatták be. A Herkó Páter rajzain – talán a politikai

³⁰ F 1869. szept. 18. 170. A cseh figura örömmel mutat a prágai német kaszinóra. A szöveg szerint az előválasztások megtörténtek, de a rajzon láthatjuk, hogy egyetlen választó sem jelent meg e szerint a német kaszinónál. A másik rajz 1869. június 19-én jelent meg, e képen egy cseh fiú dobál meg kövel – feltehetően német vonatkozású – épületet (112. old.).

³¹ A 18. kép lelőhelye: F 1898. dec. 10. 200.

„Michel: Wart’s nur bis ich tüchtig umg’rührt hab’ – Ihr fresst ja auch, wenn ich hineinspuck’!”
A ‘fressen’ ige elsősorban állatok táplálkozására utal a német nyelvben.

törekvéseikkel való szimpátia kifejezése céljából – a csehek teste, arca nem torzított, a figurák nem ellenszenvesek. Mint láthattuk, a csehek és szlovákok testvonásainak megjelenítését a kerek-, illetve majomarccal való ábrázolás köti össze, ami viszont nem jellemzi a **szlovéneket**, akiknek ábrázolásában egyéni vonásokat nem fedezhetünk fel, követeléseik hasonlósága miatt a csehekhez hasonlóan – kerek, de nem eltorzított arccal – bukkantak fel.

Mind a magyar, mind pedig a bécsi lapok gyakori – s nagyon hasonló vonásokkal ellátott – szereplője „**a zsidó**”. A zsidók vizuális reprezentációjáról, „a magyar” és „a zsidó” ellentétes jellemzőiről, „a zsidó”-ról kialakult képről Vörös Kati tanulmányában olvashatunk. Ez alapján a tipikus vizuális ábrázolások legjellemzőbb vonásait „a zsidó test”-ről a következőképpen összegezhetjük: nagy orr és fülek, vastag ajak, göndör haj, görbe, rövid vagy iksz-láb, mely képtelenné teszi a magyaréval megegyező mozgásra, gesztikulálásra, hosszabb kezek s az ortodoxok esetében a pajesz. Ha testalkatát vizsgáljuk, láthatjuk, általában alacsonyabb a magyarnál, görbe hátú és gyakran nőies megjelenésű a zsidó férfi az élclapokban. Ez az ábrázolásmód elszakíthatatlan a zsidók európai megjelenítésének középkorig visszanyúló tradícióitól. „*A magyar élclapok zsidójának legfontosabb aspektusa a negatív jelrendszerbe való bezártsága. [...] A zsidó az egész magyar társadalom által osztott és értett kulturális kóddá vált.*”³² Testi jellemzői hasonlóak a magyar antiszemita (19. kép) és nem antiszemita lapokban (20. kép), csupán a torzítás mértéke eltérő.³³

Ha az 1860–1861-es évfolyamokat vizsgáljuk, a magyar lapokban „a zsidó” jellemzően hosszú orral és szakállal látható, de kifejezetten ellenszenvet keltő vonásokat nem figyelhetünk meg, a zsidó az „idegenek” közül csak az egyik. Azon a karikatúrasorozaton, mely a zsidók polgári és politikai egyenjogúsításával kapcsolatos – a zsidó „képviselőjelöltek” láthatjuk a képeken –, már észlelhetünk ellenszenves vonásokat, az egyik jelölt, Salamon, a kocsmáros zsidó arcán pedig már felfedezhető az a kárörvendő mosoly (20. kép), amely Vörös Kati vizsgálata alapján a dualizmus későbbi időszakában tipikusnak tekinthe-

³² Vörös: *Judapesti bulváron*, 27–34.; 41.

Az európai összehasonlítást lásd: Fuchs: *Die Juden in der Karikatur*.

A magyar zsidóábrázolásokról angolul is megjelent egy tanulmány, de a dolgozat Vörös cikkének ismerete nélkül készült, így bár újabb publikáció, kiegészíteni nem tudta Vörös tanulmányát, mint ahogy komplex képet sem tudott adni a zsidók megjelenítéséről, mivel karikatúráit vagy a tisztaeszlári per időszakából és/vagy csak antiszemita lapokból választotta, így az a kép alakulhat ki az olvasóban, hogy csak ezekben a lapokban, illetve időszakokban jellemzők a bemutatott ábrázolások. (Dranik Réka: *Stereotypical Representations of the Orthodox and Assimilated Jew in the Hungarian Satirical Papers of the Dual Monarchy*. In: Dagnosław Demski – Kamila Baraniecka-Olszewska (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 362–389.)

³³ A 19. kép lelőhelye: HP 1898. jún. 26. 6.; a 20. kép: Ü 1868. szept. 6. 283.; 21. kép: F 1898. márc. 11. 42.

tő.³⁴ Az emancipált bankár és iparos zsidó már szakáll nélkül jelenik meg, míg a kocsmáros és a galíciai zsidó szakállal látható. Egy szöveg pedig arról tudósít, hogy a zsidó vörös hajú.³⁵ A gesztikulálás, a zsidó orr, száj és haj, illetve a pajesz a Figaro rajzaira is jellemző, de az eltérő testtartás és végtaghosszúság már nem (21. kép). A bécsi lapbeli zsidókat arcuk és ruhájuk teszi „zsidóvá”, megjelenítésük kevésbé hordozta magán a pesti lapokban észlelhető sztereotípiákat.

Kutatásaink abban a tekintetben is alátámasztják Vörös eredményeit, hogy szövegszerűen is a következő jelzőkkel bukkannak fel a zsidók: Orrukra 1869-ben már nem csak a „nagy” jelzőt használták a szövegek, hanem a „görbe” és a „hosszú” mellékneveket is, egy történet szerint a zsidók „zenebonalábúak”, illetve „nyakig láb”-ok.³⁶ Mint ahogy a fejezetet nyitó versben is olvashattuk, az 1890-es évek végén a Herkó Páter szerzői már a „lőcsláb” és a „kosorr” kifejezésekkel illették a zsidókat.³⁷

6. 1. 2. A test animizálása és démonizálása

Otto Baur ikonográfiai kutatásai szerint az ember–állat karikatúrák célja a külső és belső emberi tulajdonságok leírása egy állat felidézésének segítségével. Három alaptípusát különbözteti meg ezeknek a rajzoknak: a.) csak egy-egy testrészt alakít át a rajzoló állati testrészé, ami gyakran szoros kapcsolatban áll mitológiai lényekkel, tradíciói az antik mitológiához köthetők; b.) az ember helyett egy állatot pillanthatunk meg, ami típusát tekintve az ókori fabulákkal mutat rokonságot; c.) emberként láthatjuk a kifigurázott alakot, de az alak kifejezetten állatias vonásokkal is rendelkezik. Ez az utolsó ábrázolási típus 1600 körül jelent meg, s a másik kettőből alakult ki.³⁸ Láthatjuk majd a következőkben, hogy a 19. századi magyar és ausztriai élclapok mindhárom eszközzel éltek.

Az elemzett élclapok talán legjellegzetesebben animizált alakjai a **csehek**, illetve a szlovákok (megjelenítésük nem kiviteli állatukhoz köthető, mint a szerbek esetében a sertés). A karikaturisták nem csak majommarccal ábrázolták a cseheket, illetve a szlovákokat, hanem állatok képében is megjelenítették őket. A csehek majom formájában is felbukkan-

³⁴ Ü 1868. szept. 6. 282–284.

³⁵ Ü 1890. márc. 23. 142.

³⁶ BJ 1869. jún. 13. 234.; BJ 1869. jún. 20. 244.

A 'hosszú' melléknév a Figaróban is felbukkant: „lange Nase” (F 1868. ápr. 11. 67.).

BJ 1869. aug. 22. 339.; Ü 1890. jan. 19. 33.; BJ 1899. nov. 16. 8.

³⁷ HP 1898. ápr. 10. 11.

³⁸ Baur, Otto: *Der Mensch-Tier-Vergleich und die Mensch-Tier-Karikatur. Eine ikonographische Studie zur bildenden Kunst des neunzehnten Jahrhunderts*. Köln, 1973. 4–11.

tak, ezen kívül békaként láthatjuk őket a rajzokon, ami az 1890-es évek elején gyakoribb, mint az 1898–1899-es évfolyamokban. A szlovákok esetében a majom jelkép jelentését már bemutattuk, de a béka sem pozitív asszociációkat keltő állatszimbólum. Ripa ikonológiája szerint a béka a tökéletlenség, míg a varangy a kapzsiság megtestesítője,³⁹ így e szimbólum utalhat a csehek – mértéktelennek ítélt – követeléseire, de a majomhoz hasonlóan utalhat nem-ember voltukra, fejletlenségükre – evolúciós szempontból is.

Mitológiai ihletésű karikatúrán is feltűntek a csehek, de ekkor már címerállatok, az oroszlán képében: a Figaróban láthatunk egy „cseh szfinxet”, melynek teste oroszlán, feje pedig egy tipikusnak vélt cseh női arc, pisze orral és fejkendővel.⁴⁰ A szfinx más kontextusban, de Ágai lapjában is megihlette a rajzoló az osztrák–német–cseh konfliktus kapcsán: Ausztriát ugyanis oroszlán formájú szfinxként jelenítette meg a rajzoló, mely a miniszterelnök, Paul Gautsch felé mutat, jelezve a csehek addig elért sikereit.⁴¹ A leggyakrabban feltűnő állatszimbólum – mint már utaltunk rá – mégsem mitológiai, hanem történeti eredetű: a cseh címerállat, a kétfarkú oroszlán, melynek ábrázolási módjait a nemzeti szimbólumokról szóló fejezetben részletesen tárgyaljuk. A cseheket azonban nem csak animizálták a bécsi karikaturisták, hanem azonosították magával az ördöggel is mind vizuális, mind pedig textuális formában.⁴²

Az oroszlán nem csupán mint cseh címerállat jelenik meg. Az 1860-as évek magyar karikatúráin például a **román**–magyar viszonyt jellemezték a rajzoló ezen az állaton keresztül.⁴³ A román–magyar határon egy, a románokat jelképező kutya, akinek a fején a románokra jellemzőnek vélt kucsmát ismerhetjük fel, és egy a magyarokat jelképező oroszlán beszélget. Az oroszlán – aki nem csak nagyobb, de a hatalom és az erő szimbóluma is⁴⁴ – és a kutya viszonya sugallta a magyar–román alárendeltségről élő kortárs magyar elképzelést. Az 1890-es években is felbukkant az oroszlán mint a magyar szupremácia szimbóluma, s fején a Szent Koronával pillantható meg. Mindhárom nemzetiségi csoport – román, szerb, szlovák – fejfedőjéről azonosítható, egyébként patkány formájában jelentek meg, akik elmenekültek az óriási oroszlán, az állatok királya elől (22. kép).⁴⁵

³⁹ Ripa: *Iconologia*, 283.; 53.

⁴⁰ F 1890. jan. 11. 8.

⁴¹ BJ 1898. febr. 20. 9.

⁴² Például: F 1899. ápr. 22. 68.; F 1899. nov. 4. 178.

Az ördög motívuma Az Üstökösben is felbukkant, s általában véve minden nem magyar nemzetiségi mozgalomra utalt. (Ü 1898. jún. 19. 293.)

⁴³ BJ 1869. aug. 15. 328.

⁴⁴ Ripa: *Iconologia*, 535.

⁴⁵ A 22. kép lelőhelye: Ü 1898. jan. 23. 45.

Hasonló szimbolikát a Figaro rajzolója nem használt, de a románokat ebben a lapban is animizálták, a karikaturista vaddisznóvá „változtatta” Romániát, ez az ábrázolásmód viszont a magyar lapokból hiányzik.⁴⁶ A képek egyikén például 1868-ban egy ’Románia’ feliratú vaddisznó zsidókat fogyaszt el és tapos rajtuk (23. kép).⁴⁷

Az 1860-as években továbbá a méh és a légy látható állatszimbólumként: a Bors-szem Jankóban két nemzetiségi politikus bukkant fel méh, illetve légy formájában. Petar Cernović magyarbarát **szerb** politikus jelent meg ártalmatlan légyként (24. kép),⁴⁸ míg Akos Radić Fiume **horvát**barát kormányzója nagy fullánkú méhként (25. kép).⁴⁹

A szerbekkel kapcsolatban nem csak arról kaphatunk információt testtartásuk alapján, hogy szívesen fognak fegyvert, hanem arról is, hogy „megnyergelik” a disznóikat, sok disznóhúst fogyasztanak, sőt a szerbek jelzőjévé is vált a ’disznó’ szó, alkalmanként azonosították őket a sertéssel.⁵⁰ Az ábrázolási mód elterjedtségét a magyar és a szerb kereskedők és gazdák közötti vita magyarázza 1890-ben, amikor a magyar határon nem engedték át a szerb sertéseket, ezzel komoly károkat okozva a szerbeknek, akik számára az élőállat kivitel fontos bevételi forrást jelentett. Ezt megelőzően a szerbek vagy a szerbek által lakott területek megjelenítésére csak ritkán bukkant fel a sertés, de a kereskedelmi viták – időszakos – megszűnése után is megfigyelhető e jelkép használata az 1890-es években. A Herkó Páter rajzolója pedig a szerbek harciasságát és a disznót mint a szerbek szimbólumát egyszerre ábrázolta, amikor a szerb disznó kézfegyverekkel felszerelve áll előttünk a többi balkáni területet szimbolizáló állat között (26. kép).⁵¹

A szerb külpolitikai törekvésekhez kapcsolódva a szerbek és az oroszok megjelentek az 1890-es években más állat képében is: a Monarchiát szimbolizáló alvó nőt a „*musz-*

⁴⁶ A magyar lapoktól alapvetően különbözik a Figaro abban a tekintetben, hogy a bécsi lap csak a romániai románokról publikált írásokat és rajzokat, ellentétben a magyar élclapokkal, melyek inkább az erdélyi és a magyarországi románokról közvetítettek képet.

⁴⁷ A 23. kép lelőhelye: F 1868. máj. 10. 84.

„Abgesandte dreier ultramontaner Blätter in Rumänien.

– Es votieren Ihnen hiermit Dankadresse Gesinnungsgenossen aus Wien.”

A karikatúra a romániai zsidóüldözésekre utal, megjeleníti azok kegyetlenségét a bécsi ultramontán lapok köszönetnyilvánítása formájában. Ez a tematika a vizsgált magyar élclapok hasábjain is helyet kapott, de kizárólag szöveges formában. Lásd például: BJ 1868. máj. 17. 232.

⁴⁸ A 24. kép lelőhelye: BJ 1868. nov. 8. 593.

⁴⁹ A 25. kép lelőhelye: BJ 1868. máj. 31. 253.

⁵⁰ Az élclapokban a későbbi vizsgált évfolyamokban megfigyelhető, hogy a szerbek elnevezése „disznó”-ként függetlenné vált a kereskedelmi vitáktól. Meg kell említenünk azt is, hogy a szerbek és Szerbia azonosítása a sertéssel korábban megjelent, mint a kereskedelmi válság, mind a Figaróban, mind pedig Az Üstökösben már 1860-ban felbukkant (például: F 1860. márc. 3.). A ’disznó’ szó jelzővé válására lásd például: BJ 1890. aug. 17. 5; BJ 1890. szept. 7. 4.

A disznó Ripa szerint a tétlenség és a dözsölés szimbóluma, mivel a sertés csak azzal foglalkozik, hogy ételt keressen magának. A disznó a legkevésbé tanulékony állat, s a hozzá hasonlított ember ügyefogyott, tanulatlan. (Ripa: *Iconologia*, 136.; 447.)

⁵¹ A 26. kép lelőhelye: HP 1898. aug. 14. 1.

ka-szerb légy” csiklandozta.⁵² A légy mint szimbólum alkalmazása jelentéktelenséget sugall, s azt, hogy a kis szomszéd okozta kellemetlenségek inkább bosszantók, mint veszélyesek. Az oroszok a bécsi élclapokban is vezető szerepet kaptak, de nem a szerbek, hanem általában a csehek mellett bukkantak föl támogatóként. Érdekes különbség az élclapok szemlélete között, hogy az ausztriaiakban az orosz–lengyel és az orosz–cseh kapcsolatok ábrázolásakor az orosz medve tűnik fel – szimbolizálva az orosz cárt –, míg a magyar lapokban a harciasság asszociációját felerősítve Iván, a kozák szerepel gyakran a szláv csoportok mellett. A bécsi lapok Ivánt inkább az európai nagyhatalmakkal való viszony ábrázolásaiban használták Oroszország szimbólumaként.⁵³

A **zsidók** esetében Vörös Kati az általa elemzett vizuális korpuszban kutya, majom, disznó és csúszómászókénti ábrázolásra talált példákat, s felbukkantak a zsidók az ördög képében is. Vörös megállapította, hogy a „*dehumanizált zsidó nemcsak a »magyar« ellentétképe, hanem mindenkinek, aki emberi*”, „a zsidó” a dehumanizálás következtében kiirtathatóvá, a csúszómászó eltaposhatóvá vált.⁵⁴

Az általunk vizsgált magyar élclapokban a zsidó ritkán tűnt fel állat képében, ekkor is csak a Herkó Páter szövegeiben, ahol a szerzők ki is jelentették, hogy a „*zsidó nem ember*”.⁵⁵ Ugyancsak a Herkó Páter – egy tartalmában ókori állatmesére hasonlító – versében a zsidók ravasz rókaként szerepeltek – negatív felhanggal.⁵⁶ Utalást találhatunk e lapban arra is, hogy a zsidó a majomhoz hasonlít, a „Nemzeti Miatyánk” című vers fohásza szerint pedig az Úrnak a zsidóktól, egy „*sáska-faj*”-tól kell megszabadítania a magyart.⁵⁷

Már nem a zsidók, hanem vélt világhuralmi törekvéseik jelentek meg varangy képében (27. kép),⁵⁸ illetve az „Izraelita Alliance” is látható az antiszemita lapban ugató kutya-ként.⁵⁹ A rajz a Borsszem Jankó egy karikatúráját „korrigálja”, mivel az eredeti képen az anarchizmus bukkant föl a „királyok seregétől” megfutamodó kutyaként.⁶⁰ A zsidókhoz

⁵² BJ 1890. ápr. 20. 9.

⁵³ F 1899. máj. 20. 84.

⁵⁴ Vörös: *Judapesti bulváron*, 36–38.

⁵⁵ HP 1898. márc. 20. 7.

A Figaro szerzője is megfogalmazta ugyanezt: „Der Jud ist kein Mensch.” (F 1899. jan. 14. 10.)

⁵⁶ HP 1898. aug. 28. 4.

⁵⁷ HP 1898. szept. 18. 7.; HP 1898. nov. 6. 2.

⁵⁸ A 27. kép lelőhelye: HP 1898. szept. 11. 1.

⁵⁹ Izraelita Alliance, azaz Alliance Israélite Universelle, a cionizmus megjelenése előtt a legnagyobb nemzetközi zsidó kulturális egyesület, melynek nem csak a kelet-európai és balkáni zsidók anyagi támogatása volt a feladata, hanem a jogvédelem és a korszerű iskoláztatás is. A szervezet 1860-ban alakult Párizsban, számos fiókintézete nyílt (például: Berlin, Bécs), s a cionizmus feltűnése után támogatta ezt az irányzatot. Ujvári Péter (szerk.): *Magyar zsidó lexikon*. Budapest, 1929. 20.

⁶⁰ HP 1898. okt. 2. 6.; BJ 1898. szept. 25. 3.

kapcsolódóan a Figaróban a börze jelent meg csigaház képében, melyből egy zsidó nyújtja ki fejét és nyelvét a „*börzeadó*” feliratú papírt tartó alak felé.⁶¹

Az elemzett évfolyamokban a zsidóság ördög képében csak a Figaróban bukkant fel a Dreyfus-per kapcsán. A karikatúrán egy nagy fülű és orrú, gúnyos mosolyú ördög ül az Ördög-szigeten, ahol ekkor Alfred Dreyfus büntetését töltötte, s hívja Zolát: „*Zola, hol vagy?*”⁶² Az ábrázolást talán inkább a sziget neve ihlette, mivel több hasonló képet a zsidóságról nem találunk a lapban.

6. 1. 3. A test elfedése – az öltözet

A ruházat megjelenítésének nemzetiségi jellemzőire, illetve a ruha és az emberi test ábrázolásának kapcsolatára a szakirodalom már felhívta a figyelmünket. Az öltözködés mint társadalmi rétegeket elkülönítő vonás régi tradíciókkal rendelkezik. Ez a még ókori eredetű hagyományos jelrendszer alakult át a 18–19. század folyamán Európa-szerte úgy, hogy a nemesi öltözet az etnikai elkülönülés szimbóluma is lett. Ehhez járult Kelet–Közép-Európában az Oszmán Birodalom feletti győzelem, mely növelte a nemesi öntudatot, s a paraszti és katonáskodó nemesi rétegek közötti szakadék egyre mélyebbé vált, ami az öltözetben is erőteljesen kifejezésre került.⁶³ A divat, a nemzeti motívumokkal díszített magyar öltözet az 1860-as évektől politikai jelentőséggel bírt, szimbolikus jelentéstartalommal ruházták fel.⁶⁴

Emellett azok a vizuális reprezentációk is mély gyökerekkel rendelkeznek, melyeken keresztül a kosztümöknek identifikáló szerepet tulajdoníthatunk. Az embereket tipikusnak vélt ruházatukban ábrázoló grafikai műfaj már a 16. században megszületett, amikor a földrajzi felfedezések következtében megnőtt az érdeklődés az idegen kontinensek

⁶¹ F 1891. máj. 2. 70.

„Börsensteuer”

⁶² „Zola, wo bist du?”

F 1898. aug. 13. 129.

⁶³ Fülemile: *Dress and Image*, 39–40.

A díszmagyar is 16–17. századi, rendi eredetű ruhadarab, s a 19. században a rendi ellenállás szimbóluma. A régies és drágán előállítható díszmagyart az 1830-as évek szabói alakították át hétköznapi is viselhető darabbá. (F. Dózsa Katalin: *A rendi nemzettudat szimbóluma, a díszmagyar*. Néprajzi Értesítő, 69. évf. (1995) 155–158.)

⁶⁴ A magyar nemzeti öltözet politikai jelentőségéről lásd: Lukács Anikó: *Átöltözések. A 19. századi magyar nemzeti divat emlékiratok és naplók tükrében*. Aetas, 23. évf. (2008) 3. sz. 46.; Lukács Anikó: *Nemzeti divat a pesti magyar nyelvű sajtóban az 1850-es, 60-as években*. In: Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter (szerk.): *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon*. Budapest, 2010. 265–303.; Bagyinszky Mariana: *Magyaros viseletek megjelenési formái és a magyar társadalommal való kapcsolatuk a reformkortól napjainkig*. Kút, 8. évf. (2009) 1. sz. 26–56.

lakói iránt, s öltözetük és testi vonásaik másságán keresztül jól közvetíthetőnek tűnt vélt jellemük az európai szemlélő felé. A 19. századra kialakult az illusztrációkkal is ellátott nemzetkarakterológia műfaja, mely nagy népszerűségnek örvendett, s alkalmas volt a „mi” és az „ők” csoportja közötti különbségek hangsúlyozására,⁶⁵ mint ahogy a nemzeti összetartozás hangsúlyozására, kinyilvánítására is.⁶⁶

Ezek a táblák és szövegek a 19. század második felének olvasója számára jól ismeretek lehettek, így az élclapok rajzolóí meríthettek ezek ábrázolásaiból a nemzetiségi csoportok képviselőnek megrajzolásakor. A viselet sztereotip voltát, s azt, hogy a pesti vicclapok szerzői a viseletet az „átlagemberre” vonatkoztatták, az is alátámasztja, hogy a nemzetiségi politikusokat általában nem nemzeti öltözetben szerepeltették, megjelenített tulajdonságaik is gyakran egyéni vonásaikra, hiányosságaikra, illetve a politikai elithez való viszonyukra vonatkoztak. Ez a Figaro esetében is megállapítható, s kivételt csupán a lengyelek képeztek, mivel politikusaik fején mind az 1860-as, mind pedig az 1890-es években a lengyel – nemesi tradíciókkal rendelkező – katonai sapkájuk látható, a vizsgált időszak elején még a valóságot híven tükrözve, míg a 19. század végén már erősen eltúlzott mértékben. Az „átlagember” ruházatáról megrajzolt sztereotip kép gyakran nem felelt meg a 19. század második fele öltözködési stílusának, amit jól szemléltetnek a 19. század végi népleírások illusztrációi.⁶⁷ Ez a mozzanat is mutatja, hogy a sztereotípiák egyes rétegei mélyen gyökeresnek a társadalomban, visszanyúltak a feudalizmus koráig, s a változásokra kevésbé reagáltak. A népleírásokból megtudhatjuk azt is, hogy a szerbek és horvátok esetében a sipka az, amelyet megőriztek tradicionális öltözetükből.⁶⁸

Jó példa arra, hogy az öltözet az identitás mennyire fontos és jól megragadható eleme a korban, az Az Üstökösben 1860-ban látható gúnyrajz, melyen **román** parasztok osztrák-németekké változnak át (28. kép).⁶⁹ A rajz bírálta 1860-ban a román nemzeti mozgalom politikáját, a korszakban végig megmutatkozó császárhűséget és a dinasztia érdeke-

⁶⁵ Fülemlé: *Dress and Image*, 30.; 40–41.

⁶⁶ Klaniczay Gábor tanulmányában a divat mint mindenki által érthető jelrendszer társadalmi jeletőségét vizsgálja. Klaniczay Gábor: *Miért aktuális a divat?* In: Klaniczay Gábor – S. Nagy Katalin (szerk.): *Divatszociológia*. 1. köt. Budapest, 1982. 10.

⁶⁷ A viselettörténeti munkák alapján megállapítható, hogy a karikatúrákon látható ruházat leginkább 17. századi megjelenésre hasonlít (Szendrei János: *A magyar viselet történeti fejlődése*. Budapest, 1905.), mely az 1830–1850-es években látványos átalakuláson, modernizáción esett át. Ekkor kezdett divattá válni a magyarok körében a bajusz, s szabályozták a kalaphasználatot is: a túl széles karimájú kalap – melyet a magyar karikatúrákon a szlovákokon és a horvátokon láthatunk – a betyárkodásra, a bűnözésre utalt (Kresz Mária: *Magyar parasztviselet (1820–1867)*. Budapest, 1956. 40.). Ezt az asszociációt is kihasználhatták az 1890-es évek karikatúrái a szlovákok és a horvátok megjelenítésekor. Ez a modernizáció az, ami hiányzik az élclapok hasábjairól a nem magyar nemzetiségi csoportok ábrázolása esetében, míg a magyarokról modernebb és változni is képes kép bontakozik ki előttünk a viselet tekintetében.

⁶⁸ *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen*. 8. köt. Budapest, 1901. 98–100.

⁶⁹ A 28. kép lelőhelye: Ü 1860. aug. 18. 125.

inek megfelelő politizálást. A legjellemzőbbnek vélt ruhadarabokat cserélte ki a karikaturista: a román paraszton kucsma helyett cilindert láthatunk, a zeke helyett frakkot, s a bő nadrág is szűkebbé vált. A román paraszt egyéb jellemzői közé tartozott még a kor embere számára a bocskor.⁷⁰ A Figaro gúnyrajzai annyiban tértek el ezektől az ábrázolásoktól, hogy a román paraszt a magyar képeken elhagyhatatlan zeke nélkül, de derekán övvel és más szabású kucsmában tűnt fel, s ez az ábrázolásmód nem változott az évszázad végéig (29. kép).⁷¹

Ezzel ellentétben a Borsszem Jankó, Az Üstökös és a Herkó Páter képein eltéréseket figyelhetünk meg az 1890-es években az 1860-as évekhez képest: elmaradt ugyanis a zeke, és megjelent az öv, bő ingjének ujja lerövidült, ruházata, kucsmája és bocskora gyakran szakadozott, ami még ellenszenvesebbé tehetette az „ellenséget”.⁷²

A **szlovákok** ruházatáról megállapíthatjuk, hogy ellentétben a románokéval, nem szakadozottan jelent meg, s az elemzés két időbeli végpontja között nem is nagyon változott: bocskorban, derekukon övvel és széles karimájú kalapban pillanthatók meg a magyar lapokban, míg a Figaróban az 1860-as években kalap nélkül, majd a 19. század végén már kalapban. Öltözetük hasonlít az önképen láthatóhoz, de a kalap méretét egyes rajzokon igen eltúlozták a magyar karikaturisták.⁷³

A Figaróban a **csehek** esetében nem láthatunk utalást tradicionális viseletre. Az 1860-as és 1890-es évek ábrázolásai között az a különbség észlelhető, hogy a korábbi időszakban még szakadozott ruhában, mezítlábasan jelennek meg, míg a század végén csizmában, rendezettebb benyomást keltő öltözetben ábrázolják őket. Az 1860-as évek végén – az osztrák–magyar kiegyezést követően, a konfliktusok erősödésének kezdetekor – még a ruházat megváltoztatásával igyekeztek a karikaturisták kifejezni a különbséget a csehek és az osztrák–németek között és így elítélni a követeléseiket, míg a 19. század végén ezt már az arc elváltoztatásával és egyéb szimbólumok alkalmazásával tették, ami a rögzült szembenállást jobban közvetíthette. A pesti vicclapok esetében ez nem mondható el, a csehek ruházata az 1890-es években a Figaro 1860-as évekbeli ábrázolásaira emlékeztet. A **lengyelek** esetében a magyar és az ausztriai lapokban is felbukkant a négyzet alakú felső rész-

⁷⁰ Ü 1860. márc. 24. 93.

⁷¹ A 29. kép lelőhelye: F 1868. dec. 5. 224.

„An der Grenze Rumäniens.

Fremder: Ich bitte...ich möchte gern das Arsenal sehen von dem der Herr v. Beust in Wien gesprochen hat... Rumänischer Soldat (macht die Pantomime des Nichtverstehens).

Fremder: Aber Männeken, warum verstellen Sie sich so vor einem Landsmann ... ich bin ja ooch ein Preu-Be.”

⁷² BJ 1898. máj. 22. 9.; BJ 1898. júl. 23. 5.; BJ 1899. márc. 5. 3.; 1899. aug. 13. 4.

⁷³ BJ 1898. júl. 3. 10.

szel rendelkező fejfedőjük.⁷⁴ A lengyel nemesi viseletet szemlélteti sematikusán a Figaro következő rajzán, melynek képaláírása is utal az ábrázolt figura társadalmi státuszára (30. kép).⁷⁵

A **szerbek** az 1860-as évtizedben általában katonai öltözetben bukkantak fel a bécsi és a magyar lapokban egyaránt. A szerb katonákat a magyar élclapok bő nadrágban és ingben, fűzött bocskorral, bojtos sipkában s kézfegyverekkel ábrázolták az 1860-as években,⁷⁶ míg a Figaróban a „Frakk a szerbeknek” című képen⁷⁷ nem csak a hagyományos ruházat jellemző vonásainak eltúlzását láthatjuk, hanem keleties szabást és jelképet (félholdak) is, ami a magyar ábrázolásokról hiányzik. Ezen a gúnyrajzon a nadrág egy túl bő, bugyogószerű ruhadarabbá változott, a mintázat török hatásra utal, mint ahogy a hegyes orrú papucs is. A rajzoló a bojtos sipkát – kissé átalakított formában –, de megőrizte. Található a lapban olyan kép is, melyen a szerbek képviselője kizárólag bojtos sapkájáról ismerhető fel, míg egy mérges szerb katona, akinek öltözete már hasonlít a magyar lapokban láthatóhoz, még inkább humorossá vált, mivel sipkája bojtja túl hosszú, s számos, a figurához képest túl nagy méretű kézfegyver, illetve fegyverként használható tárgy pillantható meg az övében (31. kép).⁷⁸

Ez az ábrázolásmód a bécsi hetilapban nem változott, nem gazdagodott új elemekkel a század végére sem. A pesti lapok rajzai viszont tartalmazznak új vonásokat az 1890-es évektől: feltűnt a szerbiai uralkodó elit keleti pompában, díszes ruházatban, himzett melényben és fejfedőben.⁷⁹ Erőteljes különbség érzékelhető a katonai ruhához hasonló öltözetben megrajzolt parasztok és a politikai vezetők fényűzést sugalló ruházata között.⁸⁰

A **montenegrói szerbek** a magyar vicclapokban nem váltak karikatúratémává, de a Figaróban sem gyakran. Szintén kézi fegyverekkel láthatók, de ruházatuk mutat eltéréseket a magyarországi szerbek ábrázolásához képest: hegyes orrú bocskorba, más alakú, bojt nélküli sipkába és hosszú zekébe bújtatta a montenegróiakat a karikaturista.⁸¹ A szerbek és a montenegrói szerbek megjelenítése hasonlított ahhoz az ábrázolásmódhoz, ahogy a Figa-

⁷⁴ A csehek jellemzőnek vélt sapkájáról a Borsszem Jankóban egyetlen említést olvashatunk, amely szerint a sapka már nemzeti szimbólummá vált. BJ 1899. máj. 7. 7.

⁷⁵ A 30. kép lelőhelye: F 1861. aug. 17. 148.

„Edler Pole”

⁷⁶ BJ 1869. nov. 7. 445.

⁷⁷ F 1860. júl. 28. 124.

⁷⁸ A 31. kép lelőhelye: F 1861. dec. 7.

„»Das hätte ich noch nie geglaubt, daß diese Oesterreicher so wenig Respekt vor dem Luka Vukalovitsch haben und mir meine Kanonen wirklich wegnehmen werden.«”

⁷⁹ BJ 1891. máj. 24. 1.; BJ 1891. dec. 6. 9.; BJ 1899. szept. 24. 1.

⁸⁰ BJ 1890. jún. 22. 7.; BJ 1890. júl. 20. 6.

⁸¹ F 1869. okt. 23. 194.

ro rajzolói a törököket láttatták,⁸² amivel nem csak e balkáni népek vélt tulajdonságaira (gyilkos hajlam, harciasság), történelmi tradícióira, de keleties magatartásukra, szokásaikra is utalhattak, sugallhatták azon véleményt, hogy e csoportok nem tartoznak a civilizált Európához. A Figaróban a montenegrói szerbekről bontakozik ki a magyar lapok szerb parasztjaihoz hasonló kép, akiket az 1890-es években szegényes ruhában ismerhetünk fel (32. kép).⁸³

A **horvátok** viseletéről a vizsgált magyar élclapok az 1860-as években keveset mesélnek. E nemzet leginkább stilizált nőalakként (33. kép),⁸⁴ illetve más szimbólumokon keresztül⁸⁵ jelent meg. A női alakot mint egy nemzet perszonifikációját csak a horvátok és a magyarok esetében alkalmazták a pesti vicclapok karikaturistái. Ez az ábrázolásmód is tükrözte, hogy a 19. század második felének magyar közgondolkodása csak a horvátokat ismerte el nemzetként a magyarországi nem magyar nemzetiségi csoportok közül. A század végén is többször női alak személyesíti meg a horvátokat a Borsszem Jankóban, de ekkor már egy olyan hölgyet láthatunk, akinek pártája, öltözete és lábbelije utal nemzetiségére, s testtartása – hátsóját az őt üdvözlő magyar politikusok felé fordítja – nem mutat szimpátiát (34. kép).⁸⁶ A horvát–magyar kiegyezés időszakának patetikus ábrázolásmódja átalakult, s már kevésbé reményteli jövőképet tárt a karikaturista az olvasó elé.

Nőalakon kívül még a zágrábi kiállítás házigazdáiként láthatók a horvátok az 1890-es évek elején a pesti élclapokban. E karikatúrák beszámoltak arról, hogy a magyar politikusok fogadtatása nem volt felhőtlen Zágrábban (35. kép).⁸⁷ A horvát alakot bocskorban s a többi nemzetiségi mozgalomtól eltérő alakú kalapban, a magyarokétól alig különböző ruhában pillanthatjuk meg. A magyar élclapok ábrázolása a horvátok esetében került a katonai öltözetben való megjelenítést, a kollektív tudatból igyekeztek kiszorítani az 1848–1849-es eseményeket, elősegítve a közjogi megegyezés elfogadását. Fegyveres horvát figurát csak az 1890-es évek végén láthatunk, de akkor sem katonai viseletben.⁸⁸

⁸² F 1891. szept. 19. 150.

⁸³ A 32. kép lelőhelye: F 1890. jan. 4. 1.

„Rückschlag.

Haupt einer in Serbien eingewanderten montenegrinischen Familie: Sakramenski! Da krieg‘ m’r ja nix amal genug zum Essen, da wandern m’r lieber nach Wien aus, Oesterreich füttert Jeden, der anderswo hinausgewandert wird.”

⁸⁴ A 33. kép lelőhelye: BJ 1868. ápr. 12. 167.

A nemzetek nőként való megszemélyesítése antik tradíciókig nyúlik vissza, amikor az ókoriak Európát ábrázolták ifjú hölgyként, s ezt a hagyományt a keresztény európai képzőművészet is átvette, továbbörökítette. (Ripa: *Iconologia*, 399–400.)

⁸⁵ Ü 1861. márc. 23. 92.

⁸⁶ A 34. kép lelőhelye: BJ 1891. okt. 4. 1.

⁸⁷ A 35. kép lelőhelye: Ü 1891. szept. 27. 151.; lásd még: Ü 1891. okt. 4. 163.

⁸⁸ Ü 1899. dec. 3. 583.

A Figaro hasábjain nem figyelhetjük meg a katonai ruházat elkerülését: 1869-ben a dalmáciai felkelés ábrázolásakor többször felbukkantak horvát katonák.⁸⁹ A horvátokról kirajzolódó kép itt nagyon hasonló a szerbekéhez, a női perszifikációt nem figyelhetjük meg esetükben sem. A horvát katonák öltözetére következtethetünk inkább, amire a bő ing, a bocskor és a bojtos sapka a jellemző, de ez a fejfedő következetesen más formájú, mint a szerbek megjelenítésekor.⁹⁰ A horvátok a bécsi lapban az 1890-es években egyszer sem kaptak teret.

A **rutének** ruházatáról elmondható, hogy a szűr lehetett a jellemző viseletük,⁹¹ egy szöveg szerint a galíciai rutének a Reichsratban is abban jelentek meg, egy ábrázoláson pedig a rutén politikus, Adolf von Dobržanský is szűrben, nadrág nélkül látható, ami textuálisan is megkülönböztette ruténeket a magyaroktól („*Nadrágtalanovics*”).⁹²

Az eddig bemutatott csoportokkal ellentétben a **szászok** esetében nem a férfiak, hanem az asszonyok viseletéről kaphatunk képet. A szász hölgyek a szász népviseletnek megfelelő öltözékben bukkantak fel a Borsszem Jankóban, azt a rajzoló nem torzította el, ellentétben Az Üstökösével, aki a jellemző hosszúka, magas pártájukat aránytalanul magassá változtatta, s népviseletüket is leegyszerűsítette, csupán stilizált női ruhát láthatunk

A horvát revolveres alak Magyar Mihályra támadott a rajz szerint, mert látta, milyen jó a „*rabló-élet*”, így ő is rablóvá vált. A háttérben Német Michelt pillanthatjuk meg, amint a megemelt, 34,4%-os kvótás zsákkal távozik.

⁸⁹ F 1869. nov. 6. 204.

A lázadásról lásd: Djordjević, Dimitrije: *Die Serben*. In: Wandruszka – Urbanitsch – Rumpler (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848-1918*. Bd. 3/1. Wien, 1980. 762.; Rumpler, Helmut: *Österreichische Geschichte. 1804-1914. Eine Chance für Mitteleuropa*. Wien, 1997. 444.

Rumpler a felkelés kiváltó okaként a kötelező katonai szolgálat elleni tiltakozást nevezi meg, amely alól az itt élőket korábban felmentette az uralkodó, de a felkelés – Djordjević véleménye szerint – a kezdetektől nemzeti jelleget öltött: a szerbek nem tudtak egyetérteni azzal a horvát tézissel, mely szerint Dalmáciában egy politikai nemzet él, a horvát. A dalmáciai szerb felkelés esetében azért bukkantak fel horvát katonák is az élclapi rajzokon, mivel a horvátok a lázadás leverésében vettek részt, a császári erők közül őket kiváló terepismeretük miatt vetették be, miután az elszakadásra törekvők lázadását két hónap alatt nem sikerült elfojtaniuk (A Hon, 1869. november 9. 1., reggeli kiadás). A napilap feltehetően a császári-királyi hadsereg azon egységeire utal, melyekben horvát származású katonák szolgáltak. Ilyen egység volt például Gabriel von Rodich báró önálló százada, melyet 1859-ben szervezett meg Raguza központtal. Rodichnak sikerült 1870 februárjában békét kötni a hegyekbe menekült szerb felkelőkkel, s ezt követően ő lett Dalmácia helytartója. (Pallas, 4. köt. 863.; *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Bd. 26. 222.)

A dalmáciai eseményekkel kapcsolatban meg kell említenünk, hogy a magyar szövegek a dalmatákat, a morlákokat nevezik meg lázadókként. A Pallas nagy lexikonából megtudhatjuk, hogy a morlások szerb etnikumúak voltak, s a 'morlák' elnevezést gúnynévnek tekintették a dalmáciai szerb csoportok. (Pallas, 12. köt. 801.) Az, hogy a magyar beküldők őket is gúnynévvel említették, hasonlóvá teszi a magyar szerzők eljárását a többi nem magyar nemzetiségi csoport élclapi megjelenítéséhez.

⁹⁰ F 1868. jan. 25. 15.; F 1869. nov. 6. 204.; F 1869. nov. 13. 212.

A Figaróban a fiatal nőként való ábrázolás csak „Austria” megjelenítéseként jellemző. A Lajtán túli területeken élő, a horvátokon kívül még nemzetként elismert csoportok – csehek és lengyelek – sem bukkannak fel hölgy allegóriájaként.

⁹¹ A szűr a szegényebb paraszti rétegek viseletét jellemezte a 19. században (Kresz: *Magyar parasztviselet*, 34.).

⁹² BJ 1868. aug. 2. 394.

rajtuk.⁹³ A szászokkal ellentétben a **sváb** a férfiak ruhájáról kapunk információkat: a Bolond Miska szerzője szerint a sváb „...*kékmandlis, bőrnadrágos, nagyüllepű atyafi*”.⁹⁴ A róluk készült karikatúra Az Üstökösben szűk és rövid térdnadrágban, kalappal és nem elég hosszú fölsőben ábrázolta őket. A magyar legény élces megjegyzést tett a sváb nadrágjára, ami utalhat a svábok túlzottnak vélt takarékoságára, miközben humorossá teszi a német jellemző viseletet (36. kép).⁹⁵

Az 1860-as évek elejének jellemző **zsidó** figurája mind a bécsi, mind a pesti lapokban a kaftános, néha kalapban feltűnő zsidó. Az emancipáció utáni évfolyamokban már általában polgári ruhában láthatjuk őket a magyar lapokban, de vallásukra gyakran utalt a fejükön látható kipájuk.⁹⁶ Ez a fejfedő a bécsi lapban az 1860-as években egyáltalán nem, s az 1890-es években is csak ritkán szerepelt.⁹⁷

A Borsszem Jankót és Az Üstököst az 1890-es években a szegény és a gazdag zsidók ábrázolásának kettőssége jellemzi: a gazdag zsidóról – aki gyakrabban szerepelt – polgári, jómódot sugalló öltözete árulkodik, mint ahogy a szegény, általában galíciai ortodox zsidóról is, aki még kaftánt és kipát visel a képeken. A Herkó Páter rajzolója is hasonló módon szerepeltették a gazdag, emancipált s a szegényebb, ortodox zsidókat is. A 19. század végére a Figaróban a zsidók megjelenítése – arányait tekintve – eltolódott az ortodoxok ábrázolása felé, ekkor polgári öltözetben alig láthatunk zsidó figurákat, csak kaftános és kalapos zsidókat. Ezt – a magyar élclapokhoz képest – ellentétes változást jól szemlélteti a Figaro teljes elemzési időszakában szereplő párosának, Reißes és Beißes ábrázolásának átalakulása (37–38. kép).⁹⁸

A **cigányok** öltözeke – hacsak nem katonaként bukkantak fel – szegényes, általában bő ujjú felső és bő nadrág látható rajtuk, amely csak lábszárközépig ér és gyakran szakadozott. Ez a megjelenítés nem változott az évtizedek alatt, hiányos öltözetüket illusztrálja a következő párbeszéd is:

„- *Vetkezzs le fiam, aztán menj feküdni*, - *szólt a vén cigány a pőre rajkóhoz jó akarattal.*
- *Ha csak a bőröm le nem vetem, nincs rajtam ruházat* - *szólt a fiú kedvetlenül.*
- *Nem is azsér mondom, mintha úgy vúna, csak kípzsalem, hogy jó vúna, ha vúna.*”⁹⁹

⁹³ BJ 1898. jan. 30. 10.; 1898. aug. 28. 10.; Ü 1898. jan. 30. 53.

⁹⁴ BM 1860. júl. 29. 34.

⁹⁵ A 36. kép lelőhelye: Ü 1860. dec. 1. 109.

⁹⁶ Ü 1868. szept. 5. 283.

⁹⁷ F 1890. máj. 17. 77.

⁹⁸ A 37. és 38. kép lelőhelye: F 1861. nov. 30. 189.; F 1898. nov. 12. 182.

⁹⁹ Ü 1860. nov. 3. 78.

6. 1. 4. A testen túl: lelki tulajdonságok

A karikatúrákon szemléltetett külső vonások, testi, öltözetbeli jellemzők alapján is következtethetünk sugallt belső tulajdonságokra (például: takarékos sváb), de ezek bemutatására a szövegek még alkalmasabbak.

A szövegekben a karikatúrákhoz hasonlóan jelentősen átalakult a **románokról** alkotott kép az 1890-es évekre, vélt jellemvonásaik sokat változtak. Ezek legfontosabbika az 1860-as évek elején vallásosságuk, ismereteik szerint csak egyetlen könyv létezett, az ima-könyv,¹⁰⁰ a történetekben többször előforduló motívum a keresztvetés, illetve felbukkant a románok bigott-babonás vallásossága is, amikor például a parókáját letevő mérnökben az ördögöt látták, félreverték a harangot, és nem mertek kimenni lakhelyükről.¹⁰¹ A tájékozatlanság és a tudatlanság szintén visszatérő elem az írásokban, az egyik történetben ez már-már ostobasággá fokozódott. Tájékozatlanságukkal szembesül az olvasó, amikor a román paraszt még sohasem nézett le templomtoronyból, s amikor ezt megteszi, elcsodálkozik a világ nagyságán, vagy amikor kiderül egy szövegből, hogy a románok nem ismerik a tormát, illetve a parókát.¹⁰² Ezeket a tulajdonságokat változtatta negatív irányba az a történet, amikor a román paraszt frissen vásárolt uborkáját a földre leteszi, ahonnan elugrik egy zöld kisbéka, amit a paraszt elkap, mondván, ne ugráljon el a zöld áru, amiért fizetett.¹⁰³ Ez az 1860-as évek elején még mosolyt fakasztó tudatlanság, alacsony műveltségi szint a magyar élclapi jellemzésekben az 1860-as évek végére a civilizátlanságig, barbárságig fokozódott azzal párhuzamosan, hogy 1848–1849 emlékezete egyre szabadabban teret kaphatott a lapokban.¹⁰⁴ A következő álhírt, mely a románoknak tulajdonított barbárságot, erőszakosságot, vadságot is illusztrálja, a romániai zsidóüldözéssel kapcsolatban olvashatjuk:¹⁰⁵

¹⁰⁰ Ü 1860. márc. 24. 93.; BM 1860. szept. 23. 65.

¹⁰¹ Ü 1860. jún. 9. 43.

¹⁰² Ü 1860. ápr. 28. 131.; Ü 1860. ápr. 28. 134.

¹⁰³ Ü 1860. okt. 27. 67.

¹⁰⁴ Ü 1868. aug. 23. 267.

¹⁰⁵ Zsidóellenes csoportként a Borsszem Jankóban és a Figaróban még a csehek tűntek fel. A magyar vicclap a prágai zsidóellenes megmozdulásokat említette, az egyik ausztriai élcben a prágai zsidók elleni cseh lázítást, míg a többi cikkben általánosságban a csehek antiszemitizmusát említették. Egyikük szerint a csehek „*nagyon zsidóellenesek*” („große Judenfeind”), egy másik szerint pedig a cseh iskolák tantárgyai egyikének a következőnek kellene lennie: „*a gyakorlati zsidóellenes heccszervezés tudománya*” („praktische Judenhetzkunde”). BJ 1899. dec. 17. 10.; F 1899. jan. 22. 14.; F 1899. szept. 9. 146.; F 1899. nov. 11. 182.; F 1869. júl. 3. 123.

„...A legközelebbi időnkig hírüket sem lehetett hallani. Most, hogy im lesütött egy kicsit a napfény, mindenünnen előbujkálnak a földből, mint a csirkegombák eső után, s előkeresik a puskát, panganétot, a mit akkor eldugdostak félszer aljába [...]. Ilyetén módon fölfegyverkezve egész streifzugokat visznek véghez az országban s a hol előkaparinthatnak egy árva zsidót, azt megkötik, bakba gyűrik, megnyuzzák, olajba főzik, nyársra huzzák, kerékbe törik, és mikor már becsületesen meghalt, akkor megitatják vele tulajdon gyermeke vérit. [...] S mi több, e rablókkal egy egész párt, sőt egy egész ország czimborál, versenyeznek vele kegyetlenkedésben s diadalujjongásával tüzei. Rrrettenetess! Reményilem, hogy a kormány (t. i. a mienk, mert ez csak olyan – no, hogy épen legyen), mely a romániai apró zsidó-tréfákat sem vette tréfára, meg sem áll addig, míg kölcsön nem kér a muszkától, - akarom mondani Dzsingisz-khántól kétszázezer kozákot, akarom mondani tatárt, a ki ezért az egész országot fölégesse, elpusztítsa, földszinéről eltörülje. Egyebet nem érdemel.”¹⁰⁶

Ezek a kegyetlenkedésről írt sorok a korabeli magyar olvasónak minden bizonnyal kimondatlanul is eszébe idézték 1848–1849 Erdélyének borzalmas jeleneteit, s a románok brutalitásának motívuma megjelent a zsidóüldözésektől függetlenül is, amikor például egy írás szerint egy magyar utazót felakasztottak.¹⁰⁷

A románoknak tulajdonított nézet továbbá az, hogy a Schmerling-féle provizórium előnyösebb rendszer volt – főként az 1863-as erdélyi országgyűlés törvényei miatt –, mint a kiegyezés utáni, mert „Míg Schmerling élt, volt ujjujú,/ Schmerling ledőlt, van most ború.”¹⁰⁸ Társadalmi státuszukra vonatkozóan mindig parasztként jelenítették meg a románokat, akik szegénységben élnek.¹⁰⁹ Ez tükrözheti a 19. század első felének fennálló társadalmi hierarchiáját, de a magyar szerzők lenézését, megvetését is.

Az 1860-as években rögzült kép a szegény, civilizálatlan és barbár románokról az 1890-es évekre lázongó, magyarellenes, folyamatosan követelésekkel fellépő, agitáló, hazafiatlan nemzetiségi csoport képévé alakult át, akiről „vad”, „lomha oláh csőcselék”-ként olvashatunk a lapok hasábjain.¹¹⁰ Kegyetlenségükön és hazaellenességükön kívül más tulajdonságot már nem is társítottak hozzájuk a szövegek beküldői. A Figaróról pedig megállapíthatjuk, hogy a zsidóüldözéssel kapcsolatos szövegeken kívül a románok csak politikai összefonódások kapcsán tűntek fel, nekik tulajdonított speciális vonásokat nem ismerhetünk meg a szövegekből a vizsgált évfolyamokban.¹¹¹

A románokhoz hasonlóan a **szlovákok** esetében is olvashatunk ostobaságukról, tudatlanságukról és szegénységükről, emellett tudomást szerezhethetünk arról, hogy a magyar

¹⁰⁶ Ü 1868. júl. 18. 226–7. Hasonló tematikában a Borsszem Jankó is közölt egy verset, ugyancsak a román kegyetlenséget hangsúlyozva: BJ 1868. máj. 17. 232.

¹⁰⁷ BM 1861. okt. 13. 162.

¹⁰⁸ BJ 1868. máj. 10. 217.

¹⁰⁹ BM 1861. márc. 31. 50.; BM 1861. júl. 21. 115.

¹¹⁰ BJ 1890. nov. 2. 4.; BJ 1898. okt. 15. 2.; BJ 1899. okt. 2. 4.; Ü 1899. aug. 13. 388.; Ü 1891. márc. 15. 130.; HP 1898. máj. 1. 3.; HP 1898. okt. 23. 3.; HP 1898. nov. 20. 3.

¹¹¹ F 1868. máj. 16. 85.

szerzők lefizethetőnek tartották a szlovákokat,¹¹² s ezt elítélték, mégis a legfőbb tulajdonosságuk az 1860-as évekbeli lapokban az, hogy nem tudnak jól magyarul,¹¹³ nem jól ragoznak, ami félreértésekhez vezet. A hiányos magyar tudással rendelkező szlovákokat a magyarok ki is használták egy írás szerint: Követválasztáskor az egyik nemes nem akarta elfogadni a megye záradékát. Az ellenzéki képviselők a szlovák követekkel elhitették, hogy a nemes úr a kertészét is fel akarja vinni Pozsonyba. A kertész szlovákul „zahradnik”, s amikor a záradék szóba került, a szlovákok követelték annak Pozsonyba küldését.¹¹⁴ Eképpen az ellenzéki képviselő kihasználta, a cikk írója pedig kifigurázta hisztériájukat, illetve hiányosságaikat a magyar nyelvben. Jellemzőjük még az írások szerint a vallásosság, mely nem csak az 1860-as évek elején, hanem végén is megjelent, s ehhez kapcsolódóan a szerzők élcelődtek azon is, hogy nemzetiségi vezetőik egyházi személyek.¹¹⁵

A másik gyakran megjelenő tulajdonsága e nemzetiségi csoportnak a vicclapokban az, hogy pánszláv szellemű.¹¹⁶ Erre karikatúrák és szövegek is rávilágítanak: 1868 augusztusában például a szlovák nemzetiségi csoport egy képviselője kecske hátán ülve, bocskorban látható, felsőruházata pedig orosz katonai egyenruha.¹¹⁷ Nem csak a cári birodalomhoz fűződő kapcsolataikat mutatja be a következő vers, de össze is foglalhatjuk segítségével a szlovákok vélt jellemzőit a magyar élclapokban az 1860-as években:

„Drótos nóta.

... Hej derik tót zembert
Fogja muszka hordoznyi
Zeszunk, ziszunk, jól mulatunk
Nem kell többet drotozni!
Lesz mi nekünk szip zországunk
Uj szúrdolmany, uj nadrag,
Cseh pimaszka, borovicska
Kövir gyiszno, kapusnyag.
Hej derik tót zember
Nem fog többet dogoznyi,
Zeszunk, ziszunk, hej szlováne!
Nem kell többet drotozni.”¹¹⁸

¹¹² BM 1861. jún. 16. 95.; BJ 1868. nov. 22. 619.

¹¹³ Ü 1860. ápr. 7. 111.; Ü 1860. aug. 25. 133.

¹¹⁴ Ü 1861. ápr. 6. 106.

¹¹⁵ BJ 1868. dec. 8. 636.

¹¹⁶ LM 1868. jún. 7. 185.

¹¹⁷ BJ 1868. aug. 9. 414.

¹¹⁸ BJ 1868. máj. 17. 240.

Az 1890-es években a Borsszem Jankóban, Az Üstökösben és a Herkó Páterben továbbra is felbukkanó vonás a szlovákok esetében a tudatlanság, amit illusztrálhatunk Az Üstökös szövegével:

*„Csel. Nagyon terhelve volt a nivelláló mérnök, hogy a vidékbeli tótság mindig ott bámult, lábatlankodott a masinája mellett; végre egyet gondol, hamarosan feléjük fordítja a masináját s elkiáltja magát, hogy »vigyázz! most mindjárt elsül!« és szaladt a bámész sereg a merre látott.”*¹¹⁹

A tudatlanság és a gyávaság itt együtt jelenik meg a szlovákok jellemzőiként. Az 1890-es évek végén Az Üstökös és a Borsszem Jankó szerzői – politikai követeléseik miatt – hálátlannak is tekintették a szlovákokat, amit általában az *„Adj a tótnak szállást, majd kiver a házadból!”* szólás variánsaival fejeztek ki szövegesen és képeken is.¹²⁰ A hozzájuk társított jellemzők tovább gyarapodtak a 19. század utolsó éveire, feltűnnek – a románokhoz hasonlóan – rossz hazafiként, akik agitálnak és magyarelleneseek, s a hazában elnyomottnak érzik magukat, másrészt velük kapcsolatban megjelenik a lapokban a kivándorlás problémája.¹²¹ A Herkó Páter egyik szövege ezzel ellentétben – ahogy a szlovákok testi jellemzőit sem torzították el a rajzolók, s irántuk szimpátiát keltettek – a szlovákok hősiességét emelte ki, azt, hogy ők is helytálltak 1848-ban, és szembeállította ezzel a ténnyel a 19. század végén velük ellenséges magyar nemzeti politika törekvéseit és a zsidóbarát kormánypolitikát.¹²² A másik szövegnek, mely egy beszélgetést közöl a zsidó földtulajdonos és szlovák napszámosa között, inkább – a lap irányultságának megfelelően – zsidóellenes élt tulajdoníthatunk:

„Megfelelt.

- Jónapot Janó! Mit maga sinálja? ... Mondja csak maga énneki, hogy mitül van az, hogy a tótok ezer év óta már ahelyett hogy gazdagodnának mind inkább csak khodisodnak.

*- Janó: Kenyi oka van annak Nassagos Csalszberger Izor zoresag.”*¹²³

A magyar lapokban a „pánszlávizmus” a – szlovákok mellett – a **csehek** nézeteinek jellemzője. Az 1860-as években a Figaróban ez a tulajdonságuk gyakoribb, mint a pesti lapokban, míg az 1890-es években jelentősen ritkábban jelenik meg ez a motívum a bécsi

¹¹⁹ Ü 1890. júl. 20. 28.

¹²⁰ BJ 1898. jan. 9. 8.; BJ 1899. márc. 12. 6.; BJ 1899. aug. 27. 3.; BJ 1899. nov. 26. 9.; BJ 1899. dec. 24. 6.; Ü 1899. szept. 24. 461.

¹²¹ Ü 1890. febr. 16. 81.; BJ 1891. aug. 30. 4.; BJ 1898. márc. 13. 3.; BJ 1899. ápr. 2. 8.; Ü 1899. febr. 26. 104.; Ü 1899. nov. 5. 535.

¹²² HP 1898. máj. 8. 6.

¹²³ HP 1898. márc. 27. 7.

lapban. Ekkor már a nemzeti követelések és az „elcsehesedéstől” való félelem került az ausztriai lap érdeklődésének középpontjába, s nem a pánszláv törekvések bírálata vagy az azoktól való riadalom. Az ijedtséget sugallta és erősítette, hogy a cseheket általában tiltakozás, kiabálás, illetve erőszakos cselekedetek végrehajtása közben ábrázolták, s lobbanékonyságukra, elmaradottságukra és a középkorban gyökerező állameszmére igyekeztek utalni a rajzolók azzal, ahogy a csehek az 1890-es években feltűntek buzogánnyal a kezükben, támadásra kész pozícióban.¹²⁴ Vél jellemvonásaik közé tartozott még, hogy keményfejúek, kegyetlenek, kapzsiak, mohók, és számos írás szerint másokat provokálnak, buták, politizálásra éretlenek szűnnek, mint a kaktusz.¹²⁵ A Borsszem Jankó szövegei szerint a cseh – követelései miatt – inkább szemtelen, pimasz és ravasz.¹²⁶

A cseheknek magyar lapokban felbukkanó másik vonása az ostobaság, ami viszont kevésbé jellemzi őket a bécsi lap szerint. Az egyik cseh cseléd egy történet szerint például nem tudta, hogy *mi* az a Garibaldi,¹²⁷ egy másik pedig, miután gazdája elküldte az ebédért, amire nem tudott elmenni, s utasította, hogy miután nevében megköszönte a vendéglátást, csomagoltasson a gazdasszonnyal az ebédből, a bárónéval az összes ebédet elcsomagoltatta.¹²⁸ Mindkét történetben a csehek kapcsán a „szamár” jelzőt használták a szerzők.

A **lengyelek** jellemzője a vizsgált lapokban a szomorúság, de a „kedves”¹²⁹ jelző is előfordul a bécsi lapban mindamellett, hogy egyes esetekben a lapszerzők szerint ők is ellenségesen viselkedtek Ausztriával szemben. Róluk leginkább történelmi–politikai kontextusban olvashatunk, vél személyes tulajdonságaikról többet nem tudhatunk meg.

A nyugati szlávokhoz társított sztereotípiák után vegyük szemügyre, hogy a déli szlávok milyen vél tulajdonságokkal rendelkeznek az élclapokban. Elsőként vizsgáljuk meg a **szerbek** jellemzőit, akik e szláv népcsoportok közül mindegyik lapban a leggyakrabban bukkantak fel. A szerbekhez mind a magyar, mind a bécsi vicclapok szövegeiben – a karikatúrákhoz hasonlóan – elsősorban az erőszak és a kegyetlenség köthető. A szerbek vérszomjas tekintete és hidegvérűségük¹³⁰ megerősíti a ruházat és a testtartás által közvetí-

¹²⁴ Például: F 1899. ápr. 1. 56.

¹²⁵ F 1898. aug. 13.; F 1868. aug. 1. 139.; F 1898. jan. 1. 2.; F 1869. jan. 16. 11.; F 1898. márc. 18. 44. A képen Paul Gautsch ausztriai miniszterelnök látható, aki épp leugrani készül egy szikláról, melynek tetején a csehek arcára emlékeztető vonásokkal bíró nagy tüskés kaktusz nőtt.

¹²⁶ BJ 1899. júl. 2. 10.; BJ 1898. jún. 26. 3.; BJ 1898. okt. 16. 2.

¹²⁷ Ü 1861. febr. 9. 47.

¹²⁸ Ü 1861. márc. 23. 93.

¹²⁹ F 1899. ápr. 1. 54.

¹³⁰ BM 1861. dec. 15. 197.

tett harciasságot, ezen kívül a szövegek utaltak arra, hogy a magyar kortársak a szerbeket járatlannak tartják a magyar történelemben és jogrendszerben (39. kép).¹³¹

A vadság, gyilkos hajlam, agresszió megmaradt a szerbek jellemzőjeként a század végén is, kiegészülve szegénységükkel, de olvashatunk olyan szöveget is, melyben megtalálható mindkét aspektus: a Borsszem Jankó egy írásában például a szerbeket „*rongyos, ronda*” népként és „*megvadult, szegény ördög*”-ként jellemezte. Szerbiáról a 19. század végén még a következő megállapításokat találhatjuk: nagy a „*röndetlenség*”, egymást „*falják a népek*”, úgy fogdossák össze a „*gyilkos népségöt, mint nálunk a sintér a [...] kutyát*”, továbbá nem terem ott egyéb, csak tüske és disznó.¹³² A rövid részlet nem csak a szerbek gyilkos hajlamára, a sertéstartásra és egy „terményükre”, a tüskére utal, hanem a balkáni népek egymás közötti konfliktusaira is. Egy másik élcben a szerbek lakta országrész fő terményeiről a következőket olvashatjuk: „...*a bogáncskoró, szerb tüske és királydinnye. Mindez itt mivelés nélkül, vadon terem és legszebben virul*”.¹³³ Az Üstökös népleírás-sorozatában is megjelent a szerbek jellemzőjeként a vadság és a tövis motívuma: „*A szerbek. Mindmegannyi vad-rózsák, «szerb tövisek»-kel.*”¹³⁴ A szerb tüske, illetve tövis utalhat nem csak a terméktelen talajra, hanem a szerbek vadságára, lázadásaik okozta múltbéli sérelmekre, s arra is, hogy a 19. század végén megélénkült politikai tevékenységükkel s követeléseikkel újabb „sérüléseket” okoztak.

Az 1869-es dalmáciai lázadás kapcsán társítva a **szerbekkel** és a **horvátokkal** megfigyelhető a Figaróban is a harciasság motívuma, mely az elmaradott haditechnika megjelenítésén kívül a szerb lázadók esetében a kegyetlenséggel is párosult: megcsonkították a császári sereg katonáit, s levágott füleiket és orraikat elküldték Bécsbe. A csonkítás momentumuma nem látható az elemzett magyar élclapokban, de a szövegek utaltak rá. Az Üstö-

¹³¹ A 39. kép lelőhelye: BJ 1869. dec. 12. 507.

A Borsszem Jankó itt példaként szereplő karikatúrája aktuálpolitikai eseményhez köthető: Miletic az 1869. november 27-én tartott képviselőházi ülésen két határozati javaslatot is benyújtott. Az elsőben felszólította a magyar kormányt, hogy olyan nyilatkozatot adjon ki, amely biztosítja a balkáni népeket arról, hogy Magyarország a semlegesség politikáját fogja folytatni, ha fellázadnak a Porta ellen. Második javaslatában pedig a katonai határőrvidék polgárosítását sürgette, de érvelt amellett is, hogy a határőrvidék történetileg a Szerb Vajdasághoz tartozott, ezért ott a szerb nemzet számára nemzetiségi és nyelvi biztosítékokat követelt (*Képviselőházi Napló*. 3. köt. Pest, 1869. 370–372.). Ez utóbbi történeti érv, illetve nyelvi és nemzeti követelés lehetett az, amelyre reakcióként a karikaturista elkészítette rajzát. Miletic azzal vívta ki a magyar politikai elit haragját, hogy a Szerb Vajdaság visszaállítását követelte – többek között „Zastava” című, a magyar kormányt gyakran bíráló lapjában.

¹³² BJ 1899. júl. 23. 6

¹³³ BJ 1890. aug. 17. 7. Ezen élchez hasonló véleményt olvashatunk 1898-ban is: „*A kiegyezés területe. [...] Megterem rajta a kenyéradó mag mellett a horvát burján és a szerb tövis.*” (BJ, 1898. dec. 11. 8.) A szerb tövis motívuma a Borsszem Jankó 1891-as évfolyamában egy élcsoport címeént bukkan fel, melyben a szerbiai belpolitikai ellentétek és az orosz kapcsolatokhoz való viszony, az egymás elleni „szurkálódás” kap teret. (BJ 1891. márc. 15. 5.)

¹³⁴ Ü 1890. máj. 18. 237.

kös képzeletbeli bécsi levelezője tudósított a történekről olyan formában, mint aki át is élte a szörnyűségeket, de a történetből a magyar olvasó – tálalása miatt – kevésbé következtethetett a szerbek kegyetlenségére, inkább a levelező vált humorossá: „...*megtartották emlékül az – orromat. [...] szinte elfelejtem jelteni, hogy bizony a fülem is ott maradt, a hol az orrom. Mivel fogok már most füllenteni!*”¹³⁵

A horvátok további belső tulajdonságairól nem közvetítenek túl sok információt sem a pesti, sem pedig a bécsi lapok. 1860–1861-ben a horvátok Bécs-ellenessége az egyetlen jellemző vonásuk a Bolond Miskában: számos történet rögzíti, hogy a horvátok – a magyarokhoz hasonlóan – nem vettek részt a birodalmi tanácsban.¹³⁶ A horvátokról alkotott magyar kép az 1890–1891-es évfolyamokat tekintve már változott: a Borsszem Jankó szerint a horvátok „*alulról gorombáskodnak*”, s immár – a többi nem magyar nemzetiségi mozgalom képviselőihez hasonlóan – ők is elnyomottként tekintenek magukra.¹³⁷ Az évtized végén, amikor a horvát követelések és tiltakozások a horvátországi magyar iskolai nyelvhasználat ellen erősödtek, már ez a nemzet is rossz hazafiként, fenyegetőző és magyarellenesként kapott csupán teret a lapokban.¹³⁸ A szerb tövishez hasonlóan olvashatunk horvát burjánról is, ami „*másként gyom vagy gaz, oly növényfajok, melyek a kulturnövények között föllépve, ezeket kiszorítják vagy fejlődésükben akadályozzák*”.¹³⁹ A növény kortárs meghatározása jól mutatja a véleményváltozást a horvátokról, akik már nem ugyanolyan kultúrnemzetként tűnnek fel, mint az 1860-as években, amikor a magyarral még – szinte – egyenrangú félként láthatók.

A magyar élclapokban a szöveges közleményekben is csak rövid humoros történetekben bukkantak fel a **montenegróiak**, fő jellemzőjük a szegénység, hogy harci előkészületeket tesznek, nem először a cár segítségével, de a következő élc utal egyben kis létszámukra, az ország területének kicsiny voltára is: „*Ötezer puskát ajándékozott ismét a cár Montenegrónak. Most már minden montenegróinak van puska a fazekában.*”¹⁴⁰ A pesti

¹³⁵ Ü 1869. dec. 11. 405.

A magyar politikai napilapok is említést tettek arról, hogy a lázadók a sebesülteket megcsonkítva hagyták az út mentén (A Hon, 1869. november 11. 2., reggeli kiadás).

¹³⁶ BM 1861. ápr. 7. 55.; BM 1861. máj. 26. 83.; BM 1861. okt. 13. 161.; BM 1861. nov. 10. 178.

¹³⁷ BJ 1891. okt. 11. 11.; BJ 1890. ápr. 6. 5.

¹³⁸ Fiumében is hatályossá vált 1898. jan. 1-jétől az 1868. évi 38. és az 1876. évi 28. tc. (Pesti Napló 1898. jan. 12. 3.)

¹³⁹ Pallas, 4. köt. 4.

¹⁴⁰ BJ 1899. jún. 18. 4.

Ajándékfegyverekről, melyeket Nikita a cártól kapott, a Figaro is tudósít: 1898. ápr. 23. 67. és 1898. júl. 2. 107. Nikita (montenegrói fejedelem 1860–1910, majd király 1910–1918) és erősödő orosz kapcsolatai azért bukkantak fel leginkább a Figaróban, mert a Monarchia nagyhatalmi aspirációit veszélyeztethette a szoros együttműködés Montenegró és az Orosz Birodalom között, s Szerbiában az uralkodóváltással a Monarchia már veszített befolyásából, s erősödött az orosz dominancia.

élclapok egyik jellemzője ugyanis a katonai potenciál lebecsülése és kigúnyolása, illetve a balkáni országok vezetőinek kicsinyítése volt. Jó példa erre a Montenegróról szóló következő írás, ami a történet szerint Danilo fejedelem eljegyzésére készült „műsört” mutatja be:

- „1. (Közkivánatra.) Díszverekedés (hasbavágás kettőnek számít).
2. Az új vizipuska felavatása. (Háború esetén rövid 2 hónap alatt tábori ágygyá alakítható át.)
3. Halál Ausztria-Magyarországra! Nagy játékonyczélú némajáték, világpostával egybekötve. [...]
4. A város ünnepi, fényes kivilágítása 2 skatulya svéd gyufával. [...]
6. Mikor a bolha köhög. Nagy magánjelenet előadva Nikita által.”¹⁴¹

Montenegró és fejedelme helyzetére utal a Figaro azon írása is, mely szerint a fejedelem neve „*Fürst Zwerglewitsch von Hammernix*”.¹⁴² A szöveg, de önmagában a személynév is Montenegró jelentéktelenségéről és fegyverhiányáról szól, amivel szembeállítja a szerző Nikita uralkodói dinasztiaalapítási ambícióit.

A **szlovénekről** a Herkó Páter szerzője megjegyezte, hogy Béccsel konfliktusban állnak,¹⁴³ de a Figaro alapján sem gyűjthetünk össze róluk ennél sokkal több vélekedést. Az 1860-as években csak területi követeléseiken keresztül tűntek fel („Szlovén Királyság”, „Új Szlavország”), s a 19. század végén kirajzolódó kép sem sokszínűbb. A szlovénekhez – a csehekkel együtt – gyakran társított vonás, hogy követelőzők, agitálnak, engedetlenek, elnyomottnak érzik magukat, illetve arrogánsak, ordítóznak és káromkodnak.¹⁴⁴ Megállapíthatjuk tehát, hogy az általában is a szláv nemzetekre jellemzőnek vélt sztereotípiák fordultak elő a szlovénekkel kapcsolatban a Figaróban, egyéni vonást, sajátosságot vagy jelképet nem figyelhetünk meg. A bécsi lap szerzői ugyan gúnyolódtak a szlovén követeléseken, de kisebb teret szenteltek azoknak, mivel igényeik – csekélyebb létszámuk s nem összefüggő, középkori királyság tradíciójával nem rendelkező területük miatt – kisebb riadalmat válthattak ki, mint a csehek.

A **ruténekről** hasonlóan keveset tudhatunk meg az élclapok képei vagy szövegei alapján: vallásosak és ennek következtében követik püspöküket a Reichsrat-beli szavazásokkor; túlzott pálinkafogyasztás jellemzi őket, s pálinkával megvesztegethetők. Tudatlanságukra utal az a vicc, melyben a besorozandó rutén újonc nem tudja, hogy a németek a vezeték- és keresztnévét „fordított” sorrendben fogják felolvasni, s mivel neve azt jelenti,

¹⁴¹ Ü 1899. jún. 25. 310.

¹⁴² F 1891. máj. 30. 83.

¹⁴³ HP 1898. aug. 14. 3.

¹⁴⁴ F 1861. júl. 20. 115.; F 1868. szept. 19. 171.; F 1869. okt. 16. 190.; F 1899. aug. 19. 134.

hogy „Ugorj!”, a sorozásra váró elkezd ugrándozni, a sorozók pedig ostobasága miatt alkalmatlannak nyilvánítják.¹⁴⁵ Ez a történet dokumentálhatja azt is, hogy a rutének nem tudtak németül, amiről más kontextusban, birodalmi tanácsbeli szereplésükkel kapcsolatban értesülhetünk magyar és ausztriai lapokból is. Egy másik, ugyancsak a Reichsrathoz kötődő párbeszéd szerint pedig a rutének közül senki sem tudott írni.¹⁴⁶

„A raixrát egyik ruthén követje, midőn a levéltitok megőrzése körül vitatkoztak, szavazás alkalmával a törvény ellen szavazott. Ülés után oda megy hozzá Kuranda ur és azt kérdi tőle: hogy mi kifogása van a törvény ellen?

»Az, hogy nekünk fölösleges.«

»Fölösleges? Hogyan?»

»Hát azért, mivel az én küldőim leveleit soha nem olvashatja el a rendőrség, mert az én küldőim közül egy sem tud írni.«»¹⁴⁷

A **szászok** tulajdonságairól az 1860-as években még kevés következtetést vonhattunk le, s csupán a magyar lapokban jelennek meg. Takarékoságukat figurázza ki az a történet, amikor a közösség lakóinak négy-négy kupa újbort kellett egy hordóba tenniük, hogy átadhassák a tanítónak, de a lakók mindegyike úgy gondolkodott, hogy ő tehet vizet a hordóba bor helyett, így a tanító egy hordó vizet kapott.¹⁴⁸ A németajkú szászok és svábok közös vonása egyébként az élclapokban a takarékoság és a borhamisítás.¹⁴⁹ Az 1890-es évekre a szászokról is jelentősen megváltozott a kirajzolódó kép: politikai törekvéseik és a magyar kormánnyal való konfliktusaik következtében ők is hazafiatlan, lázongó, hazaáruló, sovíniszta, elnyomott német patriótaként bukkantak fel.¹⁵⁰ A **svábok** tulajdonságaiban is érzékelhető elmozdulás a negatív ábrázolás felé. Amellett, hogy a történetek egy része szerint a svábok magyarosodtak, büszkék, okosak és csökönyösek, más írásokban inkább nemzetellenesek, „*német antiszemita*”, „*férges náció*”, mely Bécs felé tekint, magyar vérszopó s nem intelligens.¹⁵¹

Testvonásaik ábrázolása alapján a **zsidókról** Vörös Kati cikke a következő belső tulajdonságokat állapítja meg: „*önző, cinikus, haszonleső és alattomos*”, amin kívül még az

¹⁴⁵ BM 1861. jan. 27. 14.

¹⁴⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy a kortárs statisztikák szerint valóban a rutének közül tudtak a legkevesebben írni–olvasni. A rutén férfiak 12, 81%-a, a nők 6,89%-a tudott írni–olvasni, míg a magyar férfiak 58,99%-a, a nők 48,03%-a. A ruténeken kívül még a románok írni–olvasni tudása nem közelítette meg a magyar adatokat (férfiak: 19, 89%, nők: 8,19%). (*A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*. Budapest, 1983. 153.)

¹⁴⁷ BM 1861. dec. 15. 199.

¹⁴⁸ Ü 1861. ápr. 13. 116.

¹⁴⁹ Ü 1861. jan. 26. 32.

¹⁵⁰ BJ 1890. dec. 21. 9.; BJ 1891. jan. 25. 7.; HP 1898. máj. 1. 3.

¹⁵¹ BJ 1899. ápr. 16. 7.; 1899. dec. 31. 13.; 1899. máj. 21. 12.; BJ 1898. máj. 29. 18.; BJ 1891. máj. 31. 2.; BJ 1891. aug. 30. 5.; BJ 1891. máj. 3. 9. BJ 1891. júl. 12. 5.; BJ 1890. febr. 23. 7.; Ü 1898. jún. 12. 285.

„improduktív társadalmi szerep” jellemezte őket.¹⁵² Ezt a vélekedést a Herkó Páter szövege is megerősíti, mely szerint a zsidók „naplopók”, nem dolgoznak.¹⁵³

Vélt belső tulajdonságaik közül fősvénységük több írás témája. A „pazarlás utálat” jelenik meg akkor is, amikor egy történet szerint a zsidó, ha lenne is sok rokona, nem áldozna rájuk semmit, nem adna nekik semmit.¹⁵⁴ Ha a zsidó vásárol, sokallja a portéka árát,¹⁵⁵ s „a hol adakozásról van szó, az ő neveiket találni legelöl, a mik szinte igen magyarosan hangzanak”.¹⁵⁶ Megjelenik a találékonyságuk, furfangosságuk is az üzleti ügyek kapcsán, amikor a zsidó kereskedő például becsapja a fináncokat, vagy amikor kitalálja, hogy az áremelés ellenére hogyan lehet a gőzhajón régi áron utazni.¹⁵⁷ Más írásokban pedig az a sztereotip elképzelés olvasható, hogy a zsidók kedvelik a könnyű üzletet, a könnyű pénzhezjutást,¹⁵⁸ s a lapokban jelen van az a tulajdonságuk, hogy a kortársak szerint mindennel üzletelnek. Az egyik történet szerint a zsidó a heti vásáron saját lefestett képmását szerette volna eladni, sikertelenül.¹⁵⁹

A zsidókról alkotott társadalmi képet a következő élc jól szemlélteti:

„Egy alföldi helység birái 184*-ban a communismusról olvasván valamit, sehogysem tudták kitalálni, miféle madár lehet ez; elmentek tehát az árendás zsidóhoz, megkérdezni ennek értelmét. – A zsidó szívesen fogadta őket, s bort rendelt részökre. A biró nagyon sürgetvén a czifra szó értelmezését, így magyarázta meg Iczig tudományosan.

- Ez a szó a „khummunisz” zsidószó, annyit tesz, hogy a mi az enyim, az az enyim, a mi a kigyelmeteké, az is az enyim.

- No hála Istennek, hogy a mi becsületes nyelvünkön nem tudnak ilyen tolvajszót papirosra nyomtatni; - mondták az atyafiak.”¹⁶⁰

A lapok hasábjain más történet is előfordul, ahol a zsidókra nem jellemző tulajdonságként emelik ki a szerzők a becsületességet, jószívúséget és okosságot.¹⁶¹ Ravaszságuk, „hunczutságuk”, illetve az, hogy másokat átejtenek, ugyancsak gyakran megjelenő jellemvonásuk.¹⁶² Az 1860-as évek szövegeiben felbukkant az is, hogy az üzleti érzékkel rendelkező zsidókat a magyarok megtréfálják, azaz annak a társadalmi váagnak a kivetítése, hogy a zsidók is kössenek rossz üzletet, őket is verje át valaki. Az egyik ilyen történetben a

¹⁵² Vörös: *Judapesti bulváron*, 24.; 29.

¹⁵³ HP 1898. aug. 7. 4.

¹⁵⁴ Ü 1860. jan. 21. 23.; Ü 1860. márc. 3. 67.; BM 1861. jún. 2. 85.

¹⁵⁵ Ü 1860. jún. 23. 64.

¹⁵⁶ Ü 1860. szept. 8 10.

¹⁵⁷ Ü 1860. jún. 30. 70.; BM 1861. ápr. 21. 62.; Ü 1890. szept. 28. 155.

¹⁵⁸ Ü 1860. júl. 14. 87.

¹⁵⁹ Ü 1860. márc. 3. 67.

¹⁶⁰ Ü 1860. márc. 24. 93.

¹⁶¹ Ü 1860. máj. 5. 8.; Ü 1860. jún. 30. 70.

¹⁶² Ü 1868. jan. 18. 22.; Ü 1868. febr. 29. 71.; Ü 1868. márc. 7. 79.; Ü 1868. okt. 18. 336.

zsidó üzletet köt a magyar gazdával, hogy minden állatáért egy garast fizet. Amikor már örülne a jól végződött, nyereséges üzletnek, a magyar paraszt jelzi, hogy van méhkása is, azok is állatok, s fizessen értük is a zsidó egy-egy garast.¹⁶³

A zsidók további tulajdonságainak többsége is az üzleti élethez kapcsolható: a szövegek szerint kapzsi, fukarok, gazdagok, hitványak, hazugok, rossz lelkiismeretűek, érte- nek a pénzhez, tisztességtelenek, gazemberek,¹⁶⁴ hálátlanok,¹⁶⁵ még hittársukkal szemben is könyörtelenek,¹⁶⁶ s a rabbi is „szélhámos”,¹⁶⁷ lopnak-csalnak.¹⁶⁸ A következő élc is ezen utolsóként említett tulajdonságot mutatja be:

„**Mócsi!** *Nem is hinnéd, megszűntél lenni zsidó már,*
Mert nem csalsz, nem lopsz; Jócai mondja – nem én.”¹⁶⁹

Már nem gazdasági tevékenységükhöz kapcsolódó jellemző, hogy a zsidó nők szé-pek,¹⁷⁰ ugyancsak többször előforduló elem a zsidókkal kapcsolatban, hogy gyávák és ka- tonának nem alkalmasak.¹⁷¹ A zsidó katona esetlenségéről Az Üstökös 1891-ben állandó rovatot indított, melyből csak egy példát idézünk:

„...*Grünstajn a miatyánkodat, ne csinálj az egyik lábaddal lófsrittet, a másikkal meg haltot [...]* *Huzd be a horpaszodat, Grünstajn! Csak nem akarod elhitetni velem, hogy fokhagymából annyit lehet enni. Né, né! Most meg az orroddal akarod megmérni hogy mennyire van ide Európa, Ázsia? [...]* *Grünstajn, a Krisztustagadó lelked mindenit! Nem tudsz egyenesen megállni? Pedig akkora talpaidd vannak, hogy állva is meghalhatsz rajtok.*”¹⁷²

A **cigányok** esetében is felbukkant a katonaságra való alkalmatlanság, azonban tulajdonságainak legjellemzőbbike mégis a szegénység, amit életkörülményeik, lakóhelyük leírásával is megerősítettek a szerzők, gyakran feltűntek kéregetőként, s a szövegek szerint

¹⁶³ Ü 1860. júl. 7. 75.

¹⁶⁴ BJ 1868. júl. 12. 349.; BM 1861. jún. 2. 85.; BJ 1868. máj. 17. 231.; BJ 1869. febr. 14. 67.; Ü 1890. jún. 8. 269.; Ü 1891. jan. 25. 42.; F 1868. máj. 30. 95.; F 1868. febr. 29. 38.; Ü 1868. jan. 25. 31.; BJ 1868. nov. 1. 590.; BJ 1869. szept. 12. 362. BJ 1869. jún. 27. 255.; BJ 1869. aug. 22. 339.; F 1868. nov. 14. 207.; Ü 1899. júl. 9. 333.

¹⁶⁵ „Adj a zsidónak szállást, ki ver a házból!” HP 1898. nov. 27. 3.

¹⁶⁶ Ü 1890. márc. 23. 37.; Ü 1890. júl. 27. 44.

¹⁶⁷ Ü 1899. júl. 30. 367.

¹⁶⁸ Ü 1890. máj. 4. 206.

¹⁶⁹ BJ 1869. jún. 27. 252.

¹⁷⁰ BM 1861. ápr. 21. 62.; F 1861. márc. 9. 41.

¹⁷¹ BM 1861. ápr. 21. 61.; HP 1898. dec. 11. 4.

¹⁷² Ü 1891. jún. 14. 288.

sokszor éheztek.¹⁷³ E tulajdonsághoz szorosan kapcsolódott az az előítélet is, hogy a cigányok lopnak. Ennek következtében a cigányokat általában bűncselekmény elkövetése után szólaltatták meg:

„Bepanaszolta a zsidó a cigányt, hogy ellopta a lovát.

- Hát **te akasztófára való** – így förmedt a szolgabíró a cigányra, - hogy merted ellopni annak a becsületes embernek a lovát?

- Hát azs, – instálom alázssáttal, – így tertint. Megyek azs országúton, hát ott találok egy zsidót, meg egy lovat. A lóra siksígem vólt, hát azst el is hoztam, a zsidóra nem vólt siksígem, hát azst elerestettem.”¹⁷⁴

A szolgabíró azonnal bizonyítottanak tekinti a vádat, az 'akasztófára való' már mint jelző vagy mint megszólítás szerepel, aminek használata megmaradt az 1890-es évekre, s más változatban is feltűnt: „kötnivaló gazember”, de olvashatunk börtönviselt és hazudó cigányokról is.¹⁷⁵

A következő történetben, mely a lapokban nem számít egyedi példának, a cigány már nem csak egy másik nemzetiségi csoport képviselőjétől, illetve egy átlagembertől, hanem paptól lopott, ami jól mutatja a társadalom ítéletét „elveteműlségükről”:

„Gyónás közben ellopta a cigány a tisztelendő ur oráját, s mondja:

- Loptam szent atyám egy órát.

- Add vissza annak, a kitől loptad, – mondja a lelkész.

- Fogja, tisztelendő urnak adom.

- Nekem ne add, add annak, a kitől loptad.

- Azt már kínáltam, és nem kell neki.

- Ugy hát tartsd meg magadnak, – nyugtatá meg jószívűleg a lelkész a morét.

Csak utóbb vette észre a lelkész saját tévedését, de már akkor késő volt, mert a more hegyen völgyön túl volt.”¹⁷⁶

A párbeszéd alapján a hit nem töltött be a cigányoknál fontos szerepet. A pap, illetve a vallás alapvetően két élethelyzetben jelent meg a cigányok ábrázolásakor: a keresztelekor és a halálkor, illetve azokban a történetekben, amikor paptól is lopnak.¹⁷⁷ A keresztelezés is

¹⁷³ A cigányok szegénységéről kialakult sztereotípiát hosszú múltra tekint vissza, Iconológiájában már Ripa is a „Szegénység”-et kéregető cigányasszonyként ábrázolta. Választását így indokolta: „[...] A szegénységet azért ábrázoljuk cigányasszony formájában, mert nincs ennél nyomorúságosabb nemzetség egy sem: hiszen sem vagyona, sem nemessége, sem ízlése nincsen, de még reménye semmiféle dologra, ami legalább egy kicsike részével megajándékozhatná ama boldogságnak, amely a civilizált élet célja.” (Ripa: Iconologia, 485–486.)

Például: Ü 1890. márc. 16. 129.; Ü 1890. máj. 4. 214.; Ü 1890. dec. 7. 273.

¹⁷⁴ Ü 1868. aug. 2. 247.

¹⁷⁵ HP 1898. júl. 10. 7.; HP 1898. ápr. 24. 7.; HP 1898. dec. 11. 12.; BJ 1891. jún. 21. 5.

¹⁷⁶ Ü 1868. máj. 2. 143.

¹⁷⁷ A fenti idézetten kívül lásd még például: HP 1898. júl. 10. 11.

alku tárgya,¹⁷⁸ s a haldoklás is csak színlelés abban az anekdotákban, mely szerint a cigánynak csak dohányra van szüksége a tisztelendőtől.¹⁷⁹ Az évszázad végén nyíltan megjelent velük kapcsolatban a „vallástalan” kijelentés is.¹⁸⁰

Szegénységükhöz kapcsolódik lakóhelyük megjelenítési módja, mely nem változott az évtizedek alatt. Két típusukat a szövegek határozottan elkülönítették, a nomád, sátoros cigányokat és a már letelepedett cigányokat, akik a falu végén szegényes kunyhókban éltek. „Fővárosuk” Az Üstökös írása szerint egyenesen „*Sátor alja*”.¹⁸¹

Az 1890-es évek szövegeiben is olvashatunk a cigányok nincstelenségéről, de ekkor már megjelent az a társadalmi ítélet is, hogy nem akarnak munkával változtatni helyzetükön, javítani szegénységükön, sőt egy történetben a szántóföld mellett elsétáló cigány megrója a magyar gazdát, amiért elvetette a gabonát, mert ha ezt nem tette volna meg, nem is kellene aratnia, s ekkor a magyar parasztnak sem kellene dolgozni.¹⁸² Ez és a következő vers rámutat arra a törekvésre is, hogy – az 1860-as évekbeli teljes kirekesztéssel szemben – a cigányságot integrálni próbálták, igyekeztek nekik vélt képességeiknek megfelelő munkát adni. Az integráció és a munkavállalás esetenkénti kudarcait is magyarázhatta a közvélemény a sztereotípiákkal.¹⁸³ Az integrációra utal a következő vers is, mely szegénységük mellett erkölcstelennek, piszkosnak és rendetlennek minősítette őket:

„Czigánytelepítés.
– *Elégia* –

*...Kampecz neked immár sátras barna népség,
Mely ma kraczárkáért szekér után szaladsz,
Melynek arczán szennybe rejtőzik a szépség,
Melynek lopott lúd az étke – s »deglett« malacz.*

*Ki fognak pusztulni az útmenti tanyák,
Hol tűz körül ülnek a füstös czigányok
Esett birkát főznek bagózó vén banyák
S vígan vakaródnak barnapiros lányok.*

¹⁷⁸ Ü 1860. ápr. 7. 108.

¹⁷⁹ Ü 1860. aug. 25. 135.

¹⁸⁰ BJ 1899. márc. 19. 12.

¹⁸¹ Ü 1860. aug. 25. 134.; Ü 1860. szept. 22. 26.; Ü 1860. ápr. 7. 108.

¹⁸² BJ 1891. okt. 4. 4.

¹⁸³ A cigánykérdés megoldási szándékát mutatják a cigányösszeírások (1873: 214. 000 fő, 1893: 274. 940 fő), illetve a letelepedést szorgalmazó adminisztratív intézkedések (például 1879-ben az országgyűlés kihágásnak minősítette a csavargást). A cigányösszeírások adatait lásd: *A Magyarországon 1893. január 31-án végrehajtott cigányösszeírás eredményei*, 1895.

[...] *Költői szutykosság, magas rendetlenség,
Szabálynak, erkölcsnek örök tagadása –
Mely lenézte mind az emberi szerencsét,
Eltűnnek; a sírjuk' gróf Szapáry ássa.*”¹⁸⁴

Az élclapok írásainak gyakori témája a cigányok butasága, írástudatlansága és műveletlensége is.¹⁸⁵ Hétköznapi szavakat félreértene (amikor például a „vedd számba te is” utasítást úgy érti a cigány, hogy vegye a szájába a pénzt),¹⁸⁶ vagy hétköznapi dolgokban „tévednek”, ahogy a következő élclapban is:

„-Te czigány, miről nevezetes Medárdus napja?
- Hát ha Medárdus napján esik azs essí, hát negyven estendeig mindik esik.”¹⁸⁷

Műveletlenségüket furfanggal próbálták meg a történetek tanúsága szerint ellensúlyozni.¹⁸⁸ A találékonyságot a magyar gazda esetében az élclapok pozitívan értékelték, a cigányok esetében negatívan, amire példa többek között a pap órájának ellopásával kapcsolatos, már felidézett történet is. Ezek a lopásról szóló szövegek mintha egyfajta társadalmi kompenzációs igényt is kielégítenének: némi elégtételt nyújtanának a cigányok által fonderlatosan eltulajdonított értéktárgyakért.

Másik, a cigányokkal kapcsolatosan felbukkanó általános jellemző a lapok írásában az, hogy sok gyermekük van. Ez az 1860-as években az elemzett élclapokban csak egy élclapban olvasható,¹⁸⁹ de az 1890-es években már gyakrabban jelent meg. Egy történet 1891 januárjában az akkor éppen befejeződött népszámláláshoz kapcsolódik, mely szerint a cigány elhallgatja gyermekeinek számát a számlálóbiztosok előtt, mert azt hiszi, esetleg adóznia kell a gyermekei után egyenként.¹⁹⁰

„- No Zsiga, hány a gyereked?
- Azsokat is tetsik páráncsúni, ákik á temetébe vánnák? (Oda küldte őket csuszkálni.)
- Azokra nincs már szükség. Tehát mennyi a gyerek?

¹⁸⁴ BJ 1891. szept. 20. 4.

¹⁸⁵ Ü 1860. jan. 14. 12.; Ü 1860. márc. 3. 69.

¹⁸⁶ Ü 1860. okt. 6. 46.

¹⁸⁷ Ü 1860. júl. 14. 84.

¹⁸⁸ Ü 1860. ápr. 14. 119.

¹⁸⁹ Ü 1860. ápr. 14. 119.

¹⁹⁰ A cigányösszeírás eredményeit bemutató kötetből megtudhatjuk, hogy a cigány szülők körében már az összeírás elrendelésekor olyan híresztelések kaptak lábra, hogy a cigány szülőktől el fogják venni gyerekeiket, mint ahogy a 18. században is elkobozták őket, s ez magyarázza a gyermekek elhallgatását (*A Magyarországon 1893. január 31-án végrehajtott cigányösszeírás eredményei*, 40.). Ez a cigányok szemszögéből való megközelítés – a korábban lezajlott népszámlálás esetében is – a párbeszédnek egy másik jelentéstartalmat adhat: a furfangos és buta cigányon kívül megjelenhet a gyermeket féltő ember is. Igaz, a kortársakban rögzült sztereotípiák nem ezt a tulajdonságot hívhatták elő elsőként a történet olvasásakor.

- *Egy sincs, csúkulum kezsit lábát!*”¹⁹¹

Egy másik szöveg számszerűsíti is, hogy mennyi gyermeke van egy családnak: a „*Cigánykerékpár egyesület*” ünnepélyén négy cigány család vett részt, akik összesen hetvenketten voltak. Közülük Tüdő Zsigának tizennégy gyermekéről tesz említést a történet.¹⁹²

Az 1860-as években még csak ritkán, majd az 1890-es években gyakrabban felbukkanó ellenszenves figura a cigányasszony, aki pipázik (ilyen említéssel magyar nők esetében nem találkozhatunk a lapokban).¹⁹³ A cigányokat ezen évtized végén – annak megfelelően, hogy bőrszínük is megváltozott a lapok hasábjain – afrikaiaknak tulajdonított vonásokkal is jellemezték: „*emberevők*”-ként és bennszülöttként is felbukkantak.¹⁹⁴

6. 1. 5. Testi és szellemi táplálékok: ételek, italok, szokások

A Bolond Miskában az 1860-as évtized elején **román** ételként a puliszka, illetve a „*dáko-román ruszina*” került említésre, s italuk a pálinka.¹⁹⁵ A románokat azonban nemcsak pálinkaivás, hanem pálinkafőzés közben is ábrázolta egy anekdota, de felmerült annak lehetősége is, hogy ha a románokat be tudnák a bécsi politikusok csábítani a Reichsratba, ők pálinkáért cserébe mindig velük szavaznának. A románok elképzelt „politikai követelése” közé az olcsóbb só, az adók csökkentése és a vámmentes kereskedelem mellett a szabad dohánytermesztés és pálinkafőzés is beletartozott.¹⁹⁶ Az Üstökösben viszont a **rutének** jelentek meg hasonlóképp: ők főztek és ittak pálinkát. Az általuk gyakran fogyasztott élelmiszerek közül is megismerhetünk egyet, ami a szlovákokkal rokonítja őket, a juhtúrót.¹⁹⁷ A **szlovákok** is gyakran ittak pálinkát a szövegek tanúsága szerint, illetve borovicskát, és

¹⁹¹ BJ 1891. jan. 11. 7.

¹⁹² BJ 1890. júl. 13. 4.

A cigányok természetes szaporulatával kapcsolatban Kemény István arra a következtetésre jutott, hogy az nem lehetett magasabb, mint a többi lakossági csoporté, de nem nevezi meg, hogy kiket ért többi lakos alatt, pedig a korban a fertilitási és mortalitási arányszámok jelentős eltéréseket mutattak (Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák*. Győr, 2000. 12.). A humoros történetek szerint nagyobb lehetett a gyermekek száma a cigány családokban, s ezt megerősítik a cigányösszeírás eredményei is: „...a cigányok általában magasabb %-ot mutatnak, mint az összes népesség” (*A Magyarországon 1893. január 31-án végrehajtott cigányösszeírás eredményei*, 41.).

¹⁹³ BJ 1891. szept. 20. 4.

¹⁹⁴ BJ 1899. máj. 28. 9.; BJ 1890. júl. 20. 9.

Bennszülöttként a Borsszem Jankó néprajzi leíráshoz hasonló, gazdagon illusztrált paródiasorozatában jelennek meg, mely Áporkában játszódik. E paródiasorozattal részletesebben foglalkozott Polyák: *Cigányok Mucsáról* című írásában.

¹⁹⁵ BM 1861. okt. 13. 162.; BJ 1868. márc. 22. 137.; BJ 1891. jan. 18. 4.

¹⁹⁶ BM 1861. febr. 10. 23.

¹⁹⁷ BM 1861. okt. 20. 166.

jellemzően szlovák ételekről, a burgonyáról, a kásáról, az aludttejről és a túróról is kapunk információkat.¹⁹⁸

A Figaróból megismerhetjük a **csehek** kedvenc ételeit, melyek közül az egyik a szilvalekvárjuk, a Powidl, a másik pedig a gombóc (Knödl),¹⁹⁹ mely a csehek arcához hasonlóan agresszív vonásokkal jelent meg a karikatúrákon. A lekvár is úgy látható a képeken – s így hasonló benyomásokat kelt –, hogy túlcordul, vagy kiöntik az üvegből. A gombóc, továbbá a káposzta („*Kraut und Knödl*”) szövegszerűen is felbukkant a Figaróban mint cseh nemzeti étel.²⁰⁰ A káposzta a magyar lapokban nem a csehekhez, hanem a **svábokhoz** társított tipikus fogás, melyet hetenként négyszer is esznek húsos káposztaként, és a tészták helyett túrós krumplit fogyasztanak.²⁰¹ A Bolond Miska szerzője szerint a svábok tejfölös kolbászt és sáfrányos káposztát esznek és sört isznak.²⁰² A század végére a tipikus sváb ételek közül a tejföl és a sör maradt meg a pesti lapok hasábjain.²⁰³

Teljesen eltérő a többi nemzetiségi csoporttól a **cigányok** ételeinek bemutatása. A következő történet nem csak a cigányok elítélt étkezési szokásaira világít rá, hanem azt is hivatott demonstrálni, hogy a leleményes magyar gazda hogyan használta ki azt, hogy biztosan tudta, a munkára alkalmazott cigányok lopni fognak tőle:

„A vidéki összvesz cigányok nadgyát-apralyát az Répa földekre mozgósítottam, szedetvén velük az [...] Czimer bogarat, megh tiltván nekik, hogy vagy egy szemet is zsebre vágjanak belőlük – föl értetvén véghezz elmélyükkel, hogy ezen rákausztrigaközi röpmászók az urasági asztalnak kedvelt tsemegéji, [...] mej fortéjjal rákapattam őket e ritka desztumra, úgy hogy nagy közöttük a vetélykedés, mert az ólta dugdossák félre azon férgeket, hogy ennen maguk lakmározzanak belőlők.”²⁰⁴

¹⁹⁸ - pálinka/borovicska: BJ 1868. máj. 24. 240.; BJ 1869. aug. 15. 323.

A szláv ajkú népek esetében gyakran felbukkant a pálinka túlzott fogyasztása az élclapokban mint negatív jellemzőjük, annak ellenére, hogy a magyarok is gyakran fogyasztották ezt az italt, de erről ritkán olvashatunk a lapok hasábjain, akkor is kevésbé elítélően.

- kása: Ü 1868. márc. 7. 79.

- túró: Ü 1860. júl. 7. 75.

- aludttej: Ü 1869. júl. 24. 234.

- krumpli: BM 1861. nov. 24. 185.; BJ 1869. jún. 20. 245.

Az Üstökös szerzője egy gúnyos írásában a krumplik liptói követeléseiről és arról írt, hogy a burgonya megfekszi a magyar gyomrát. Ez a sztereotípiát a tipikus szlovák ételről annyira elterjedt lehetett, hogy a beküldő azonosíthatta a zöldséggel a szlovákokat. (Ü 1869. febr. 6. 44.)

¹⁹⁹ F 1899. jún. 17. 97.; F 1898. dec. 10. 197.; F 1899. nov. 1. 180.

²⁰⁰ F 1899. jún. 17. 97.

²⁰¹ Ü 1860. márc. 24. 96.; Ü 1860. dec. 8. 114.

²⁰² BM 1860. júl. 29. 34.

²⁰³ Ü máj. 29. 1898. 254.; BJ 1890. okt. 26. 2.

²⁰⁴ BJ 1890. jún. 1. 5.

A cigányok más történetek szerint ennivalót készítenek még „*néhai malaczhusból*”, a „*Ragú ala Dádé*” pedig egy írás szerint ürgéből készült.²⁰⁵ A népcsoport étkezési szokásairól szóló szövegek az 1890-es években váltak gyakoribbá. Az 1860-as években is kapcsolódik az ürge a cigányokhoz, mert könnyű pénzkereseti lehetőségként a földesurakhoz jártak ürgét önteni, de arra, hogy többek között ezt az állatot is elfogyaszthatták, még csak kevés konkrét utalást találhatunk az élc lapokban. A döglött állatokon és bogarakon kívül jellemző élelmiszerükként jelenik meg ekkoriban az olcsó fekete bab.²⁰⁶

A magyarokétól eltérő szokásokról csak a **románok** és a **zsidók** esetében olvashatunk. Egy – a magyar olvasó számára – idegen román szokás az 1860-as években kétszer felvillant, a medvetáncoltatás, de jellemzőjükké majd csak a század végén vált, amit illusztrálhatunk a Borsszem Jankó egyik képén kívül Az Üstökös népleírás sorozatának románokról szóló bejegyzésével: „*Az oláhok. Valamennyien tánczmesternek születtek. Tanítványaikat nagy előszeretettel választják a medvék közül.*”²⁰⁷

A zsidó vallással kapcsolatos étkezési szokással, hogy nem esznek disznót, illetve arról, hogy szombatonként nem dolgoznak, több szövegben is találkozhatunk,²⁰⁸ de olvashatunk még a már felidézett kipájukról és imaszalagjukról, illetve a körülmetélés is említésre kerül.²⁰⁹ Vallásos hiedelmeik közül megjelenik, hogy a kenyérre „bróché” vetnek,²¹⁰ a marha hátsó részének fogyasztása pedig vétek volt, mint ahogy a cérna és papír elszakítása ünnepnapokon vagy gyertya érintése.²¹¹ Az emancipált zsidók vallási szokásainak változását is megfigyelhetjük az élc lapokban. Ugyan egyes zsidók nem esznek még az 1860-as évek végi történetek szerint disznóból készült szalonnát,²¹² a disznósír helyett libaszírt használnak,²¹³ de olvashatunk olyan zsidókról is, akik már fogyasztanak disznóhúst. Erre példa az „Utcasarak Debreczenben” című rajz, amely egy hirdetményt ábrázol, mely szerint a zsidók is hivatalosak egy „hurka- és kolbász-estélyre”. A plakátot magyarok és

²⁰⁵ BJ 1890. aug. 10. 3.; BJ 1890. aug. 17. 4.

Az 1868-ban a cigány szokásokról és nyelvről készült kötet a következőképpen magyarázza a dögevést: „A cigány azt a húst eszi meg – a lóhús kivételével –, melyről megállapítja, hogy Isten a halállal azt már fogyasztásra érettnak minősítette. Ezek sokkal ízletesebbek, mint azoknak az állatoknak a húsa, melyeket az ember ölt meg.” (Mitrovic, Graf von, Rudolf Wrastislaw: *Versuch einer Darstellung der Lebensweise, Herkunft und Sprache der Zigeuner im Allgemeinen, und der in Österreich lebenden Zigeuner insbesondere*. Prag, 1868. 10.)

²⁰⁶ Ü 1868. márc. 7. 79.

²⁰⁷ Ü 1890. máj. 18. 237.; BJ 1899. márc. 5. 3.

²⁰⁸ Ü 1868. nov. 15. 367.; LM 1868. szept. 6. 286.; Ü 1891. aug. 23. 86.

²⁰⁹ BJ 1868. júl. 19. 368.; BJ 1869. márc. 14. 110.; F 1868. jan. 11. 7.; Ü 1899. márc. 12. 125.

²¹⁰ Áldás. (Raj Tamás: *100+1 jiddis szó*. Vác, 1999. 196.)

²¹¹ BJ 1868. szept. 20. 497.

²¹² BJ 1869. ápr. 18. 153.

²¹³ BJ 1869. júl. 13. 238.

emancipált zsidók olvassák, s a kép egyik oldalán egy feltehetően sertés húst fogyasztani nem akaró zsidó „menekül”.²¹⁴

Zsidók ételekkel is találkozhat szép számban az olvasó. Több írás jeleníti meg zsidó ételként a maceszt és a bóleszt.²¹⁵ A magyar lapok szövegei szerint a zsidók fogyasztanak még kuglófot, bárkheszt és hagymás csukát, s kedvelt fűszerük a fokhagyma.²¹⁶ A Figaró szerzője szerint pedig a következő a menü a hét első három napján egy zsidó családnál:

„- gombócleves, liba, marhahús, almás rétes,
- leves árpával, marhahús paradicsomszósszal, borsó pirog prágai kolbásszal, torta,
- csibeleves, rántott hús burgonyapürével, szilvalekvárral töltött táska.”²¹⁷

6. 1. 6. A test erőfeszítései: foglalkozások

Foglalkozásukat tekintve a **románok** marhahajcsárként, cselédként vagy csőszként²¹⁸ kaptak szerepet a szövegekben. A vizsgált időszak elején egy-egy szövegben olvashatunk tipikusnak tartott **szlovák** foglalkozásokról is: drótos, napszámos, míg az 1890-es években új foglalkozások tűntek fel: építőipari munkák, a szlovákok ekkor általában házakat bontanak, s többször felbukkanó allegória, hogy valamilyen magyar jelképet semmisítenek meg, illetve fuvarosok és üvegesek.²¹⁹

Sajátos a **csehek** megjelenítése a magyar lapokban az 1860-as évek elején, amikor a szerzők még a cseh nemzetiségű Bach-huszárokon élcelődnek, s a szövegek céltáblájának középpontjában a magyarul kevésbé jól vagy egyáltalán nem tudó cseh hivatalnokok álltak.²²⁰ Arra, hogy a Monarchia mindkét államjogi egységében arányaiban véve – a közvélekedés szerint – sok cseh hivatalnok tevékenykedett, a Figaro is utalt írásaival az elemzett intervallum elején, később a csehek e jellemző foglalkozása sem a magyar, sem a bécsi

²¹⁴ BJ 1869. szept. 12. 370.

²¹⁵ BJ 1869. jan. 31. 48.; BJ 1868. nov. 8. 595.

A macesz a kovászolatlan kenyér jiddis elnevezése (Raj: *100+1 jiddis szó*, 157.), míg a bólesz egy kelt tésztából készült sütemény (Blau Henrik – Láng Károly: *Szájról-szájra. Magyar-jiddis szógyűjtemény*. Budapest, 1995. 13.).

²¹⁶ LM 1868. febr. 16. 51.; Ü 1891. jún. 14. 288.

A fonott kalács jiddis neve. (Raj: *100+1 jiddis szó*, 118.)

²¹⁷ „- Knödelsüpp, Gans, Rindfleisch, Äppelstrudel,

- Gerstel in der Süpp, Rindfleisch mit Paradeissoß, Erbsenpireh mit Präger Worscht, Tort,

- Henn in der Süpp, Rostbratel mit Erdäppelschmarn, Powideltaschkerl.”

F 1869. febr. 13. 26.

²¹⁸ Ü 1860. ápr. 28. 131.; Ü 1860 ápr. 28. 134.; Ü 1860. máj. 5. 3.; BM 1861. jún. 30. 103.

²¹⁹ Lásd például:

- drótos: BJ 1868. máj. 24. 240.; LM 1868. febr. 23. 59.

- napszámos: BM 1860. júl. 29. 35.; BJ 1869. jún. 20. 245.; LM 1868. jan. 5. 2.; Ü 1890. febr. 16. 81.; BJ 1891. aug. 30. 4.; BJ 1898. márc. 13. 3.; BJ 1899. ápr. 2. 8.; Ü 1899. febr. 26. 104.

²²⁰ Ü 1861. febr. 16. 51.

lapokban nem bukkant fel. Velük szemben a magyar ellenszenvet illusztrálja a következő vers:

„...*Voltak, a kik önfeledten
Adták lelkük zsoldba bérbe
S gázoltak a magyar vérbe,
Bezirkerek, Bachhuszárok
Csaszlaui modern tatárok
Bach, Schmerlingnek talpát nyalták,
Jöttek mint a sáskafalkák...*”²²¹

Amikor a csehek foglalkozásáról említést tettek a pesti lapok, azok, ha nem hivatalnokok, akkor erdészek vagy „*privátdinerek*”, azaz magánalkalmazottak.²²² Foglalkozásaik közül a Figaróban a hivatalnokon kívül még a zenész került említésre, s szorosan a csehekhez kötődik gúnyrajzokon és szövegekben egyaránt a trombita, illetve egyéb fúvós hangszerek. A hangos trombitálás²²³ a 19. század végére vált a csehek jellemzőjévé, követeléseiket e hangszer segítségével harsogták a lapok hasábjain a parlamentben, tehát a csehekről élő más kontextusban pozitív sztereotípiát, a muzikalitásuk negatívvá vált.²²⁴ Muzikalitásuk az 1860-as évek elején még sem pozitív, sem negatív tulajdonságként jelent meg, csupán leszögezték a szerzők, hogy a csehek között sok a zenész.²²⁵ Zenei tehetségük Bécsben később talán azért sem lehetett pozitív érték, mivel Bécs önmagát a Monarchia zenei fővárosának tekintette,²²⁶ s tartottak attól, hogy a bécsi zene „elcsehesedik”, vagy zenei uralkodó pozícióját veszélyeztethetik a csehek. E jelentéstartalmak közül a Borsszem Jankó rajzolóit csak a trombitálást és a követelések ilyen típusú ábrázolását vették át,²²⁷ de ez a magyar lapban szöveges formában nem bukkant fel.

A **lengyelek** foglalkozásáról nem tudhatunk meg információkat, míg a másik ausztriai csoportnak, a **szlovéneknek** a Borsszem Jankó szerzője szerint egyik jellemző foglal-

²²¹ BJ 1868. szept. 13. 481.

²²² Ü 1861. febr. 16. 51.; Ü 1861. febr. 9. 47.; Ü 1868. máj. 30. 176.

²²³ A trombitáláshoz hasonló asszociációkat keltenek – brekegésük miatt – a békaként ábrázolt csehek is.

²²⁴ Müns, Heike: „*Frisia non cantat*” versus „*Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen*”? *Musikalische Außen- und Innenansichten von Nord und Süd*. In: Hahn, Hans Henning – Mannová, Elena (Hrsg.): *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung*. Frankfurt am Main, 2007. 109–147.

Például: F 1899. dec. 9. 200.

²²⁵ F 1860. júl. 28. 123.

²²⁶ *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. Bécs és Alsó-Ausztria*. 2. köt. Budapest, 1888. 129.

²²⁷ BJ 1899. ápr. 16. 6.

kozása a kucséber, míg a Figaro nem jellemzi e csoportot sem foglalkozásokon keresztül.²²⁸

A **zsidók** tulajdonságaihoz hasonlóan foglalkozásaik közül is sok köthető a kereskedelemhez és a gazdasághoz. A bankár-hitelezőn kívül boltos, kocsmáros, üveges, mészáros, lókupec, órás zsidó figurákkal találkozhat az olvasó az 1860-as évek elején,²²⁹ s megjelenik, hogy gyűjtőkereskedelmet folytattak nyersbőrrel, gyapjával, tollal és gabonával.²³⁰ Ezen kívül az emancipáció előtt még a következő foglalkozások voltak jellemzők az élclapokban: kereskedő („*handlis/Handelsjud*”), üzletelő, haszonbérlet, rőfös, házaló, illetve ők a „börze urai” a Lajtnán innen és túl,²³¹ aminek ábrázolását a következő hír is bemutatja: „...a bécsi börzeépületet 12 szoborral látják el, melyek a birodalmi nemzetiségeket ábrázolják. A zsidók nem lesznek képviselve e szobrok közt, melyek [...] a börze homlokán kívül fognak uralkodni. Bánják is, mikor ők meg belül uralkodnak.”²³²

Az 1860-as évek végén már gyakran ábrázolják a történetek a zsidók sikeres alkalmazkodását az új gazdasági lehetőségekhez, így a szövegekben kétféle foglalkozástípust különíthetünk el: az emancipáció előtt is felbukkanó, illetve az új, az egyenjogúsítás utáni, a modernizációt is tükröző munkákat. Az első csoportba tartozik a bőrös, a házaló, a boltos, az eladó, a hitelező, a kocsmáros, a mészáros, az orvos, a szabó, a hordár és fuvaros vagy patikus;²³³ míg a másodikba a részvényes, a bankár, az újságíró, a nyomdatulajdonos, az ékszerész, a házasságközvetítő, az ügyvéd, a könyvelő, a biztosítási ügynök és a földbirtokos.²³⁴

A **cigányok** mindkét vizsgált évtizedben elsősorban – a csehekhez hasonlóan – zenészként bukkantak fel mind a szövegekben, mind a karikatúrákon (40. kép).²³⁵ A következő vicc mutatja, hogy mennyire mély gyökerei vannak ennek a sztereotípiának: „*FEJES. Hallod-e te Kutra? Ez a német cigány, Strauss, miért hegedül most minékünk ideleenn Pes-*

²²⁸ A kucséber vándor déligyümölcsöt áruló kereskedő (*Pallas*, 8. köt. 134.).

BJ 1868. febr. 16. 70.

²²⁹ Ü 1860. márc. 3. 67.; Ü 1860. ápr. 7. 106.; Ü 1860. júl. 14. 87.; Ü 1860. szept. 8. 10.; Ü 1860. ápr. 14. 118.; Ü 1860. máj. 19. 23.; Ü 1860. szept. 1. 7.; Ü 1860. okt. 27. 72.; Ü 1860. máj. 12. 15.; Ü 1860. júl. 7. 74.; Ü 1860. szept. 1. 4.; Ü 1860. nov. 17. 94.; Ü 1860. aug. 18. 126.; Ü 1861. febr. 23. 64.; Ü 1861. ápr. 20. 128.; Ü 1861. márc. 9. 74.; Ü 1861. máj. 18. 23.; Ü 1861. máj. 25. 30.; BM 1861. jan. 13. 7.

²³⁰ Ü 1860. márc. 17. 83.; Ü 1860. aug. 18. 125.; Ü 1860. máj. 26. 27.

²³¹ BM 1861. febr. 3. 19.; BM 1861. nov. 24. 186.

²³² BM 1861. febr. 3. 19.

²³³ BJ 1869. jún. 13. 238.; BJ 1869. febr. 7. 54.; BJ 1869. jan. 31. 48.; BJ 1869. jan. 3. 6.; Ü 1890. aug. 10. 69.; Ü 1891. jan. 4. 4.; F 1898. febr. 26. 35.; F 1868. máj. 30. 90.

²³⁴ BJ 1869. nov. 7. 446.; BJ 1869. nov. 14. 454.; BJ 1869. nov. 28. 474.; BJ 1869. aug. 8. 314.; BJ 1869. szept. 26. 383.; Ü 1891. jan. 4. 4.; Ü 1899. jún. 11. 285.; Ü 1899. 330.; BJ 1899. márc. 12. 5.; BJ 1890. febr. 23. 4.; F 1868. nov. 14. 207.

²³⁵ A 40. kép lelőhelye: Ü 1861. júl. 20. 94.

ten?”²³⁶ A zenéhez kapcsolódóan több jellemző szóösszetétellel is találkozhat a figyelmes olvasó, melyek mind a cigányok e jellemző foglalkozására utaltak a szövegekben: „*czigány-zene*”, „*czigánybanda*”, *czigány tánc*.²³⁷ Ezen kívül tipikus cigány foglalkozásként a következők jelentek meg: gyáva katona, napszámos, kukoricacsősz, vályogos, lakatos, kovács, „*gerencsir*”, azaz fazekas, cserépvető, lókupec és ürgeöntő.²³⁸ A cigányok több történetben szerepeltek postásként, a Ludas Matyi Szerkesztői üzenetének állandó figurája is egy levélkézbesítő cigány (41. kép).²³⁹ A nemzetiségi csoportok esetében ritka, hogy a nők foglalkozásáról is megtudhatunk információkat az élelapok hasábjairól, de a cigányoknál olvashatunk kártyavető és jós cigány nőkről.²⁴⁰

²³⁶ BJ 1868. márc. 29. 145.

²³⁷ BJ 1869. febr. 23. 85.; BJ 1869. márc. 28. 122.; BJ 1868. ápr. 26. 190.

²³⁸ Ü 1860. febr. 25. 58.; Ü 1860. okt. 6. 46.; Ü 1860. dec. 29. 139.; Ü 1860. febr. 11. 46.; Ü 1861. jan. 5. 3.; Ü 1861. febr. 16. 53.; Ü 1861. márc. 16. 86.; Ü 1861. jún. 8. 45.; Ü 1868. aug. 23. 265.; BJ 1899. jan. 1. 5.; BJ 1899. márc. 19. 6.

²³⁹ Ü 1860. febr. 11. 45.

A 41. kép lelőhelye: LM 1868. jan. 5. 8.

²⁴⁰ Ü 1898. dec. 25. 623.; BJ 1899. febr. 5. 12.

6. 2. A név mint az identitás-meghatározás egyik eleme

„...De hát hogyan is van az, hogy akár Angol, akár Francia, akár Olasz, vagy Spanyolországban a zsidóknak mind olyan neveik vagynak, mint a többi bennlakónak, csupán az áldott Magyarországon választott a zsidó magának, kivétel nélkül mind, **német** vezetéknevét, válogatva azt fűtől, virágtól, szárnyas és szárnyatlan állatoktól és drágakövektől? Ezt fejtse meg valaki.”¹

6. 2. 1. Személynevek az élclapok hasábjain

Az Üstökös idézett sorai rávilágítanak arra, hogy a név a nemzeti hovatartozás egyik fontos szimbóluma a 19. század második felében. A név jelezhetette elsőként a nemzetiségi hovatartozást, az egyén ismerete nélkül is sztereotípiákat hívhatott elő, s a neoabszolutizmus éveit követően különösen negatív benyomást kelthettek a németes hangzású személynevek.²

Az élclapok szövegei tekinthetők közösségi irodalmi alkotásoknak, így az élclapi névanyag vizsgálatakor érdemes feltenni azt a kérdést is, hogy az irodalmi névadás jellemzője, a tudatosság, a mondanivaló szuggerálásának szándéka a névválasztáskor jelen van-e a lapok hasábjain.³ Ha Az Üstökös idézett kérdését maradéktalanul nem is tudjuk megválaszolni, e fejezetben arra teszünk kísérletet, hogy megvizsgáljuk, vajon az élclapokban szereplő nemzetiségi családnevek milyen elemekből építkeztek, s azok ismereteink szerint mennyiben tükrözték a valós névhasználati gyakorlatot. Érdemes azt is elemezni, hogy humorosak vagy inkább sértők-e a vicclapokban olvasható tulajdonnevek.

Az élclapokban feltűnt személynevek, illetve az, hogy e nevek mely nemzetiségi csoporthoz tartozó szereplőkre vonatkoztak, fontos információkat hordoznak arról, hogy mely csoportoktól igyekezett saját magát elkülöníteni egy adott nemzetiség politikai elitje. Reinhart Koselleck politikai ellen- és ellenségfogalmakról írott, már említett munkájában a

¹ Ü 1860. júl. 12. 95.

A téma részletesebb kifejtését lásd: Tamás Ágnes: *Magyar élclapok nem magyar szereplőinek nevei a 19. század második felében*. Névtani Értesítő, 32. évf. (2010) 79–92.

² A zsidók német eredetű neveinek forrása II. József 1787-es rendeletében keresendő, mely a Birodalom területén a zsidóknak is kötelezővé tette a kételemű nevek használatát, s elrendelte a német utónevek felvételét, ugyanakkor német családnév választására nem kötelezte alattvalóit, csak sugalmazta annak szükségességét (Farkas Tamás – Maitz Péter: *Nyelvi nacionalizmus és német családnevek a 19. századi Magyarországon. A névmagyarosítások nyelvi-ideológiai hátteréről*. Századok, 143. évf. (2009) 3. sz. 568.). E rendelet egyik következménye, hogy gyakoriak többek között a közszoói eredetű, színekre, tulajdonságokra utaló nevek a zsidók körében (Fenyves Katalin: *Hirschlől Szarvady és Ábrahám fia, Jenő: a névválasztás mint akkulturációs stratégia*. In: Farkas Tamás – Kozma István (szerk.): *A családnév-változtatások története* időben, térben, társadalomban. Budapest, 2009. 138).

³ Kovalovszky Miklós: *Az irodalmi névadás*. Budapest, 1934. 36.

név mint megkülönböztető elem a „mi” és az „ők” viszonyában az első példaként szerepel. A szerző megállapítja, hogy ha gúnyneveket használunk, amelyeknek általában lekicsinylő tartalmuk is van, akkor a név, a nyelvi elemek már nem tartalmazzák a „*másik elismerését, [...] a másik fél csak megszólítva érezheti magát, de nem elismerve. [...] történeti jelentőségük növekszik, mihelyt csoportokra vonatkoztatják őket*”.⁴ A vicclapok sztereotip gondolkodásmódjának következtében a későbbiekben bemutatásra kerülő nevek mindegyikét értelmezhetjük úgy, hogy „a zsidó”-ra, „a cseh”-re vonatkozik, tehát a szerzők a neveket s az azokhoz csatolt értékeket, tulajdonságokat nem az egyes emberre, hanem egy teljes csoportra vonatkoztatták, s céljuk ezúton is a „mi” és az „ők” elhatárolása lehetett, mint ahogy a magyar élclapok megnevezései is a nemzetiségi csoportok egészére vonatkozóan. E sztereotip jellege miatt feltétlenül érdemes vizsgálni a névadást, mert így bepillantást nyerhetünk a tulajdonneveken keresztül is a kortársak nem magyar nemzetiségüekről alkotott képébe.

Általánosságban megállapítható, hogy a tárgyalt lapokban előbukkanó nevek jelentős része beszélő név, „*melyek már pusztá köznévi jelentésüknél fogva is testileg, lelkileg, vagy más módon jellemzik viselőjüket*”.⁵ A beszélő nevek adása hasonlít a karikatúra lényegéhez: „*torzrajz*” a legmegbélyegzőbb „*vonások túlzott kiemelésével*”.⁶ A szövegek többsége nem kommentálja vagy értékeli a neveket, azok elsősorban a kollektív tudatban lévő sztereotípiák előhívására szolgálnak. A nevek többsége – Tolnai Vilmos megállapításával összhangban – foglalkozásra vagy külső-belső tulajdonságra, nemzetiségre, társadalmi státuszra utalnak. A szerb mozgalom politikai vezetője például a Borsszem Jankó hasábjain 1868-ban nevének hangzásával indokolja, neki miért járna előkelő hely a vonaton:

„*Conductor: Ön, mint látom, második helyre váltott jegyet, eszerint elsőre nem mehet. Miletics: De én Miletics – érti? tics-tics-tics, az az nemzetiség vagyok. Nekem első hely dukál.*

Conductor: Kinek-kinek a maga fizetsége szerint – sajnálom.

*Miletics: Maga is kerkápolyista (megy dühösen a 2-dik classisba). [kiemelés tőlem – T. Á.]”*⁷

A név a magyar élclapokhoz hasonlóan a Figaróban is az identitás és a nemzetiségi hovatartozás fontos szimbóluma, amit mutat a következő rövid, rímelő és ugyancsak a

⁴ Koselleck: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak*, 5–6.

⁵ Tolnai Vilmos: *Beszélő nevek*. Magyar Nyelv, 27. köt. (1931) 176.

⁶ Tolnai: *Beszélő nevek*, 176–7.

⁷ BJ 1868. okt. 18. 575.

szerbekre vonatkozó szöveg: „*Újságolvasóknak. Ha witsch, witsch, witsch-re végződő neveket olvasunk, / Egy szerb fejedelem ismét a priccsre került.*”⁸

Az élclapok tulajdonnévanyaga három csoportra osztható. Az elsőbe tartoznak a valós személyek, közéleti szereplők és politikusok, a másodikba a lap kitalált állandó szereplői, a harmadikba pedig a humoros szövegek nem létező, illetve nem ismert figurái. Az első kategóriába tartozó neveket nem vizsgáljuk, mert azok nem etnikai sztereotípiákról, hanem aktuálpolitikai kérdésekről, vitákról adhatnak információkat.

6. 2. 2. A vicclapok állandó szereplőinek megnevezése az 1860-as és 1890-es években

Az élclapok állandó figuráinak nemzetiségi, felekezeti hovatartozása jelzi, hogy a politikai közvéleményt formáló erők mely csoportok tagjait látták a Monarchia keleti, illetve nyugati felében kulturális tekintetben a leginkább különbözőnek, illetve melyekkel volt viszonyuk konfliktusokkal terhelt. A magyar élclapokban leginkább zsidó szereplőkkel találkozhatunk, illetve a Borsszem Jankó „Vidéki trombita” című, Mucsán játszódó sorozatának köszönhetően cigányokkal, de rövidebb időszakokra felbukkan egy-egy szlovák (pl. *Páter Povedálik Hyachinthus*), pozsonyi német házmaster (*Kraxelhuber Tóbiás*) vagy éppen lengyel származású (*Ruczaháti Tarjagoss Illés*) alak is. Az állandó szereplők között azonban zsidó figura minden magyar élclapban szerepelt (*Spitzig Itzig*, illetve *Iczik* elnevezésű minden elemzett lapban felbukkant, amivel egybecseng, hogy az *Izsák* a legjellemzőbb férfinév is volt a lapokban, említhetjük *Seiffensteiner Solomont* a Borsszem Jankóban, *Füttylei Móczlt*, Az Üstökös hordárját, *Tiszta Rajner Lajbis* redaktőrt és *de Libamáj Számi* fű-fű hadnagyot a Herkó Páterben, stb.). *Seiffensteiner* neve foglalkozását – szapankészítő – mutatja, mint ahogy *Füttylei* is, aki az utcán várja az őt fuvarral megbízók füttjét. *Tiszta Rajner Lajbis* családnevének mindkét néveleme (a ’rein’ melléknév jelentése ’tiszt’) utal arra a sztereotípiára, hogy a közvélekedés szerint a zsidók nem tisztálkodtak eleget, *de Libamáj* családneve pedig külföldi nemesi származására és gazdagságára irányítja rá figyelmünket.

A Monarchia Lajtán túli területeinek nemzetiségi megoszlását tükrözi a Figaro, mivel a zsidó állandó szereplőkön kívül itt mindenekelőtt csehekkel találkoztunk. Az 1860-as években a következő zsidó állandó szereplők nevei tűntek fel a lap hasábjain:

⁸„Für Zeitungsleser. Liest man Namen auf »witsch«, »witsch«, »witsch«, Ging ein Fürst in Serbien wieder mal »pritsch«.” Figaro, 1868. jún. 20. 109.
A szöveg a szerb fejedelem, Mihail Obrenović meggyilkolására utal.

Reisses/Reißes, Beisses/Beißes, Isak Edelstein, Itzig Kneipeles; ezzel szemben csupán egy cseh alak kapott személynevet: *Wenzel*. Az 1890-es évekre csökkent a zsidó figurák száma (*Moritz Feiglstock, Reitzes/Reißes, Beitzes/Beißes*), de a megnevezett cseh állandó szereplőké nőtt (*Wenzel, Wosselak, Obers* [’ezredes’] *Sekirowatzky, Papliček*). E figurákat nemcsak nevük, hanem dialektusuk is megkülönbözteti a többi szereplőtől.

A nevek közül a *Reißes* a német *Reißer* ’uzsorás’ jelentésű szóból, a *Beißes* pedig a ’harapós’ jelentéssel bíró *Beißer*-ből keletkezhetett. Az *Edelstein* (’drágakő’, ti. ékszerész) és a *Kneipeles* (< *Kneipe* ’kocsma’, ti. kocsmáros) foglalkozásra utal, bár az *Edelstein* célozhat a zsidó figura gazdagságára is. Mivel azonban az élclapból csupán azt tudjuk meg, hogy *Edelstein* galíciai származású zsidó, az is elképzelhető, hogy a névválasztás épp ellenkezőleg, szegénységét karikírozza. A bankár, *Feiglstock* nevében a ’gyáva’ tő különíthető el, míg a *Stock* szó ’bot’-ot jelent; viselője általában gazdasági kérdésekről vagy a pénzügyminiszterről ír. Az első három cseh figura (*Wenzel, Wosselak* és *Obers Sekirowatzky*) mindig egy történetben szerepel. *Wenzel*, aki már az 1860-as években is felbukkant a lap hasábjain, beszámolóiban a különböző hadi eseményekről tudósít. Ha ilyenről nem tud hírt adni, akkor a katonaeletről, katonapolitikáról, közös hadseregről vagy bécsi történeésekről mesél. A lapszerkesztő azzal, hogy a cseh katonafiguraként bukkan fel, paradox módon – *Wenzel* szövegeinek köszönhetően is – azt a sztereotípiát erősíti meg, mely szerint ez a nemzet a katonáskodásra alkalmatlan, illetve nem szívesen katonáskodik. Nevét tipikus cseh keresztnévnek tartották a kortársak, népszerűsége Szent Vencel cseh királyhoz köthető. *Sekirowatzky* ezredes neve a német *sekieren* ’szekál’ igéből származik, s rámutat *Wenzel* és *Wosselak* alárendelt és kiszolgáltatott viszonyára a hadseregen belül. *Papliček* velük ellentétben szabómester, aki leginkább belpolitikai kérdésekről alkotott véleményt. Általában az ifjú-csehek nézeteit hangoztatta, illetve a jövőben megvalósítandó nagy szláv birodalmat és a cseh nemzeti jelképeket éltette, bírálta a német többséget, s megjelenése általában agresszív, amit bemutathatunk a következő idézettel: „*A német alkotmányhoz hűek és a demokraták elásattathatják magukat ezután az ó-csehekkal együtt [...] A kétfarkú cseh oroszánt, melyet olyan hosszú ideje láncon tartottunk, most elengedjük!*”⁹

⁹„Die deutsche Verfassungstreue und die demokratische Wurschkesselstücke kenne sich hernach zusammen begraben lassen mit die alte Czechen! [...] Den česky lev duppelschweifige, was habme su lang an Kettel gehalten, wird jetzt lusgelassen!” F 1891. febr. 7. 23.

6. 2. 3. Az 1860-as évek névanyaga

A következő táblázatban a bécsi és a magyar élclapokban előforduló nevek számát láthatjuk. Megállapíthatjuk, hogy az 1860-as években a magyar élclapokban a névanyag összetétele színesebb, több nemzetiségi csoportból találhatunk példákat, mint a Figaróban. A magyar lapokra egyaránt jellemző az, hogy a zsidó nevekből olvashatjuk a legtöbbet; a bécsi újságban a cseheket és a zsidókat megszemélyesítő nevek száma ugyanannyi.

Nemzetiségi csoport	Az Üstökös	Bolond Miska	Ludas Matyi	Borsszem Jankó	Figaro
Zsidó	48	14	31	60	78
Cigány	21	–	7	9	–
Szlovák	17	–	3	14	–
Cseh	1	4	–	18	78
Szerb	2	1	–	16	–
Szász	1	–	–	–	–
Román	–	–	–	6	–
Rutén	–	2	–	–	–
Sváb	–	2	–	–	–
Lengyel	–	2	–	–	–
Összesen	90	25	41	122	156

4. táblázat: A magyar és az osztrák-német élclapok névvel ellátott nemzetiségi szereplőinek száma 1860–1861-ben és 1868–1869-ben

A nevek számának eltérését magyarázhatja, hogy Az Üstökös, a Ludas Matyi és a Bolond Miska számos példánya tartalmazott még hosszabb írásokat az 1860-as években, melyek kevesebb szereplőt neveztek meg, mint a Borsszem Jankó rövidebb szövegei.

Összehasonlítást végezni a bécsi lap névanyag összetétele miatt csak a zsidó egyén- és családnevek, illetve a cseh figurák elnevezéseinek esetében lehetséges. A következő táblázatban a magyar és az osztrák-német lapokban legtöbbször felbukkanó **zsidó** egyénnevek gyakorisági sorrendjét tüntetjük fel:

Magyar élclapok	Figaro
<i>Izsák/Itzig/Iczig</i> (18)	<i>Isak/Itzig</i> (12)
<i>Salamon</i> (15)	<i>Jainkef</i> (5)
<i>Mózes</i> (12)	<i>Schmelkeles</i> (4)

5. táblázat: A zsidó egyénnevek előfordulásának gyakorisága 1860–1861-ben és 1868–1869-ben

A magyar élclapokban – nem csak a három leginkább használt egyénnev esetében – az ószövetségi eredetű nevek domináltak a zsidó szereplők elnevezésében, ami egybecseng Kecskés Judit eredményeivel, aki a zsidó anyakönyvek alapján azt a következtetést vont le, hogy 1870-ig ezek a nevek fordulnak elő a legtöbbször,¹⁰ tehát az élclapok tükrözik a valós névadási szokásokat, a Figaróban azonban ez a dominancia kevésbé egyértelmű. A többi, ritkábban feltűnő név között is találunk ószövetségi eredetűeket (*Jakob, Abraham, Moses* stb.), de körülbelül ugyanolyan arányban mást is (*Hermann, Rodophe, Lebeles, Gustav* stb.). A pesti vicclapokban ritkán, de előfordul, hogy a női szereplőket is megnevezik a szerzők, s e nevek száma az évtized végén emelkedett (*Nettel, Sali, Czili, Eszter, Rhézi*); a bécsi lapban csupán egy esetben találkozhatunk női névvel (*Sarah*).¹¹

A zsidóság neveinek sajátossága az 1860-as évek elején az, hogy néhány kivételtől eltekintve Az Üstökösben csak család- vagy egyénnevük kerül említésre, míg a Bolond Miskában család- és egyénnevük is: *Bufti Jónás* és *Kupeczfy Ákháb* uzsorások, *Gyémánt*, illetve *Hirschberger Salamon, Svarz Mátyás, Farkas, Herschli* és *Stajner*.¹² Az utóbbi három esetben azonban a szereplők keresztnévét nem említik a történetek. *Gyémánt Salamon* kereskedő vezetékneve sugallja gazdagságát, ami általában véve a neológ, asszimilált zsidókhoz társított tulajdonság volt. A zsidó nevek esetében egyre jellemzőbbé vált a családnevek használata, s felbukkan a Borsszem Jankóban és a Ludas Matyiban a *Kohn* név is – igaz, egyenlőre még csak három-háromszor –, a pesti vicc később, de máig jellemző egyik zsidó neve. Eredete a *Cohen* szóra vezethető vissza, mely papot jelent.¹³ A zsidó származású Ágai Adolf élclapja az évtized végén már nagy számban tartalmazott családneveket, mint ahogy a Ludas Matyi és a Figaro is. Néhány név utal egy új folyamatra, melynek az 1860-as évek vége még csak a kezdete, a zsidók nemessé válására. Olvashatunk például *Ősteleki*-ről és *Árpádfy*-ről, akik esetében hangsúlyozta a vicc, hogy ők új, zsidó nemesek, akik már elindultak az asszimiláció útján, nevüket magyarosították.¹⁴

¹⁰ Kecskés Judit: *A felekezeti névpreferencia modelljei*. In: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest, 2008. 377.

BM 1861. dec. 8. 191.; Ü 1861. márc. 9. 74.; BJ 1868. jan. 12. 18.; Ü 1868. febr. 23. 62.; Ü 1869. jan. 16. 24.

¹¹ F 1860. jún. 30. 106.; F 1860. júl. 21. 118.; F 1860. aug. 18. 134.; F 1860. nov. 24. 191.; F 1861. ápr. 6. 51.; F 1861. ápr. 20. 62.; F 1869. márc. 6. 42.

¹² Ü 1860. márc. 3. 67.; Ü 1860. márc. 3. 68.; Ü 1861. márc. 17. 83.; Ü 1860. aug. 18. 126.; Ü 1860. okt. 20. 62.; BM 1860. nov. 4. 89.; BM 1861. jan. 13. 7.; BM 1861. jan. 27. 14.; BM 1861. nov. 24. 186.; Ü 1861. ápr. 20. 128.; Ü 1861. aug. 31. 143.

¹³ Scheiberné Bernáth Lívia: *A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig*. Budapest, 1981. 31.

BJ 1868. ápr. 26. 196.; BJ 1869. febr. 7. 91.; BJ 1869. nov. 21. 463.; LM 1868. márc. 29. 100.; LM 1868. ápr. 5. 110.; LM 1868. dec. 6. 386.

¹⁴ BJ 1868. jún. 28. 320.

A zsidó névanyag sztereotip jellemzőire még jobban rávilágíthatunk, ha csoportosítjuk a családneveket, ám ezt nehezíti többtagúságuk. A családnevek fő jellemzője, hogy az egyes elő-, illetve utótagok különböző típusok irányába is mutathatnak, ezért az összetételek variációs gazdagsága igen nagy, így nem minden esetben sorolhatók be egyértelműen. A németes hangzású családnevek esetében megfigyelhető, hogy az összetételek többségére nem találunk példát a névjegyzékekben, legfeljebb azok elemeire külön-külön. Ennek ellenére az élclapi névadás követi a névadási tradíciókat, s ez alapján a következő – az élclapi névanyagban is megtalálható – csoportok alakíthatók ki, melyek mindegyike a közszavakból keletkezett nevek alcsoportjába tartozik.¹⁵ A csoportok közül az 1860-as években a következőket alakíthatjuk ki:

Családnévtípusok	Magyar élclapok	Figaro
Állatnevek	<i>Gansbrust</i> ('liba'), <i>Feffergugel</i> ('kakas'), <i>Finkelstein</i> ('pinty'), <i>Hirschberger</i> ('szarvas'), <i>Hangyafi</i> , <i>Farkas</i> , <i>Lövinger</i> ('oroszlán'), <i>Fux</i> ('róka')	<i>Hirsch/Hersch</i> ('szarvas'), <i>Bärman</i> ('medve'), <i>Fischhof</i> ('hal'), <i>Löwy/Lewinsky/Löwenstein</i> ('oroszlán'), <i>Adler</i> ('sas'), <i>Gareisl</i> ('kárász')
Növénynevek	<i>Spinatseppe</i> ('spenót'), <i>Salatpoldi</i> ('saláta')	<i>Hoselnüß</i> ('mogyoró')
Az élettelen természet tárgyai	<i>Mandelberger</i> ('hegyi'), <i>Schlossberger</i> , <i>Hirschberger</i> , <i>Goldberger</i> , <i>Finkelstein</i> ('kő'), <i>Stajner</i> ('kövi'), <i>Emichköi</i> , <i>Hegymögi</i> , <i>Goldhimmel</i> ('ég'), <i>Goldberger</i> , <i>Goldhimmel</i> ('arany'), <i>Gyémánt</i> , <i>Goldkulpenberg</i> , <i>Hózenbandhändlerthal</i> ('völgy')	<i>Stern</i> ('csillag'), <i>Epstein</i> ('kő'), <i>Löwenstein</i> , <i>Goldstein</i> , <i>Nachtmohl</i> ('éjszaka'), <i>Mosenthal/Mojenthol</i> ('völgy'), <i>Goldstein</i> ('arany')

6. táblázat: Jellemző zsidó névtípusok az élclapokban az 1860-as években

A táblázatban olvasható neveken kívül találhatunk a pesti lapokban foglalkozásneveket (*Kohn*, *Spitzer* ['hegyező'], *Schmidt* ['kovács'], *Hózenbandhändlerthal* ['nadrágtartó kereskedő']), a bécsi élclapban pedig földrajzi névből keletkezett nevet (*Lemberger*).¹⁶ A Monarchia mindkét államjogi egységének lapjaiban láthatunk jellemneveket (a magyar

¹⁵ Forgács Krisztina: *Zsidó névmagyarosítás a XX. század 30-as éveiben*. Névtani Értesítő, 12. évf. (1987) 154–5.

¹⁶ BJ 1868. ápr. 26. 196.; BJ 1868. júl. 12. 349.; BJ 1869. márc. 6. 62.; LM 1868. nov. 15. 368.; F 1860. febr. 4. 22.

lapokban: *Cziczeszbeiszer* [’harapós’]; Trebersaft [’lőre’]; a Figaróban: *Gollmann* [’balek’], *Fleckeles* [’folt, nem makulátlan jellemű’], *Abarbanal* [’banális’], *Harze* [’ragad’]), illetve az élclapi stílusnak megfelelően beszélő neveket is (a pesti lapokban: *Gyári*, *Kukoricza*, *Kükürützblozer*, *Kupeczfy*, *Krampeles* [’zsibárus’], *Trattenreiter* [’váltólovag’], *Watschentóni* [’megpofoz’], *Rávágyi*; a bécsi újságban: *Gröschelmacher* [’garascsináló’], *Überzieher* [’átköltöző’], *Stiebel* [’szétszóródó’]).¹⁷ A beszélő nevek közül a magyar lapbéliek egyrészt a zsidók – a társadalom többi tagja által megvetett – tevékenységeire (kupec, zsibárus, hitelező), illetve a modernizációban játszott szerepükre (gyáriparos) utalnak. A Figaro is tesz utalást gazdasági tevékenységükre (garascsináló), de újdonságként felbukkan, hogy a szerzők névvel is sugallták a diaszpórát (szétszóródás), illetve utaltak a házaló zsidók foglalkozására, vándorló életformájukra (átköltözés).

Megfigyelhetjük, hogy a Figaróban az állatokra utaló családnevek ugyanolyan változatosak, mint a magyar lapokban, igaz, nem kizárólag ugyanazokról az élőlényekről neveztek el a szerzők a figuráikat. A harmadik kategóriába besorolt alakok között is feltűnnek hasonló elemek (-*stein*, *Gold*-). Ez azzal magyarázható, hogy a zsidók családnévfelvétele egyszerre és hasonló módon történt II. József rendeletét követően a Habsburg Birodalom különböző tartományaiban, így a leggyakrabban felvett családnevek is megegyezhettek bizonyos mértékben. Egyes elemek élclapbeli előfordulására okot adhatott az is, hogy a tényleges zsidó névanyagban Európában gyakorinak tekinthetők voltak azok, mint például a *Bär*-, *Löw*-, *Hirsch*-, *Gold*-, *-stock*, másrészt II. József rendelete nyomán a hivatalnokok nem ritkán negatív jelentéstartalmú neveket adtak a zsidóknak.¹⁸ Ha pedig összehasonlítjuk az összegyűjtött személyneveket az élclapokban közölt nevekkal,¹⁹ láthatjuk, hogy a vicclapok gyakori névelemei (pl. *-stein*, *Gold*-, *Diamant*, stb.) az előbbiek között is sokszor feltűnnek, mint ahogy Fenyves Katalin listáján is a *-stein*, *Stern* vagy *Löw*- alakok.²⁰

A zsidó neveken kívül a **cseh** szereplők neveit tudjuk még összehasonlítani, bár a magyar élclapokban jelentősen kevesebb cseh figurával találkozhatunk. A felbukkanó tizenkilenc cseh névből tizenkettő Bach-kori hivatalnokok neve a Borsszem Jankó egy élclapban (lásd alább). A legjellemzőbbnek tartott keresztnév a Monarchia mindkét felének élclapjaiban a *Wenz(e)l/Vencel*, s egy figura családneve is utal arra a Borsszem Jankóban,

¹⁷ Ü 1861. aug. 31. 143.; BM 1861. nov. 24. 186.; BJ 1868. márc. 15. 127.; BJ 1868. febr. 16. 70.; Ü 1868. jan. 18. 22.; LM 1868. febr. 16. 51.; BJ 1869. nov. 7. 446.
F 1860. febr. 4. 22.; F 1860. aug. 18. 134.; F 1861. aug. 17. 147.; F 1868. ápr. 11. 67.; F 1869. márc. 27. 56.; F 1869. júl. 17. 130.

¹⁸ Scheiberné: *A magyarországi zsidóság személy- és családnevei*, 27–31.

¹⁹ A zsidók névsorát lásd: Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*. Budapest, 1999. XI–XXXVIII.

²⁰ Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest, 2010. 278–90.

hogy a leggyakoribbnak ezt az utónevet tartják, őt ugyanis *Wenczlicsek Wenczel*-nek nevezte el a szerző.²¹ A Figaróban a második és a harmadik legtöbbet felbukkanó keresztnév a *František* (5) és a *Václav/Waclav* (3).²² A cseh szereplők családneveinek közös vonása a magyar lapokban, hogy általában *-icsek/-ek* képzőre végződnek, míg a Figaróban *-ka* vagy *-czek* végződésűek. A mássalhangzó-torlódás kifigurázása talán a csehek esetében a legerőteljesebb: a Borsszem Jankó prágai levelezőjét például *Prbszrczkblpkricsek*-nek hívják.²³ A cseh nevek közül a Borszem Jankóban egy nevet olvashatunk, amely a hangzásán kívül többletjelentéssel bír: *Schreiber Vrtek*, ami utal arra, hogy az 1850-es években az ország egyes területein idegen, németül beszélő, gyakran cseh tisztviselőket, írnokokat alkalmaztak.²⁴

Ezen a ponton érdemes egy kisebb kitérőt tenni, s bemutatni a bécsi élclap azon sajátosságát, hogy az 1860-as és az 1890-es években a *Wenzel* névből milyen új szavakat képeztek a humoros szövegek szerzői. A névből képzett igék: *wenzeln/ verwenzeln*. Mindkét alakot a szerzők 'elcsehesít' értelemben használták, ami utal egyrészt arra a félelmükre, hogy a Bécsbe bevándorló cseh munkások és a Bécsben nagy számban élő, külön egyesületekkel rendelkező csehek meg fogják változtatni a város német arculatát, másrészt pedig mutatja a cseh tartományokban élő németek helyzetével kapcsolatos aggodalmukat. A szóból képzett főnevek: *Wenzelkind(er)*, *Wenzel-nation* (mindkettő 'csehek' és 'cseh nemzet' értelemben), *Wenzelstadt* (Prága) és *Wenzelland*, *Wenzelsreich* (Csehország). A cseh szilvalekvárral is találkozhatunk – Wenzelhez hasonlóan – az ország nevére utaló szóképzést 'Csehország' jelentéssel a német eredeti alatt.²⁵

Az 1860-as években a csak a magyar élclapokban feltűnő nevekről a következőket állapíthatjuk meg: egy **szász** (*Drücker-Ditz*) nevet találunk Az Üstökösben, míg **lengyel** (*Joseph Kirinski*), **sváb** (*Julia, Canzi*) és **rutén** (*Káts Iván, Nadrágtalanovics Prokop*) szereplők csak a Bolond Miskában kaptak nevet, melyek közül a rutén figurák egyikének személyneve mutathat személyiségvonásra (szegénység) vagy a magyar viselettől eltérő ruházatra (*Nadrágtalanovics*).²⁶ E név végződése önmagában inkább szerb nemzetiségre utal, a lengyel alak neve viszont a 19. század végén is tipikus *-ski/szky* szótagra végződik.

²¹ BJ 1869. aug. 8. 359.

²² Például: F 1868. júl. 11. 127.; F 1869. jan. 16. 11.

²³ BJ 1868. febr. 26. 51.

²⁴ BJ 1868. márc. 1. 99.

²⁵ F 1868. jan. 22. 14.; F 1868. febr. 8. 23.; F 1868. máj. 23. 90.; F 1868. jún. 20. 109.; F 1899. szept. 9. 146.

„Bereich des Powidls” F 1898. júl. 9. 111.

²⁶ Ü 1861. ápr. 20. 126.; BM 1860. júl. 29. 34.; BM 1861. jan. 27. 24.; BM 1861. okt. 20. 166.

Nem csak a **szerb** nevekre, hanem a nevek etnikai jellemzőjére is rávilágít a következő írás:

„Alulírott, azon oknál fogva, miszerint neki is olyan jó **szerb hangzásu** neve van, idején találja az országgyűlést felszólítani, hogy neki és számos fajrokonainak külön területet adni méltóztassék [...] sok millió rokona nevében Kavics.”²⁷

1861-ben egy képzeletbeli nemzetiségi országgyűlés képviselőinek neveiről értesülünk Az Üstökösből, akik közül a szerb képviselőt *Hiábavalovics*-nak hívják.²⁸ Neve utal a szerb törekvésekre a Szerb Vajdaság visszaállítását illetően, amit a magyar kortársak, mint ahogy azt a *Hiábavalovics* név is sugallja, eleve eredménytelennek tekintettek – nyilván a korábban fennállt Szerb Vajdaság és Temesi Bánság 1860. év végi megszűnésén felbuzdulva. Az -ics/-vics nemzetiségi szimbólum voltát megerősíti az *Icsivics Athanáz* nevet viselő szerb kortes feltűnése is a Borsszem Jankó hasábjain.²⁹

A szlovák szereplők többségének neve az „országgyűlés” képviselőinek névsorán fordul elő, akiknek nevei (például: *Krcsek*, *Hrcska*) a mássalhangzók torlódásán keresztül teszi humorossá a nevek hangzását a magyar beszélők, hallgatók számára. A -szky végű nevek a szövegek szerint szlovák származásra utalnak. *Hitványszky* „képviselő” neve nyilvánvalóan a hitvány melléknévből származik, s a szlovákokra – mint említettük – a kortársak 1861-ben igen negatívan tekintettek az ez évben közzé tett, területi autonómiára irányuló követeléseik miatt.³⁰ *Szlovák Jurkó* alakja önmagában is utal a szereplő nemzetiségére, míg *Zazravec Joskó* a szlovákoknak tulajdonított nyelvezetet figurázza ki.³¹ A szlovák beszélők szövegeiben megfigyelhetjük ugyanis, hogy a – főként mély – magánhangzóval kezdődő szavak elé egy *z* betűt iktattak a magyar szerzők. A többi szlovák nevet viszont létező személyek is viselhették, nemcsak élclapi figurák: *Hugyec János*, a *János* névváltozataiként, *Janó/Jurkó*, *Joskó* és *Gyűrő*.³²

Az említett három szláv nemzetiségi csoport képviselőinek a neve mind feltűnik egy olyan élclapban, mely szinte kizárólag nevekből áll, s neoabszolutizmus kori tisztviselők neveire emlékeztet:

²⁷ Ü 1861. júl. 6. 79.

²⁸ Ü 1861. aug. 31. 143.

²⁹ BJ 1869. febr. 28. 86.

³⁰ Ü 1861. aug. 31. 143.; Ü 1869. szept. 11. 296.

³¹ LM 1868. jan. 12. 11.; LM 1868. febr. 16. 50.

³² Ü 1860. júl. 7. 75.; BJ 1868. júl. 12. 349.; BJ 1868. nov. 22. 619.

„BACH korában a gyermekek ezt tanulták a »Quemaribus«³³ helyett:
Lauzevics, Odrebinyák, Kracsum, Ondrejkovics, Kreckx, Pabla, Javorka, Woczek, Pomszky, Novotny, Czvekits, Zahrandicsek, Zanicsek, Kropacsek, Writymaczka, Czibulka, Hauska, Janauska, Hugyec, Hugli, Krepelka, Svihak, Hulki, Zdrahál, Drahanek, Palubek, Csek, Poblasek, Wrtek, Wrbna, Okorka, Wranak, Zdruhnyelavác, Nyahúlác.”³⁴

A **románok** esetében is legtöbbször kitalált, valótlanul hangzó nevekkal találkozunk (például: *Monoporoniului Godofoniulului*, a román zsarnok), melyek ugyancsak a nyelv sajátosságait és a korban lezajló latinosító tendenciákat teszik humorossá, a *Gelu Nigartiu* és a *Janku* nevek kivételével.³⁵

A **cigányokat** az 1860-as években szinte kizárólag keresztnévükön említene az élclapok (kivétel ez alól *Senye János* vályogvető), s az esetek többségében becéző alakban, amire példa az *Jancsi, Anti, Gyurka, Zsiga, Peti* vagy *Feri* nevű szereplő (kivételt képez *Ferencz*, aki családfő a történet szerint, és *János* vajda, talán hatalmukat szimbolizálva a nevük teljes alakja, illetve *János*, egy kovács s a fent említett vályogvető).³⁶ Ugyanakkor ha magyarokról, például magyar parasztokról vagy földesurakról szól egy írás, a neveket általában teljes alakjukban olvashatjuk, ez a különbség is jól érzékelteti a cigányok paternalista lenézését. Új jelenség, hogy a cigányok esetében már az 1860-as évek elején is felbukkan egy női név, *Pocse Terá-é*.³⁷

6. 2. 4. Az 1890-es évek névanyaga

Ha szemügyre vesszük az alábbi táblázatot, látható, hogy a bécsi és a budapesti élclapokban az 1860-as évekhez képest ellentétes irányú változás ment végbe az előforduló személynevek számában.

³³ Quae maribus egy latin nyelvű emlékeztető hexameter kezdete Donatus latin nyelvtanában található, amely a 18. századi Magyarországon elterjedt latin grammatika volt. (*Pallas*, 10. köt. 304.)

³⁴ BJ 1868. nov. 15. 610.

³⁵ BJ 1868. ápr. 12. 173.; BJ 1868. nov. 29. 632.; BJ 1868. dec. 20. 660.

³⁶ Ü 1860. jan. 14. 14.; Ü 1860. ápr. 14. 115.; Ü 1860. jún. 16. 55.; Ü 1860. okt. 6. 46.; Ü 1860. márc. 16. 86.; Ü 1861. dec. 14. 116.; Ü 1868. okt. 18. 334.; BJ 1868. jan. 26. 41.; BJ 1868. febr. 2. 53.; LM 1868. máj. 31. 174.; BJ 1869. máj. 16. 203.

³⁷ Ü 1860. jan. 28. 47.

Nemzetiségi csoport	Az Üstökös	Borsszem Jankó	Herkó Páter	Figaro
Zsidó	408	695	271	45
Cigány	16	40	4	–
Horvát	1	–	–	1
Szlovák	12	6	5	–
Cseh	1	3	1	7
Szerb	2	3	–	1
Lengyel	–	1	–	13
Román	–	2	1	–
Összesen	440	750	282	67

7. táblázat: A magyar és az osztrák-német élclapok névvel ellátott nemzetiségi szereplőinek száma 1890–1891-ben és 1898–1899-ben

A Figaróban szereplő nevek száma több mint felére csökkent, míg a magyar lapokban jelentősen több névvel találkozhatunk. A jelenségre magyarázatul szolgálhat, hogy a lapok szerkezete is ellentétesen módosult. A magyar vicclapok a humoros írások szereplőit mindinkább nevekkal illették, s ilyen módon – vagy csupán így – jelezték nemzetiségi, felekezeti hovatartozásukat. Ezzel szemben a bécsi lap – s nem csak a Figaro, hanem például a Der Floh című élclap is – egyre kevésbé nevezte el figuráit, csak úgy említette őket, mint „a zsidó”, „a férj/feleség”, „a pap”, ami nem kevésbé sarkallhatta az olvasókat a sztereotip gondolkodásra, mint a szereplők tipikusnak vélt nevekkal való felruházása. Figyelemre méltó, hogy a Herkó Páterben csupán egy év alatt is – arányait tekintve – sok, főként zsidó nevet olvashatunk, amit a lap nyilvánvaló antiszemita jellege magyaráz.

Az 1890-es években az előforduló nevek túlnyomó többségét mindegyik vicclapban a zsidó szereplők nevei tették ki. A Figaróban az izraelitákat e tekintetben a **lengyelek** követik, s családneveikről elmondható, hogy minden esetben *-szki* vagy *-czky* végződésűek, ami igaz az 1890-es évfolyamok magyar élclapjaiban előforduló egyetlen lengyel névre is, mivel a lengyel „*fejedelmi sarj*” a *Hiábavalovszky Boleszláv* nevet viseli, utalva egyben a lengyel állam helyreállításának sikertelenségére. Lengyel figurák a Figaróban kétszer kapták a *Ladislaus* keresztnévet; a többi keresztnév (*Jaroslav, Jan, Mila, Carla, Bronislawa, Wasil, Kasimir*) csupán egyszer fordul elő.³⁸

A lengyel figurák nevein kívül még a **cseh** szereplők megnevezéseit érdemes összehasonlítani a magyar és az ausztriai lapokban. A magyar lapokban még felbukkan háromszor a *Vencel*, illetve a *Venceszláv* alak, míg a Figaróban a *Wenzel* már csak állandó

³⁸ BJ 1891. nov. 1. 3.; F 1898. júl. 9. 111.; F 1899. febr. 25. 24; F 1899. márc. 4. 38.

szereplőként olvasható.³⁹ Feltűnő, hogy a cseh karakterek a csehek politikai aktivitása és követeléseik radikalizálódása ellenére a 19. század végén alig kaptak nevet, ami nem jelenti azt, hogy előfordulásuk száma is csökkent volna az élclap hasábjain, sőt a század végén – a lengyelekkel együtt – a humoros szövegek és rajzok leggyakoribb témáit ők szolgáltatták.

A román és a **szerb** szereplők közül három, illetve öt figurát láttak el névvel a magyar lapok az 1890-es években, s a névadási jellemzőik részben azonosak az 1860-as években tapasztaltakkal. *Dimitrievics* és *Torrnich Jasa* dulakodnak egymással a történet szerint, s *Torrnich* leszúrja *Dimitrievics*-et.⁴⁰ Mindkettejük neve *-vics* végződésű, az alakok helyesírása ugyan különbözik, de egyértelműen jellemzi őket nevük és tettük is. Rajtuk kívül még három szerb szereplővel ismerkedhetünk meg, az egyik nevet – *Szerb Gyurka* – nem az 1860-as évekhez hasonlóan képeztek, ellentétben a *Zsivánovics Zsiván*-nal. Érdekesség, hogy találunk egy „szerb zsidót” is egy írásban, *Kohnics Efrájó*-t, kinek jiddis-héber eredetű nevét *-ics* képzővel egészítették ki, s így vált szerbbé.⁴¹ Két **román** szereplő neve *-u*-ra végződik, hasonlóan az 1860-as évek élclapjaihoz, de már nem *-iu* képzőre, hanem a ma is jellemzőbbnek tartott *-szku*-ra. A két figura, *Vakareszku* és *Krätzuleszku* nevének jelentése azonos, a németes hangzású név igéje is ’vakar’, ’kapar’ jelentéssel bír.⁴² E nevek utalhatnak arra, hogy a románok – a magyar társadalom sztereotípiái alapján – a szükségesnek véltnél ritkábban tisztálkodtak. Rajtuk kívül még *Szává*-ról, a román püspökről olvashatunk.⁴³

A **svábok** többsége csak keresztnévén szerepel (*Báni, Háni, Krédli, Náni, Hanzi, Paul*) a magyar lapokban, s közülük csak a *Paul* nem becézett alak, illetve azok a szereplők, akik családnévvel együtt tűntek fel (*Vassermann Tóbiás, Sölcher Hans*).⁴⁴ Új jelenség az 1890-es évek végén, hogy egy horvát nevet is olvashatunk (*Mirkó*).⁴⁵

A **szlovákok** az 1890-es években huszonháromszor bukkantak fel, szinte mindig csak keresztnévvel, becézett alakban (kivétekként említhetjük *Mátyás*-t, a cseh vendéglős szlovák pincérét), foglalkozásuk pedig – *Misó*-tól, a prókátortól és *Mátyás* pincértől eltekintve – napszámos. Így neveik (*Gyuró, Jano/Janó/Jankó, Misu/Miso/Misa*) is sugallhatják az alacsonyabb társadalmi státuszt. Ketten kaptak családnévet: *Csicsóka Jano*, utalva a

³⁹ Ü 1891. júl. 26. 146.

⁴⁰ Ü 1890. jan. 12. 22.

⁴¹ BJ 1899. aug. 20. 6.; BJ 1899. szept. 10. 7.; Ü 1899. júl. 23. 354.

⁴² BJ 1891. febr. 22. 5.

⁴³ HP 1898. aug. 28. 10.

⁴⁴ Ü 1890. máj. 4. 209.; Ü 1890. aug. 3. 56.; BJ 1891. aug. 30. 5.

⁴⁵ Ü 1899. dec. 3. 583.

szlovákok – az élclapok története szerint – leggyakrabban fogyasztott ételére, a burgonyára,⁴⁶ és *Csubolyka Misa*.⁴⁷

A zsidó neveken kívül még a **cigány** nevek gyakoriak, melyek közül olvashatunk családneveket is. Az itt alkalmazott vezeték-, illetve ragadványnévszerű elemek többsége valamilyen tulajdonságra utal, beszélő névként funkcionál, melyek a zsidó családnevekhez hasonlóan csoportosíthatók.

Testi tulajdonságok	<i>Mezitlábos, Nyápicz, Rücsök, Suta, Szurkos, Vézna, Benya, Bornabás</i>
Jellemnevek	<i>Csóri/Csóré, Sunyi, Szapora, Szappanyos</i>
Foglalkozásnevek	<i>Banda, Vámleső, Kolompár</i>

8. táblázat: Az 1890-es évekbeli élclapi cigány névanyag csoportosítása

Mindezek közül a leggyakoribb a *Csóri/Csóré*, mely egyrészt sugallja a társadalmi ítéletet a cigányokról, azt a sztereotípiát, hogy lopnak, ugyanakkor a *csóré* cigány eredetű szó 'szegény, meztelen, csupasz, barna bőrű, cigányos, félkegyelmű' jelentésekkel bír, s erősíti a már felsorolt sztereotípiákat.⁴⁸ E tulajdonságok többsége külső testi jellemzőikre, szegénységükre utal, míg a *Szapora* az átlagosnál több gyermekre.⁴⁹ A régi cigány nevek vizsgálatával kapcsolatosan csak a 18. századi névadási gyakorlatról áll rendelkezésünkre tanulmány, amely alapján megállapíthatjuk, hogy a névadás leggyakoribb esete a foglalkozásnév és a tulajdonságnév.⁵⁰ Látható, hogy az élclapok esetében is ez a két leggyakoribb névadási stratégia, de fordított sorrendben, talán azért, mert a cigányokra vonatkozó társadalmi előítélet jobban kifejezhető tulajdonságnevekkel, mint foglalkozásnevekkel. A keresztnevek többsége, hasonlóan az 1860-as évekhez, becézett alak (*Marczi, Józsi, Miska*), kivéve három szereplőt (*József, Zsigmond, Béla*).

⁴⁶ A csicsóka az ország egyes vidékein a burgonyát jelenti, amit hívtak tótrépának és pityókának is; ugyanakkor egy másik, a burgonyához hasonlóan gumós növényt is neveztek így (Czuczor Gergely – Fogarsai János: *A magyar nyelv szótára*. Pest, 1862. 979 és Benkő Loránd: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest, 1984. 520.).

⁴⁷ Ü 1890. márc. 9. 118.; Ü 1891. aug. 30. 99.; BJ 1891. aug. 2. 4.; BJ 1891. szept. 13. 10.; Ü 1898. máj. 23. 248.; HP 1898. jún. 5. 11.; Ü 1899. júl. 16. 342.; BJ 1899. febr. 5. 8.

⁴⁸ Benkő: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 556.

⁴⁹ Cigány nevekre lásd például: BJ 1890. febr. 2. 6.; BJ 1890. aug. 31. 4.; BJ 1891. ápr. 19. 2.; BJ 1891. máj. 24. 9.; Ü 1890. ápr. 27. 195.; Ü 1891. márc. 29. 154.; Ü 1891. máj. 3. 217.; Ü 1891. aug. 9. 67.; Ü 1898. nov. 27. 573.; BJ 1898. febr. 6. 7.; HP 1898. ápr. 10. 7.

⁵⁰ Zsupos Zoltán: *Az erdélyi sátoros taxás fiskális cigányok nevei a XVIII. században*. Névtani Értesítő, 15. évf. (1993) 334.

6. 2. 5. Zsidó névanyag az 1890-es években

Az élclapokban a legtöbb név a zsidókhoz kapcsolható, mint ahogy azt a következő táblázat mutatja, ráadásul a névadási szokásokat illetően átfogó vizsgálatok is folytak már, így az izraelitáknak tulajdonított tipikus neveket érdemes külön fejezetben, részletesen vizsgálni.

	Az Üstökös	Borsszem Jankó	Herkó Páter	Összesen	Figaro
1890	67	74	–	342	6
1891	93	108	–		7
1898	108	219	283	1044	15
1899	140	294	–		18

9. táblázat: Zsidó szereplők neveinek száma az élclapokban az 1890-es években

	Az Üstökös	Borsszem Jankó	Herkó Páter	Összesen	Figaro
1890	33	52	–	233	6
1891	57	91	–		7
1898	68	102	172	698	13
1899	96	260	–		11

10. táblázat: Családnévvel is rendelkező zsidó szereplők neveinek száma az élclapokban az 1890-es években

A táblázatok alapján megállapíthatjuk, hogy a zsidó nevek száma a lapokban folyamatosan nőtt, s egyre több zsidó szereplő kapott családnevet is (a családnevek aránya viszont keveset változott: az 1890-es évek elején a nevek 69,3%-a, az évtized végén pedig 66,85%-a rendelkezett vezetéknévvel). A magyar lapokban előforduló nevek többsége nem magyarosított név, ami magyarázható azzal, hogy a zsidó viccek alapvető eleme volt a név, a név-magyarosítás is inkább bírálendő jelenségnek, mint elismerésnek számított. Érdekes különbség, hogy a Figaróban az évtized elején minden izraelita szereplőnek volt családneve is, s többségüknek adtak családnevet a szerzők a 19. század utolsó éveiben is.

A 19. század végén is ószövetségi eredetű a nevek egy része (*Salamon, David, Abraham, Israel, Jakob, Moses, Itzig, Löw, Jochan*), másik fele (*Jaroslaw, Leopold, Sigi, Hersch, Leib, Wolf*) viszont nem a Bibliából származik. Az 1860-as évekkel ellentétben azonban ekkor már a bibliai egyénnevek vannak többségben a Figaróban is. A Borsszem Jankóban és Az Üstökösben a női nevek is gyarapodtak és változatosabbakká váltak, míg a

Figurából ezek teljesen eltűntek. E nevek közül a *Rozália*, illetve annak becézett alakjai bukkannak föl a leggyakrabban, ami egybecseng Kecskés eredményeivel, aki – a neológ közösségekben – ugyancsak a *Rozáliá*-t találta a leginkább kedvelt névnek.⁵¹

A férfinevek esetében Kecskés eltérő névadási preferenciamodellt talált vizsgálatai alapján: a legkedveltebb név szerinte a *József* a neológok körében és *Herman* az ortodoxoknál, az élclapi nevek közül a *Dávid*-ot találjuk nála a negyedik helyen, míg a többi név elő sem fordul listáján.⁵² Hajdú Mihály több 19. századra vonatkozó névgyakorisági vizsgálat eredményét közli. Ezek alapján megfigyelhetjük, hogy az élclapi névanyag első helyein szereplő nevek (*Mór/Móricz*, *Rozália*) a 19. század elejére–közepére vonatkozó elemzéseknél még ugyancsak a listák elején találhatók, de a 19. század végére vonatkozó adatok nagyban eltérnek az élclapokban olvashatóktól.⁵³ A vicclapokban a keresztnéadás tekintetében ugyan változott a nevek gyakorisága és száma, de alapvetően megmaradt az a tendencia, hogy a zsidókat leginkább ószövetségi nevekkal illetik, annak ellenére, hogy az anyakönyvek tanúsága szerint ez a 19. század végére nem volt jellemző. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy azok a csecsemők, akiknek nevei a 19. század végi anyakönyvekben olvashatók, a 20. század elejére nőttek fel, így a társadalom számára csak fáziskéséssel válik majd érzékelhetővé a névadási tendencia megváltozása.

Az 1860-as évek tulajdonneveihez hasonlóan az 1890-es évek zsidó családneveit is csoportosíthatjuk Forgács Krisztina kategóriái alapján, s egy-egy csoportba jelentősen több név kerülhet, mint a korábbi elemzési szakaszban. A legtöbb bécsi és pesti élclapokban szereplő név **tulajdonságnév**, amely alkalmas arra, hogy már a szereplő neve sugallja vélt személyiségét, hozzájáruljon az általánosításokhoz. Mégis találkozunk gyakori, de ártatlannabb tulajdonságnevekkel is a korpuszban, melyek zsidó közösségekben gyakoriak (*Blau*, *Braun*, *Deutsch*, *Gelb*, *Grosz*, *Grün*, *Klein*, *Roth*, *Schwarz*, *Weis*).⁵⁴ Az eddig felsorolt neveket összevetve Kozma listájával több azonosságra is felfigyelhetünk azon német nevekekkel (*Weisz*, *Schwarcz*, *Klein*, *Deutsch*, *Schlesinger*, *Krausz*, *Stern*, *Löw*, *Löwinger*, *Goldste*

⁵¹ Kecskés: *A felekezeti névpreferencia modelljei*, 378.

Példák zsidó figurákra az élclapokban keresztnévvel: Ü 1898. dec. 18. 616.; Ü 1899. febr. 12. 81.; BJ 1891. jún. 7. 2.; BJ 1891. dec. 13. 9.; BJ 1898. ápr. 17. 4.; HP 1898. aug. 28. 5.; F 1899. szept. 23. 154.

⁵² Kecskés: *A felekezeti névpreferencia modelljei*, 377–8.

⁵³ Hajdú Mihály: *A héber-zsidó névadás*. Névtani Értesítő, 24. évf. (2002) 69–71.

⁵⁴ Ü 1891. dec. 13. 280. HP 1898. júl. 10. 11.; Ü 1898. jún. 19. 294.; Ü 1899. júl. 9. 328.; BJ 1890. febr. 2. 8.; BJ 1891. márc. 8. 4.; BJ 1898. jan. 30. 6.; BJ 1899. márc. 12. 8.

in, Friedmann, Steiner, Grósz, Spitzer, Rosenfeld, Berger, Hirsch, Grün, Braun, Roth), melyeket leginkább izraeliták viseltek az Osztrák–Magyar Monarchiában.⁵⁵

A zsidók karikatúrákon és szövegekben ábrázolt **testi jellemzőit** is sugallhatják neveik, melyekre a magyar lapokban nevekkal is utaltak a szerzők (például ortodox zsidó: *Pájesz Moczlí*). A 'száj' a leggyakoribb ezek közül, de nem *Mund*, hanem *Maul* formában, amely eredetileg állatra vonatkozik, illetve 'pofa' jelentéssel bír a köznyelvben, s negatív konnotációjú abban az esetben, ha emberre használják. Pletykálásra, nagyszájúságra utal a *Froschmaul*, a *Klatschmaul*, a *Maulweh*, a *Saftmaul* és a *Schlappmaul* ('kimerült') név. A 'láb' német megfelelői is megjelennek a névadásban: a *Flügelbein* és a *Säbelbein* is utalhat az X-lábúságra, mint ahogy a *Drehfusz* és a *Hinterfusz* is. A *-fusz* szóval még a *Gansfusz*, *Gänsefusz* és a *Hühnerfusz* neveket találjuk. A *Geigenhals* ('hegedűnyakú') is mutathat testi jellemzőre, az *Ohrenschmalz* ('fülzsír') erősen pejoratív jellegű.⁵⁶

A **jellemnevek**nek is sajátossága, hogy csak a magyar élclapokban bukkannak fel. Ezek egy részét jiddis eredetű szavakból képezték (*tajt* 'ügyetlen', *tipes* 'ostoba'), de ezek a nevek csak egy-két szövegben bukkannak föl, kivéve a *Cwórach* ('túró'), *Tajtelesz* és *Nebbich* ('szegény') neveket.⁵⁷ A névszerkezetek első tagjai utalhatnak arra is, hogy a zsidók között nagy számban találunk gazdagokat, illetve ékszerészeket. Nagyon gyakori ugyanis a *Diamant-*, *Gold-* és *Silber-* elnevezésű zsidó szereplő, s neveik például a következő összetételekben fordultak elő: *Diamantsack* ('gyémánt zsák'), *Goldfluss* ('arany folyó'), *Silberstein* ('ezüst kő').

Érdekes vonása az élclapi zsidó neveknek, hogy számos összetételt tejtermékek nevéből képezték, ami talán utal a zsidók speciális eljárására ezen élelmiszerek külön tárolását illetően: *Eierteig* ('tojás tészta'), *Buttermilch* ('író'), *Gorkenmilch* ('uborka tej').

A tulajdonságnevek között több negatív jelentéstartalommal rendelkező (*Bitter* 'keserű', *Flaum* 'háj, hízelgés', *-fleck* 'nem makulátlan jellemű', *Leber* 'rosszmájú', *-saft* 'nedv', *Sauer* 'savanyú') s kevésbé valóságosan csengő nevet találunk (például: *Bitterwasser* ['keserűvíz'], *Linsenfleck* ['lencse'], *Sauergork* ['savanyú uborka']).

A magyar lapokban olvashatunk még **vallásban, babonában gyökerező neveket** *Bórach* ('áldott'), *Chómez* ('kovászos'), *Melamed* ('héber tanító'), *Óser* ('tilos'), *Schlemaz*

⁵⁵ Kozma István: *Közeledés, vagy az elkülönülés reprodukálása másként? Zsidó és keresztény névválasztás a századfordulón (1897–1908)*. In: Farkas Tamás – Kozma István (szerk.): *A családnév-változtatások története* időben, térben, társadalomban. Budapest, 2009. 155.

⁵⁶ BJ 1890. szept. 7. 8.; BJ 1890. dec. 7. 6.; BJ 1891. febr. 1. 8.; BJ 1898. febr. 6. 4.; BJ 1898. máj. 22. 3.; BJ 1899. febr. 26. 13.; BJ 1899. szept. 24. 13.

⁵⁷ Blau – Láng: *Szájról-szájra*, 15.; 63.; 65. és Raj: *100+1 jiddis szó*, 168.

Ü 1890. okt. 12. 178.; BJ 1890. júl. 6. 4.; BJ 1890. nov. 30. 4.; BJ 1891. jan. 18. 5.; Ü 1899. dec. 24. 622.

(‘balszerencse’), *Sólet*, *Szimche* (‘öröm’)⁵⁸ és **ünnepneveket** is (*Jontef/Jontev*, *Peszách*).⁵⁹ **Etnikumra** (*Pollák*) és **származásra utaló** (*Deutschländer*) családnevek is csak a pesti élcslapokban tűntek fel.⁶⁰

A családnevek további kategóriáinak anyaga mind az ausztriai, mind pedig a magyar lapokban fellelhetők, s a következő táblázatokba foglalva hasonlíthatók össze:

Családnévtípusok	Borsszem Jankó, Herkó Páter és Az Üstökös	Figaro
Állatnevek	<i>Bär</i> (‘medve’), <i>Hirsch</i> (‘szarvas’), <i>Löw/Löb</i> (oroszán), <i>Wolf</i> (‘farkas’), <i>Gelbvogel</i> (‘madár’)	<i>Hecht</i> (‘csuka’), <i>Geyervogel</i> (‘madár’), <i>Löwy/Loew</i> (‘oroszán’)
Növénynevek	<i>Nelken-</i> (‘szegfű’), <i>Rosen-</i> (‘rózsa’), <i>Tulpen-</i> (‘tulipán’), <i>-blüth/-blüh</i> (‘virágzat’), <i>-duft</i> (‘szag’) szóösszetételekből álló nevek	<i>Düfteles</i> (‘szag’)
Az élettelen természet tárgyai	<i>-bach</i> (‘patak’), <i>-baum/Baum-</i> (‘fa’), <i>-berg</i> (‘hegy’), <i>-blitz/Blitz-/Blicz</i> (‘villám’), <i>-fluss</i> (‘folyó’), <i>Himmel-</i> (‘ég’), <i>Morgen-</i> (‘reggel’), <i>-stern</i> (‘csillag’), <i>-wasser/Wasser-</i> (‘víz’), <i>Diamant-</i> (‘gyémánt’), <i>Gold-</i> (‘arany’), <i>Silber-</i> (‘ezüst’) szóösszetételekből álló nevek	<i>Wassermann</i> (‘víz’), <i>Sonnemann</i> (‘nap’), <i>Goldherz</i> , <i>Goldtheil</i> (‘arany’), <i>Silbertheil</i> (‘ezüst’)
Beszélő nevek	<i>Csalszberger</i> , <i>Glanzfeld/Glanzschnal</i> (‘zsír’), <i>Krach/Krachfeld/Krachmandl</i> (‘csőd’), <i>Zinsenfresser</i> , <i>Groschenfresser</i> (‘kamatzabáló’), <i>Aufgeld</i> (‘felár’), <i>Blinddarm</i> (‘vakbél’), <i>Kleingeld</i> (‘aprópénz’), <i>Flohsvanz</i> (‘bolhafark’), <i>Wanzenblut</i> (‘poloskavér, élősködő ember’), <i>Bar/Plattfusz</i> (‘mezítláb/lúdtalp’), <i>Eckenreiber</i> (‘sarkot dörzsölő’), <i>Bauchfleck</i> (‘hasfolt’), <i>Bauchschmerz</i> (‘hasfájás’), <i>Blauschwanz</i> (‘kék fark’), <i>Federschwanz</i> (‘toll fark’), <i>Laubfrosch</i> (‘levelibéka’), <i>Mehlworm</i> (‘lisztféreg’), <i>Pantschl</i> (‘pancsol’), <i>Weinworm</i> (‘borkukac’), <i>Stinker/Stink</i> (‘bűdös fráter’), <i>Mägenduftné</i> (‘gyomor szagú’)	<i>Schwindeles</i> (‘csalás, szélhámosság’), <i>Schipper</i> (‘lapátoló’), <i>Schattera</i> (‘árnyék’), <i>Pulverbestandtheil</i> (‘por alkotórésze’), <i>Verkauf</i> (‘eladás’), <i>Antheil</i> (‘részesedés, osztalék’), <i>Vortheil</i> (‘előny’), <i>Hintertheil</i> (‘ülep’), <i>Kassaviereck</i> (‘kasszanégyszög’), <i>Schlauherle</i> (‘ravasz’), <i>Feitl</i> (‘bugylibicska’), <i>Temperaturwechsel</i> (‘hőmérsékletváltozás’), <i>Düfteles</i> (‘szag’)

11. táblázat: Jellemző zsidó névtípusok a vizsgált élcslapokban az 1890-es években

⁵⁸ Blau – Láng: *Szájról-szájra*, 15.; 19.; 41.; 43.; 58.

Ü 1891. okt. 18. 191.; BJ 1890. júl. 6. 4.; Ü 1891. okt. 25. 203.; BJ 1898. okt. 30. 6.; BJ 1899. júl. 16. 3.; Ü 1899. okt. 29. 526.

⁵⁹ Ü 1898. jún. 12. 284.; BJ 1899. júl. 16. 3.

⁶⁰ Ü 1899. nov. 5. 534.; HP 1898. ápr. 10. 2.

Családnévtípusok	Borsszem Jankó, Herkó Páter és Az Üstökös	Figaro
Foglalkozásnevek	<i>Kohn</i> , <i>Feffer-</i> (Pfeffer: 'bors'), <i>Salz-</i> ('só'), <i>Zucker-</i> ('cukor'), <i>Fischer</i> ('halász'), <i>Fuhrman</i> ('kocsis/fuvaros'), <i>Kaufman</i> ('kereskedő')	<i>Kohn</i> , <i>Schumeier</i> ('cipész'), <i>Schipper</i> ('lapátoló')
Foglalkozás tárgyára utaló nevek	<i>-flasch</i> ('üveg'), <i>-stock</i> ('bot'), <i>-hammer</i> ('kalapács')	<i>Feintuch</i> ('finomposztó'), <i>-hammer</i> ('kalapács')

12. táblázat: A foglalkozáshoz köthető zsidó nevek kategóriái az élclapokban

A táblázatokból látható, hogy a Figaróban beszélő nevekből olvashatjuk a legtöbbet. A gúnyolódó szándékkal adott beszélő nevek is általában testrészekhez vagy vélt tulajdonságokhoz (ravasz; keveset mosakszik, ezért bűdös; hangulata változékony, mint az időjárásé) köthetők, s gyakran a szöveg szerinti foglalkozáshoz kapcsolódó negatív jellemzőket teszik hangsúlyossá.⁶¹

A gazdagnak ábrázolt zsidókhoz a következő beszélő nevek tartoznak például a pesti élclapokban: *Glanzfett/Glanzschmalz*, s nevük vagyonosságukon kívül sugallja azt is, hogy esetleg túlsúlyosak. Üzlettulajdonosok, nagykereskedők viselik a *Krach/Krachfeld/Krachmandl* neveket, ami mutatója lehet egyfajta – negatív konnotációjú neveken keresztül kifejezett – társadalmi frusztrációnak. Ehhez kapcsolható még az is, hogy a hitelezőket és uzsorásokat is beszélő- és többször olyan nevekkal illették a lapok történetei, amelyek utalnak a magas kamatokra: *Zinsenfresser*, *Groschenfresser*, *Aufgeld*, *Blinddarm*, *Kleingeld*. Üzletemberek neve a *Flohsvanz* és a *Wanzenblüt* magyar fordítása is, melyek közül az utóbbi sugallja a zsidók gazdasági tevékenységéről alkotott társalmi véleményt. A szegényebb rétegek képviselői ritkábban jelennek meg beszélő nevekkal az élclapok hasábjain. Hordárként bukkan föl *Bar/Plattfus*, illetve *Eckenreiber*, s az írások szerint is nagyon szegény *Bauchfleck* és *Bauchschmerz*, akiknek ennivalóra sincsen pénzük.⁶²

A pesti vicclapok szerzői a zsidó szereplők megnevezésére többféle családnévet találtak ki, s ez nem is a beszélő nevek esetében a leglátványosabb. Ha az élettelen természet tárgyaira utaló neveket s az állatneveket is figyelembe vesszük, melyekből a közölt táblá-

⁶¹ F 1890. jún. 14. 94.; F 1891. jún. 6. 89.; F 1898. máj. 14. 79.

⁶² BJ 1890. febr. 2. 6.; BJ 1891. okt. 4. 11.; BJ 1891. okt. 25. 7.; BJ 1898. jan. 23. 3.; BJ 1898. máj. 22. 3.; BJ 1898. júl. 31. 2.; BJ 1898. aug. 21. 6.; BJ 1899. dec. 31. 4.

zatba csak a leggyakrabban előforduló névelemeket tüntettük fel, a nevek sokszínűsége még inkább feltűnő. Mindhárom lapban felbukkan családnévként a *Gold*- és a *Silber*-, s a Monarchia mindkét felének élcszerzői felhasználták a *Löw* valamely alakját, illetve a *Wasser*-t, a foglalkozásnevek között pedig a *Kohn*-t.

Arányait tekintve a Figaróban gyakrabban olvashatjuk a máig legtipikusabbnak tartott *Kohn* családnévet (17,78%), mint a magyar lapokban (Borsszem Jankó és Az Üstökös 9,79%; Herkó Páter 5,7%). A 19. század végére e névre úgy kell tekintenünk a Figaro és a Herkó Páter szöösszetételei alapján, hogy jobban elterjedt lehetett, mint amit a százalékban kifejezett arányok mutatnak. Az élclapi szövegekben ugyanis „a zsidó” szinonimájaként találjuk a *khónfiak* és a *Kohn-Nationalen* szavakat, mint ahogy hozzájuk köthető a *Kohn und Sohn – Zeitung* is.⁶³

Annak ellenére, hogy a kiválasztott magyar lapok közül az 1890-es években kettő nem antiszemita vicclap volt, a Borsszem Jankóban és Az Üstökösben található családnévek sértőbben csengenek, mint a Figaróból összegyűjtöttek. A Figaróban nem olvashatunk ’vakkél’, ’gyomorszagú’ vagy ’lisztféreg’ nevű figurákról, s mind az 1860-as, mind pedig az 1890-es években hiányzik a névadásból egy kategória, az egyes testrészeken jelentkező fogyatékosággal kapcsolatos nevek. Ilyenek viszont – főként az évszázad végén – szép számban tűnnek fel a magyar élclapokban.

E kategóriák neveinek bemutatása után érdemes megjegyezni, hogy ha megvizsgáljuk Scheiberné és Kempelen nevekről összeállított listáit, láthatjuk, hogy a 18. századi gyűjtésben is található *Bach*-, *Baum*-, *-stein* nevű zsidó,⁶⁴ de ezek az elemek (*Bach*-, *-baum*, *Diamant*, *Gold*-, *Rose(n)*-, *Silber*-, *stein*, *Stern*-) megtöbbszöröződtek Kempelen gyűjtésében.⁶⁵ Scheiberné ugyanis még a névadási rendelet előtti okleveles anyagot vizsgálta, míg Kempelen azoknak a zsidó családoknak a neveit gyűjtötte össze, akik a magyar közéletben bármikor valamilyen szerepet játszottak. Az említett, de héber nyelvű zsidó neveket már a prebiblikus időszakban is megtaláljuk, ez a zsidó névadás legősibb rétege, mely a későbbi századokban, a diaszpóra időszakában germán-jiddis elemekkel bővült, megjelentek a héber nevek jiddis fordításban.⁶⁶ Ezekhez az ősi nevekhez hasonlítanak leginkább az élclapi zsidó nevek – kivéve a beszélő neveket és a magyarosított neveket –,

⁶³ HP 1898. márc. 13. 1.; F 1899. szept. 2. 4.; F 1899. szept. 23. 154.

Arra, hogy a zsidóságot felülreprezentáltak tekintették a kortársak a sajtó és az újságírás területén még a következő szavak utalnak: *Zeitungsjud*, *Judenblatt*, *Presse-Juden* (például: F 1868. ápr. 25. 75.; F 1868. máj. 30. 95.; F 1868. szept. 19. 170.).

⁶⁴ Az összegyűjtött zsidó családnévek felsorolását lásd Scheiberné: *A magyarországi zsidóság személy- és családnévei*, 55–115.

⁶⁵ Az összegyűjtött zsidók névsorát lásd Kempelen: *Magyar zsidó családok*, XI–XXXVIII.

⁶⁶ Hajdú: *A héber-zsidó névadás*, 67–9.

igaz, az adott elemek a humoros történetekben gyakran más összetételben bukkannak fel, mint az anyakönyvekben.

6. 2. 6. Névváltoztatás – névmagyarosítás

A humoros írások jellemző témája Magyarországon a névmagyarosítás – nem csupán az izraeliták esetében.⁶⁷ A magyar élclapokban a névmagyarosítás és annak különböző motivációi és stratégiái jól nyomon követhetők, mivel a humoros szövegek szerzői gyakran megadták az „eredeti” zsidó nevet és a magyarosított változatot: *Berger – Bokányi, Blumenstock – Virágpálczai, Braun – Barna, Brézele – Bérczi, Deutschländer – Ditrói, Grünfleck Lébes – Görgényi László, Hühnersteig – Ketreczy, Kaufman – Kovács, Kohn – Csongrády, Kohn – Kemény, Kohn – Kompolthy, Kohn – Korányfi, Kohn – Kún, Kohnberger – Kunhegyesy, Löffelholz – Kanalassy, Schwarcz – Fekete, Szüszman – Szendrényi, Zalberger – Zalatnay, Zuckerkandl Izsák – Csokonyhy Izrael*. Hasonló jelenséggel a Figaro hasábjain nem találkozhatunk, annak ellenére, hogy a 19. század második felében a Monarchia nyugati területén élő zsidók is igyekeztek nevüket megváltoztatni, s indokaik sokszor megegyeztek a magyarországi izraeliták motivációival. Az ausztriai zsidók is arra törekedtek ugyanis, hogy nevük ne legyen kételemű, illetve ne sugallja vallásukat, így sokan váltak meg például a *Kohn* vagy *Lövy* családnevektől. Felvett nevük vagy olyan közszó, mely távol állt eredeti nevüktől, vagy utalt új polgári, nemesi státuszukra.⁶⁸ E változtatások egyikét sem tükrözi a bécsi vicclap, mivel a nevek többsége két vagy több elemből áll, a polgárosodást jelző *-er* képzős személynevek sem bukkannak fel a névanyagban, s a névváltoztatásra konkrét szövegszerű utalást sem találhatunk.

A zsidó névmagyarosítások viszont olyan számban jelennek meg a pesti lapokban, hogy csoportosíthatók egyrészt etimológiai–jelentéstani szempontok alapján. Így megkülönböztethetünk helységnévi, állhelynévi jellegű és közszói eredetű neveket, melyek közül a helynévi, illetve az állhelynévi kategóriák elemei nem különíthetők el teljes bizonyossággal. Másrészt kategóriákba sorolhatjuk a neveket a motivációs szempont figyelembevételével. Ekkor elkülöníthetünk jelentés alapján – általában tükörfordítással –, illetve hasonló hangzású vagy azonos kezdőbetűjű közszóból képzett neveket.⁶⁹ A következő két táblázat-

⁶⁷ Vö. Farkas Tamás: *Név és névváltoztatás – vicc és valóság*. Névtani Értesítő, 25. évf. (2003) 154–5.

⁶⁸ Kozma Judit: *Osztárak és magyar zsidók névváltoztatása a hosszú 19. században*. In: Farkas Tamás – Kozma István (szerk.): *A családnév-változtatások történeti időben, térben, társadalomban*. Budapest, 2009. 277–81.

⁶⁹ A családnevek kategorizálásáról lásd bővebben: Farkas Tamás: *A magyar családnévanyag két nagy típusáról*. Magyar Nyelv, 100. évf. (2003) 154–160.

ban szerepelnek azok a magyarosított nevek, melyek esetében olvasható a német hangzású név is, illetve azok is, melyekről a szövegek kontextusából egyértelmű, hogy magyarosított zsidó nevekről van szó.

Helynévi eredetű	<i>Bezerédi, Bihary, Csongrády, Görgényi, Hunyady, Kunhegyesi, Oroszlánkövy, Örményfalvi, Retkényi, Rózsadomb, Bérczi, Ditrói, Gelléri, Hunyadi, Khondorossi, Légárdy, Radványi, Rákóczi, Rákossy, Szabolcsi, Szendrényi, Városlügethy, Zalatnay, Zrínyi</i>
Álhelynévi jellegű	<i>Aranykövi, Aranyvölgyi, Bájvölgyi, Bessenyei, Bokányi, Gyémántvölgyi, Imay, Jémántküvy, Kholbászi, Kékőváradi, Lehelvölgy, Libamájvölgyi, Lilijomhedy, Retekfalvi, Ürümvilji, Zöldfáy, Csokonyhy, Ezüstkövy, Gyémánthe gyi, Gyémántkövi, Kanalassy, Khőkeházy, Kompolthy, Szomorúkövi, Virágpálcza i</i>
Közzsói eredetű	<i>Fekete, Kemény, Kún, Aczél, Barna, Gyáry, Kukoricza, Kükürücz, Ravasz, Savanyu, Söröss</i>

13. táblázat: A magyarosított zsidó nevek etimológiai-jelentéstani szempontú csoportosítása

Jelentés alapján	<i>Ezüstkövy, Fekete, Gyémánthe gyi, Gyémántkövi, Kanalassy, Ketreczy, Oroszlánkövy, Virágpálcza i, Aranykövi, Aranyvölgy, Gyémántvölgyi, Liliomhedy, Zöldfáy</i>
Hangalak alapján	<i>Görgényi, Kemény, Kunhegyesi, Kún, Kompolthy, Barna, Bokányi, Ditrói, Korányfi, Kovács, Szendrényi, Zalatnay</i>

14. táblázat: A magyarosított zsidó nevek motivációs szempontú csoportosítása

A táblázatban szereplő névmagyarosítási kategóriákon kívül a zsidóság körében gyakori, Kozma táblázata alapján a második legkedveltebb névválasztási stratégia, a keresztnévi eredetű családnév felvétele volt,⁷⁰ az élclapokban mégsem találhatunk erre példákat.

A vicclapok műfaji sajátosságai miatt ki kell egészítenünk e kategóriákat a beszélő nevekkel (*Bájleheley, Járgányi, Kuporgatnok y, Nyöhöghy, Rosszkorgyütt, Henczegi, Henczegéri, Uzsorási, Számító, Csalszberger*). Egyes beszélő nevek a megnevezettek foglalkozására, illetve sajátosságára utalnak: *Rosszkorgyütt* és *Járgányi* hordárok, *Kuporgatnok y* pedig gazdag bankár, amint azt jellemző tulajdonsága közlésével neve is mutathatja. *Uzsorási, Számító* és *Csalszberger* is üzleti tevékenységet folytató zsidó a Herkó Páterben, s *Henczegi* és *Henczegéri* is gazdag izraelita. A névmagyarosítást a Borszem Jankó és Az

⁷⁰ Kozma: *Közeledés, vagy az elkülönülés reprodukálása másként*, 163.

Üstökös nem minősítette, nem kommentálta, míg a Herkó Páter szerzői gyakran támadást indítottak ellene a lap hasábjain, mivel véleményük szerint az asszimilált zsidók a társadalom legnagyobb ellenségei. A névmagyarosítás pedig az asszimiláció egy fontos lépése, melyen a következőképpen gúnyolódik a Herkó Páter egyik szövege:

„Eban gubát. Három zsidó vigécz felbuzdulva a magyarosító áramlat hatása alatt, elhatározta nevének megmagyarosítását. Lássuk az eredményt:

1.) Nummerl (mert számot jelent) lett belőle: Számi

2.) Singer (mert dalt jelent) lett belőle: Dalfy

3.) Sützser⁷¹ (mert lövőt jelent) lett belőle: Lövy

No ezek hát szépen megadták neki.”⁷² [kiemelés tőlem – T. Á.]

Kiemelésre érdemes, hogy az élclapi névanyagban nem gyakori a *-fy/-fi* képzővel magyarosított családnév, melyek ősiséget, nemességet, rangot, patinát közvetítettek, míg az anyakönyvek alapján végzett kutatások szerint kedvelt névelemek voltak a korszakban,⁷³ s az idézett szöveg is arra utal, hogy gyakori névmagyarosítási stratégia lehetett. A Herkó Páter erőteljesebb bírálatát mutatja az a javaslat, mely szerint csak kis kapitálissal szabadna leírni a magyarosított zsidó neveket, hogy ne lehessen őket összekeverni a magyarokkal: *„...Irkák mától fogva a történelmi neveket felvett zsidók vezeték és keresztniveit egyszerűen kis betűvel, így ni: hunyadi áron, zrinyi pinkász. Bravó! Legalább a külföldön is hamarabb tisztába jönnek az e fajta magyarokkal.”⁷⁴*

6. 2. 7. Nem magyar és osztrák-német nemzetiségi csoportok megnevezése

Az önelnevezés, egy közös név vitathatatlanul fontos mind ideológiai, mind pedig a kollektív etnikai tudat szempontjából, ezért is jellemző a magyar élclapokra, hogy a képaláírássokban és egyéb humoros szövegekben a nem magyar nemzetiségi csoportok megnevezése nem azonos azok önelnevezésével, hanem alapvetően a korábbi évszázadokból származó népneveket tartották meg a szerzők. A szlovákok ’tót’-ként, a szerbek a vizsgált időszak elején ’rácz’-ként, végére ’szerb’-ként vagy ’(vad)rácz’-ként, míg a románok leginkább ’oláh’ vagy ’rumuny’-ként szerepeltek. Ez annak ellenére igaz, hogy a románok Memoran-

⁷¹ Helyesen: Schütze.

⁷² HP 1898. febr. 27. 10.

⁷³ Farkas Tamás: *A -fi végű magyar családnévek típusai és története*. Névtani Értesítő, 32. évf. (2010) 9–30. Érdekes élclapi nevek -fi képzővel találhatók még a Herkó Páterben: *Iczigfi* és *Spiczigfi*. (HP 1898. szept. 4. 11.)

⁷⁴ HP 1898. ápr. 10. 3.

dumaikban 1848 óta tiltakoztak ezen elnevezésük ellen, s a 19. század folyamán kialakult nemzetnevek – szerb, szlovák, román – használatát követelték. E nemzetnevek használata ellen a magyar politikai elit emelte fel a szavát a dualizmus korában, mivel ezek a megnevezések a magyar álláspont szerint a magyar nemzet szempontjából konkurens és jogtalanul tekintett nemzetállami törekvésekre utaltak.

Ellentétben a magyar élclapi névadási gyakorlattal, a Figaróban a magyart ’magyar’-ként vagy ’Magyar-ember’-ként nevezték a szerzők, illetve a népnév német megfelelőjével (*Ungar*), mint ahogy a cseheket is ’cseh’-ként (*Czechen/Tschechen/česky*) említik.⁷⁵ A többi nemzetiségi csoport esetében viszont elmondhatjuk, hogy a német nyelvű megnevezéseket alkalmazták a Figaro írói: *Polen, Kroaten, Serben, Slovenen, Slovaken, Zigeuner, Rumänen* és *Saxen*.

Összehasonlító elemzésünk rámutatott arra, hogy az 1860-as években a magyarországi és az ausztriai élclapok névanyaga – mennyiségi szempontból – még nagyon hasonló, a névösszetételben viszont már jól megragadható különbségeket tapasztalhattunk. Ahol lehetőségünk volt az összehasonlításra – a cseh és zsidó tulajdonnevek kapcsán – az élclapok megjelenésének kezdeti időszakában még konvergálnak eredményeink: nem különböznek jelentősen a figurák elnevezéseinek stratégiái a lapokban, az osztrák-német és a magyar szerzők hasonló típusú neveket tartottak a leginkább jellemzőnek egy-egy csoportra.

A 19. század végének élclapjaira vonatkozó összehasonlítás ezzel ellentétben inkább a különbségekre hívta fel a figyelmet. A Figaróban publikált személynevek száma az 1860-as évekhez képest is csökkent, s nem csak a magyar élclapokhoz viszonyítva. Igaz, a Figaróban olvasható személynevek összetétele színesebb lett, már nem csupán izraelita és cseh figurák nevei bukkantak fel benne. A zsidó személynevek csoportosításakor két fontos különbség rajzolódik ki. Egyrészt a bécsi élclap nem tudósít a névváltoztatásokról, míg a magyar lapokban ez gúny tárgyát képezi az 1890-es években. Másrészt az izraelita szereplők nevei a magyar vicclapokban sértőbbek, mint a Figaróban; ez összefügghet a társadalom egyes csoportjaiban az asszimilálódó zsidóságról kialakult kép jellemzőivel, illetve annak módosulásaival. A magyar lapok névanyagáról e tekintetben az 1890-es években még megállapíthatjuk, hogy a nevek elemei (*-berger, Gold-*, színeket és tulajdonságokat jelölő melléknevek) és típusai hasonlóak az antiszemita élclapban és a nem zsidóellenes

⁷⁵ A bécsi és a magyar élclapban is *Német Miska/Mihály*, illetve német megfelelői (*Michel/deutscher Michel/Der Michel*) testesítik meg az osztrák-németeket. A pesti lapokban az ő beszélgetőpartnere *Magyar Mihály*. Mindkét figura etnikai jellemzőkkel bírt, s az „átlagembert” jelenítették meg, mind az osztrák-németek, mind pedig a magyarok esetében.

vicclapokban, de főként a Borsszem Jankó családnevei jelentősen több gúnyos jelentésű nevet tartalmaztak, mint a Herkó Páter, melynek szövegei viszont tartalmilag és stílusban is erősen gúnyos és sértő elemeket foglaltak magukban.

6. 3. Nyelv

„...Isten a magyarnak nem azért adott fogat, hogy ily vad nevek kiejtésének kísérletében töresse ki.”¹

6. 3. 1. A magyartól és a némettől eltérő beszéd paródiái

A nevekhez mint sztereotípiák hordozójához szorosan kapcsolódik a nemzetiségi nyelvek élclapbeli megjelenítése.² Az Üstökösből idézett fenti szövegrészlet a horvátok nevére s nyelvére vonatkozik, de megállhatná a helyét bármely szláv nemzetiségi csoportra vonatkoztatva is, mivel az élclapi szövegek tanúsága szerint a kortárs vélekedések egységesek voltak Ausztriában és Magyarországon abban a tekintetben, hogy a szláv nyelvekben a mássalhangzók torlódása oly mértékű, hogy a szavak már kiejthetetlenek, s nyelvük a sok szitokszó miatt, melyeket gyakran használtak, kevésbé előkelő. A bécsi élclap ezen kívül csúnyának is nevezte egy alkalommal a **cseh** nyelvet.³ A Figaro cseh szereplői németül is egy cseh–német dialektusban szólaltak meg, e szövegeket pedig cseh nyelvű szitkozódásokkal tarkították (például: *sakramenski*), amiről az osztrák–németek igen rossz véleménynyel voltak, a civilizátlanság jelének tartották, mint ahogy a cseh nyelvet is fejletlenebbnek mutatták be a németnél. A következő ironikus írás ezt – a némethez képest – alulfejlettséget s a német jövevényszavak nagy számát mutatja be: „*A német nyelv a cseh nyelvnek nyilvánvalóan csak egy elkorcsosult fajtája; ugyanis a cseh nyelv gazdag kincséből teremttük meg az »y« és a »wat« elhagyásával azt, amit tévesen német nyelvünknek nevezünk.*”⁴ A Figaro a csehek esetében a némettől eltérő szláv írásmódon gúnyolódik több szövegben is, ami sem a magyar lapokat nem jellemzi, sem pedig másik szláv nemzetiségi csoportról szólva nem bukkan fel a bécsi lapban:

¹ Ü1861. jún. 29. 70.

² Ágai élclapi állandó szereplőinek nagy részét összegyűjtötte egy „énekes bohózat”-ban (Csicseri Bors és társa: *Egy görbe nap*. Budapest, 1902.), melyben a nyelv igen fontos szerepet játszott a figurák felismerésekor, megkülönböztetésekor.

³ F 1898. aug. 30. 135.

⁴ „Die deutsche Sprache ist offenbar nur eine Abart der czechischen; wir Deutsche haben nämlich aus dem reichen Schatz der Czechensprache geschöpft und die »y« und »wat« hinweglassend, schufen wir, was wir nun fälschlich unser Deutsch nennen.” (F 1861. nov. 9. 179.)

„Liebe Redakteur von Ost und West!

Alle kann ich mich so ärgeren, wann sch' in Ihr Zeitung g'schrieben: »Abdul Medsid« oder »Paša« oder »Jiškra«. Warum schreiben's me nur die verfluchtige »s« mit Strichele uben-auf in čzechische Schrift. [...] Wenzel, was lešt kein deutsches Zeitung außer ihrigeš.“⁵

A írásmódbeli különbségek bemutatása érdekében érdemes a német szöveget a főszövegben közölni, láthatjuk, hogy szitokszó („verfluchtige”) is található a szövegben, mely több ponton nyelvtanilag sem helyes.

A **szlovák** szereplők megszólalásait a magyar élclapok – mint ahogy azt a nevek esetében is láttuk – gyakori 'z' használattal jellemezték olyan szavak esetében, melyek magánhangzóval kezdődnek, így is utalva a mássalhangzó-torlódásra. A magyar lapokban a szlovákok kivételt jelentettek, akiknek eltérő beszédjükről s a plusz 'z' hangokról mint a humorkeltés eszközéről a szerzők az 1890-es években sem tettek le, míg a többi nem magyar nemzetiségi csoport esetében már csupán a nevekre korlátozódott a nyelv jellegzetességeinek bemutatása. Az utolsó felbukkanó szláv nyelv, a **szerb** tipikusnak tartott szóvégződéseit (-ics, -vics) láthattuk a nevek esetében, de ez egyéb szövegeknek is visszatérő eleme a vizsgált periódus elején.

Jellegzetes nyelvezettel találkozhatunk még a **románok** esetében a magyar vicclapokban az 1860-as években. A román nyelv kapcsán ekkor jelent meg a latinositási tendencia humorossá tétele, ami kapcsolódott a korban már elterjedt és ismertté vált dákoromán kontinuitáselmélet bírálatához. A latinositás kigúnyolása az 1890-es évekre már aktualitását veszítette, így ekkor nem is olvashatunk ilyen típusú szövegeket. Az egyik latinositásról szóló történetben a román jegyző „románul ír, hogy nemzetiségét el ne veszítse”,⁶ de a jegyzőkönyvben latin szavak is szerepeltek, melyeket a köznapi román nyelvet beszélők nem értettek, azt hitték, azok magyarul vannak. A román nyelvújítás humorossá tétele jelent meg abban az írásban, amelyben kifejtette Az Üstökös szerzője, hogy a legboldogabb nép a román lehet, mert minden szavuk „ju”-ra végződik.⁷ A román nyelvet parodizálja a következő élclapbeli dráma is:

⁵ „Kedves Ost und West szerkesztője!

Mindig mérgelődöm, amikor az Önök újságjában leírva látom: »Abdul Medsid« vagy »Paša« vagy »Jiškra«. Miért nem írják azt az átkozott »s«-et cseh írásmóddal vonással a tetején. [...] Wenzel, aki a sajátján kívül nem olvas német újságot.” (F 1861. szept. 28. 159.)

Az élclapbeli olvasói levelet a szerző egy először 1848-ban Prágában, majd később Bécsben megjelenő szláv orientációjú újság szerkesztőjéhez írta (Höbel, Lothar: *Die deutsche Presselandschaft*. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter – Rumpel, Helmut: *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*. Bd. 8/2. Wien, 2006. 1823.).

⁶ Ü 1861. aug. 17. 124.

⁷ Ü 1861. nov. 9. 79.

„A főszereplő [...] leánya Crocandolina, ki egy vad embert szeret:

Axambarampatarakampraxandureskot Rumunyulu szigetéről. Az oláh származást színlelő Axambarampatarakampraxandureskóról kisülvén azonban, hogy nem vad ember, sőt ellenkezőleg Abraham Krampeles csehországi zsidó – az olvasó azonnal megérté, hogy az oláhországi zsidókérdést választá politico-poeticus tapintattal megrendítő drámájának tárgyaul szerző – a szerelmes legényt és enléányt Crocandolinát a vérengző tatului egy moldva-oláhországi bicskuleszkóval irgalom nélkülui leszurja. A mű szerzője: Joanulu Vajduleszko.”⁸

A követelésekkel fel nem lépő, de a magyarokkal hosszú ideje együtt élő csoportok mindegyikének nyelvéről találhatunk paródiákat. A **cigányok** minden megszólalásukkor, a zsidók az 1860-as években mindig, míg az 1890-es években már nem kizárólag eltérő nyelvezetükkel jelentek meg a lapok hasábjain. A cigányok beszédét egységes és azonos nyelvezettel jellemezték a magyar élclapok, a különböző cigány dialektusokra azonban nem tértek ki a lapok. A következő ürgét öntő cigány válasza szemlélteti ezt az eltérő nyelvet: „- Nem bizs mi nagyságos uram, igen meg vagyunk vele elégedve, de mégis csak jobb, ha egisen tisztába lesünk; azsirt instalum alássan, ast tudom, hogy egy darabért kít garast kapunk, de hát a húsa kié les?”⁹ A rendszeresen előforduló eltérés az „sz” és „s”, illetve a „z” és a „zs” hangok között figyelhető meg a magyar lapokban, míg a bécsiben nem szólat tak meg a cigányok.

A **zsidók** nyelvének eltérései jól kirajzolódnak az írásokban: amikor magyarul beszélnek, egyes labiális és dentális mássalhangzókat torokhangokként ejtenek ki („th”, „kh”), ami rokonságot mutat az arameus-héber nyelvvel, de a némettel is, s a magánhangzók esetében is megfigyelhetünk eltéréseket. Ezeket a nyelvi különbségeket a következő részlet szemlélteti, amikor a zsidó beszédében más mássalhangzók után is ott áll a „h” hang, illetve a németes kiejtésre utal a „b” „p”-ként való kimondása: „- Hhaj khedves piró uram – mhás vhlághbun élünk most, nem úgy van mhint heddig – akhur vult jó vhlág mikhur azt danulták...”¹⁰ A bécsi élclapban kevésbé következetesen, mint a magyar lapokban, s csak az 1860-as években figyelhető meg ez a jelenség a zsidók beszédében, feltehetően azért, mert az ausztriai zsidók elsajátították a német nyelvet, mint ahogy – a cseheket nem tekintve – a többi nemzetiségi csoport esetében sem állapíthatunk meg jellemző beszédet.¹¹

⁸ BJ 1868. ápr. 12. 173.

⁹ Ü 1860. jún. 16. 53.

¹⁰ Ü 1860. máj. 12. 15.

¹¹ A Figaróban még a magyarok német beszédmódja, eltérő kiejtésük vált a humor céltáblájává, melyre példaként idézhetjük Szombathi Kálman magyar levelező szövegét:

A magyartól különböző, de ugyancsak a német nyelvhez köthető beszédmódra a **svábok** esetében már kevés példát találhatunk:

„Szinhely egy baranyamegyei német falu.

- *De hisz ti mind telkes gazdák vagytok, mondja valaki a sváb sógornak. Ha a szélbal győz, hát a ti földeteket is megkóstolják.*

- *Ja, mir wurd'n schon fira n Deákischten stimma, mondja az egyik, aber dann tschindens unsch d' Häuscha an und schлага unsch Löch in d' Köppa. Mir stimma fira n Palotal (bal oldal) – denn die Deákischten die thun unsch da ka Leid an.*”¹²

Megállapíthatjuk, hogy a pesti élclapok kedvelt eszköze volt a nem magyar nemzetiségi csoportok eltérő kiejtésének vagy nyelvének parodizálása, eltúlzása főként az 1860-as években, ellentétben a Figaróval, melynek szövegeire ez kevésbé volt jellemző. Az ausztriai lapban viszont a cseh–osztrák–német nyelvrendeleti viták miatt a nyelvhasználati jogok problémája erőteljesebben megjelent, mint a magyar élclapokban, amit magyarázhat az, hogy a magyar politikai elit a hivatali nyelvhasználati jogok kérdését lezártak tekintetbe.

6. 3. 2. A nemzeti mozgalmak nyelvhasználati követeléseinek és azok vélt következményeinek bemutatása az élclapokban

A magyar vicclapokban a nyelvhasználati jogok követelése explicit módon csak ritkán bukkant fel s csak az 1860-as években. Egy szövegben az a nyelvi probléma szerepel – a **román** nyelvi követelésekre utalva –, hogy ha mindegyik résztvevő nemzetiség az országgyűlésen a saját nyelvén akar felszólalni, hogyan fogják egymást megérteni.¹³ Hasonló kívánság feltűnt a lap 1869-es évfolyamában is, de a szlovákokhoz kapcsoltnak.¹⁴

„Temint. Redactor ur!

Hát, ist gonz najer Umstand eingetreten, wos mocht Ajnfluß auf Berechnung von Quote. Hot nämlich gerode in letzter Zeit stottgefunden so vile **fene Defraudation und Unterschlogung** [...] daß ist domit wieder geworden bewiesen, [...] daß in Ungarnland [...] **mongelt überoll on Geld.**” („Temint. Redactor ur! **Hát**, teljesen új körülmény következett be, ami a kvóta kiszámolását is befolyásolja. Az utóbbi időben ugyanis olyan sok **fene sikkasztás és jogtalan elsajátítás** történt [...], hogy ezáltal újra bizonyítottuk, [...] hogy Magyarországon [...] **mindenhol hiány van pénzből.**”) F 1898. aug. 6. 122.

A szövegekben általában nem csak nyelvtani hibákat találhatunk, hanem a magánhangzók cseréjét és magyar nyelvű szitokszavakat is.

¹² BJ 1869. ápr. 4. 139.

„Igen, mi a Deák-pártra szavaznánk, mondja az egyik, de akkor felgyújtanak a házunkat és lyukat ütnének a fejünkbe. A Baloldalra szavazunk –, mivel a deákpártiak nem bántanak minket.”

Az 1890-es években már nem jelent meg témaként eltérő beszédük.

¹³ Ü 1861. szept. 21. 24.; Ü 1861. okt. 12. 48.

¹⁴ Ü 1869. dec. 18. 414.

Az 1890-es években már a nem magyar nemzetiségi mozgalmaknak a magyarosítás és a magyar nyelvű oktatás elleni tiltakozására reagáltak az élclapok. A románok esetében a kisdédóvó törvénnyel kapcsolatban olvashatunk ilyen írásokat,¹⁵ míg a **szlovákok** ellen-érzéseit Az Üstökös figurázta ki:

„...*De lefészunk magyar a potom nevetunk,
Hogy magyarosodás, ü elhiszi nekunk.
Más chlapeczek*¹⁶ *'zuczán joo napot kívánnak,
Jej de z'iskolába tootúl povedálnak.*”¹⁷

Ugyancsak Az Üstökösben találhatunk egy összegzést a szlovákok követeléseiről, melyek között olvashatunk nyelvhasználatra vonatkozókat is:

„1. *Magyarországnak ezentul Tótország legyen a neve. Az állam hivatalos nyelve a tót legyen, minisztereknek és a főbb állásokra tótokat nevezzenek ki.*
2. *A hadsereg nyelvét is tótra változtassák át.*”¹⁸

Az összefoglalt és a szlovákokra vonatkoztatott nyelvhasználati követelések a Figaróban gyakrabban bukkantak fel a **csehek** kívánalmaiként. A nemzeti követelések között a bécsi élclapban – eltérően a magyarországi nem magyar nemzetiségi mozgalmak ábrázolásától – csak a nyelvhasználati jogok váltak céltáblává, a területi önállóságra való törekvés alig bukkant föl. A bécsi lapban az 1860-as évek elején még a cseh szótárkészítésen élcelődtek, s azon, hogy a csehek nem tudnak hibátlanul németül, s egyre inkább a cseh nyelvet kívánják előnyben részesíteni.¹⁹ 1868-ban a Figaróban csak egy szöveg utalt cseh nyelvi követelésekre, míg 1869-re, miután a galíciai lengyelek nyelvhasználati jogait kiszélesítette a kormány, ez már hét szöveg témája. Ez a szám az 1890-es évek végére a nyelvrendeletekkel kapcsolatos viták következtében ötvenhatra emelkedett. Az 1860-as évek nyelvi követelései közül a Figaro az oktatással kapcsolatosakon élcelődött, míg a század végén nem az oktatási, hanem a hivatali nyelvhasználat kérdéseit érintő nyelvrendeletek megszületése után már kiszélesítette támadási felületét, s általánosságban tartotta túlzónak, a né-

¹⁵ Lásd például: Ü 1891. márc. 8. 118.

¹⁶ Lelkész.

¹⁷ Beszélnek.

Ü 1890. márc. 9. 118.

¹⁸ Ü 1899. júl. 30. 366.

¹⁹ F 1860. ápr. 21. 66.; F 1861. ápr. 20. 62.

met nyelvet elnyomónak a cseh nyelvhasználati jogokat.²⁰ A következő kitalált „cseh interpelláció” is mutatja ezt: „*Miért nem veszik figyelembe a cseh nyelvet az Orientalisztika Akadémia órarendjében? [...] Mikor vezetik be végre a cseh nyelvet mint a diplomácia nyelvet a nagyhatalmakkal való tárgyalások során?*”²¹

A cseh nyelvi követelések egyik speciális esete a hadseregben használt nyelvhez kapcsolódik. 1898–1899-es élcék szerint a csehek azt indítványozták, hogy a „Hier” helyett csehül (Zde) reagálhassanak arra a kérdésre, hogy jelen vannak-e. E kérésük elutasítását összeköti – s egyben a csehek elleni ellenszenvet növeli – a bécsi élc lap kormányellenes tiltakozásukkal: „*Ha Ausztria állapotát a továbbiakban is meg szeretnénk őrizni, akkor azonnal meg kell változtatni minden nyilvános **felkelési hely** nevét, mely ezentúl legyen »Hier« helyett »Zde«. A cseh nemzet.*”²² E kérdés rajzolt formában nem tűnik fel a bécsi lapban, de a Borsszem Jankó karikatúristáját megihlette,²³ s minkét évben humoros írás is született arról, melyek egyikében a szerző megállapítja, hogy „...*igazán kicsinyesség, ilyesmi felett marakodni*”.²⁴

A követelések teljesítését követő félelmekről csak a csehek kapcsán olvashatunk a Figaróban, mivel a magyar politikai elit a nem magyar nemzetiségi mozgalmak követeléseit részlegesen és rövid időre sem foglalta törvénybe vagy rendeletbe a nemzetiségi törvényt követő időszakban. A cseh nyelvhasználati igények teljesítésének tekintett nyelvrendeletek következményeként az 1890-es évek végén már az a vízió jelent meg a bécsiek szeme előtt, hogy Bécs el fog csehenedni, a cseh nyelv lesz minden szférában az uralkodó, s a csehek kiszorítják az osztrák-németeket a Monarchia központjából. 1869-ben még mint cseh jövőbeli terv bukkant fel, hogy „*Bécs városát tisztán cseh városnak kell kinyilvánítani*”,²⁵ a század végén már képi és szöveges formában is változatosabb szimbólumokon keresztül jelent meg ez a fenyegetettség érzés. A tér elképzelt szimbolikus elfoglalását jelzik azok a cseh követelések a lap hasábjain, melyek szerint a bécsi utcanév-táblákat cseh nyelv-

²⁰ F 1898. aug. 20. 135.

²¹ „Warum ist im Studienplan der Orientalistischen Akademie die böhmische Sprache nicht berücksichtigt? ... daß die böhmische Sprache der Diplomatie bei den Großmächten eingeführt werde?”

F 1898. máj. 7. 73.

²² „Wenn wir weiterhin den Bestand Österreichs aufrecht erhalten sollen, so müssen die Aufschriften auf sämtlichen öffentlichen **Aufstandsorten** sofort umgeändert werden und haben dieselben anstatt »Hier«, »Zde« lauten. Die czechische Nation.”

F 1899. ápr. 29. 71.

²³ BJ 1899. okt. 29. 5.

²⁴ BJ 1898. nov. 20. 8.

A szövegíró megjegyzése arra is utal, hogy Magyarországon az ellenzék is követelte a magyar vezényleti nyelvhasználatot. Ez az aspektus a Figaróban a magyarokkal kapcsolatban nem bukkant fel.

²⁵ „...Wien [...] als eine rein böhmische [Stadt] zu erklären ist.”

F 1869. júl. 3. 123.

vüre kell cserélni, a Burgtheaterben csehül is elő kell adni a darabokat,²⁶ s azok, melyek Bécs, illetve Bécs jelképének, a Stephansdom elfoglalására képi és szöveges formában utalnak.

A Figaróban azokban a szövegekben és karikatúrákon, ahol a nyelvhasználati jogok álltak a középpontban, a csehek a **lengyelekkel** együtt láthatók. A csehek és a lengyelek például egy bibliai eredetű történet szereplőivé váltak a nyelvrendeletek kapcsán. Közösön tűntek fel a teremtéstörténet egy variációjában, mely szerint

„...kezdetben volt a parlament, s a parlament volt a szó, s a szó a németeké volt. Az első napon így szólt az Úr: »Az nem jó, hogy a parlamentben a németeké legyen az első szó. Segítőket adunk nekik, a cseheket, a lengyeleket és más szeretett teremtményeket.« Beestelédett és újra reggel lett. A második napon szóhoz jutottak a másiak, méghozzá olyan hangosan, hogy hangjukat az egész birodalomban hallani lehetett, s a németek hangját nagyon gyakran túlharsogták.»

A következő napok eseményeként felsorolta a történet a birodalom megrázkódtatásait, melyek fő okozói a csehek: a nyelvrendeletek, melyek obstrukciót váltottak ki, a 14. § és az amiatt bekövetkezett második obstrukció. Végül a hetedik napon az Úr kipihente magát és arra gondolt, *„...lehetséges lenne-e a történetet újra előlről kezdeni”*.²⁷ Az írás összegzi a nyelvrendeletek következményeit, s utolsó mondatával kétségbe vonja helyességüket, sugallja a szándékot az újrakezdésre, azaz visszavonásukra. A rajzokon a háttérben vagy a kép valamelyik oldalán pillanthatjuk meg a cseheket segítő, támogató lengyel figurát, aki nem jelent meg önálló igényekkel.

Ritkábban a **szlovének** követeléseivel együtt olvashatunk a cseh nyelvrendeletekről. E nemzetiségi csoport is nyelvhasználati jogokért küzdött, elsősorban az oktatás területén. Az ausztriai kortársakat a szlovén tannyelvű középiskola, illetve egyetem kívánalma – Grazban, Laibachban²⁸ és Cilliben²⁹ – tette ellenségessé velük szemben.³⁰ A szlovének

²⁶ F 1898. dec. 10. 198.

²⁷ „...Im Anfange war das Parlament, und das Parlament war das Wort, und das Wort war bei den Deutschen. Der erste Tag. Sprach der Herr: »Es ist nicht gut, daß im Parlament das erste Wort bei den Deutschen sei. Wir wollen ihnen Gehilfen geben, die Czechen, die Polen und andere Geschöpfe, die wir lieb haben.« Und es war Abend und wieder Morgen – der zweite Tag. – Und sie kamen zu Wort, die Anderen, und führten es gar laut, daß man sie hörte im ganzen Reiche und die Stimme der Deutschen gar oft übertönt wurde.” „[...] ob es denn noch möglich wäre, die Geschichte – wieder von vorne anzufangen.”

F 1899. szept. 9. 147.

²⁸ Ljubjana német elnevezése.

²⁹ Celje német neve. A Cilliben felállítandó gimnáziumi osztályokkal kapcsolatos vitát tekinti Hugelmann a leghevesebb konfliktusnak az osztrák-németek és a szlovének között az 1890-es években. (Hugelmann: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*, 174–176.)

³⁰ Például: F 1899. szept. 9. 147.

kívül egy alkalommal a szlovákok bukkantak fel,³¹ sőt egyszer a magyarok is, mint akik a kvótatárgyaláson követeléseikkel a cseheket segítik, a csehekről és magyarokról barátként is olvashatunk,³² s a cseh–magyar érdekközösségre is utalt néhány rajz.³³

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a Monarchia két államjogi egységében más-más aspektusok álltak a „nyelv”-vel kapcsolatban a szerzők figyelmének fókuszában. A Figaro csak a csehek és ritkábban a galíciai zsidók esetében élt azzal az eszközzel, hogy a szereplők beszédét kifigurázza, de a szláv nemzetiségi mozgalmak a nyelvhasználati jogok követelése folytán e téma igen gyakran kapott helyet a lapban. A pesti élclapokra viszont inkább a beszédmód kifigurázása a jellemző az elemzett periódus elején, mivel nem a nyelvhasználattal kapcsolatos igényekre koncentráltak a szerzők, hanem támadásaikat – az ország integritását veszélyeztető – területi követelések ellen fordították.

³¹ F 1899. jan. 22. 14.

³² F 1898. dec. 10. 199.

³³ Például: F 1868. okt. 17. 192.

6. 4. Nemzeti szimbólumok az élclapok hasábjain

*„Összetépték lobogónkat,
Kicsinyíték szent hazánk,
Jóllakva a kenyereinkből
Éhesen tört mind reánk.”¹*

A negyedik elemzési kategóriába a nemzeti szimbólumok tartoznak, melyek jelentősége a nemzeti tudat szempontjából megkérdőjelezhetetlen, mégis a vizsgált lapszámok karikatúráin az olvasó nem gyakran pillanthat meg nemzeti jelképeket, aminek magyarázata a magyar nemzetfogalomban keresendő. Míg a magyar politikai elit számára teljesen magától érthetődően a magyarok használhatták az ország címerét, zászlóját és jelképeit, addig a nem magyar nemzetiségi csoportok, mivel a magyar politikai elit nem tekintette őket különálló nemzeteknek, nem használhattak hasonló szimbólumokat. A nem magyar nemzetiségi csoportok a 19. század közepétől követelték a saját nemzeti jelképek használatára való jogot, ennek jegyében a szomszédos anyaországok szimbólumait vették (volna) át, ami a magyar politikai elit szemszögéből nézve hazaárulásnak számított. Ezzel magyarázható, hogy a nem magyar nemzetiségi mozgalmak jelképei nem bukkantak fel a magyar lapokban. Nemzeti szimbólumokat a cigányok esetében az adott forrásanyagban nem találunk, de olyan kifejezett szimbólumokról, mint a zászló vagy a címer esetükben nem is beszélhetünk, társadalmi berendezkedésük is vérségi-rokoni alapú volt, illetve nem alkottak olyan egységes tömbben élő csoportot, mint a többi nemzetiségi csoport, így nem is alakulhatott ki egységes szimbólumrendszerük.

Az 1860-as években a horvát–magyar kiegyezés megkötésének időszakában a **horvát** és a magyar címer egyszerre jelent meg a rajzokon.² A horvátok és a magyarok 1861-ben még egyenrangú felekként tűnnek fel (42. kép), 1868-ban már érzékelhető némi különbség: a horvátokat megszemélyesítő nőalak alacsonyabb és vékonyabb, mint a magyarokat ábrázoló (33. kép). Az 1890-es években már csak egyszer láthatjuk a horvát címert, akkor is módosított formában (8. kép).³ Ezen a karikatúrán Baross Gábor kereskedelem- és iparügyi miniszter drótozta össze azt az edényt, melyen a horvát és a magyar címer törött szét, de az összeillesztés már nem sikerült tökéletesre. A képaláírás, mely szerint a minisz-

¹ Ü 1891. aug. 2. 52.

² A 42. kép lelőhelye: Ü 1861. márc. 23. 92.

³ BJ 1891. aug. 23. 3.

ternek kell összedrótóznia azt, amit más urak szétrúgtak, horvát–magyar konfliktusra utal. Baross születési helye folytán (Pruzsina, Trencsén megye) látható itt drótozó szlovákként.⁴

A Figaróban – mint láthattuk – a **csehek** ábrázolása elválaszthatatlan volt nemzeti szimbólumuktól, mely az emberalak torzulásával párhuzamosan változott, az emberalak agresszivitása mellett az oroszlán és a cseh korona gyermekjátékká alakultak át. Arnold Suppan megállapította, hogy bár a bécsi élclapok karikatúristái a csehek testi jellemzőit torzították el a legjobban, de egyben, feltehetően nem tudatosan, a cseh címerállat, az oroszlán szerepeltetésével gúnyrajzaikon el is ismerték Csehország államiségát.⁵ Az oroszlán az 1860-as években politikai igények, nyelvhasználati jogok követelésének szimbóluma volt, gyakran bukkant fel František Palacký ábrázolásával egyszerre (43. kép), míg „a cseh” emberalak egyéb társadalmi eseményekhez volt köthető, kivéve akkor, amikor Palacký is mellette állt. Az 1890-es évek végén címerállatuk már többször jelent meg betegen vagy szájkosárral – így is utalva a nyelvrendeletekre –, pici, stilizált állatkaként a kép egyik szélén (44. kép), már nem az állatok királya benyomását keltve a szemlélőben, inkább jelentéktelenséget sugallva, gyermekjátékra emlékeztetve, de láthatunk példát az oroszlán „megalázására” is, amikor egy kutya tartja a szájában, ő pedig sír.⁶ Azok a rajzok, amelyeken az oroszlán méltóságteljesen jelenik meg, már a cseh nyelvrendeletek visszavonásáról vagy a csehek pánszláv törekvéseiről, illetve az alkotmány „megsemmisítéséről” tudósítanak, amiért a szövegek és a rajzok is a csehekett tették felelőssé.⁷ A bécsi élclap ezzel az ellentéttel is igyekezett növelni tekintélyét, az osztrák–németek győzelmét ünnepeelve.⁸

⁴ Az ábrázolásmódot magyarázza, hogy Baross Gábor – mint már utaltunk rá – megjelent az 1891 augusztusában Zágrábban tartott agráripari kiállításon, s elismerően nyilatkozott a horvát fazekas- és kerámiaipari termékekről. A horvát–magyar konfliktust pedig az válthatta ki, hogy 1891. augusztus 18-án a goszpcsi pénzügyigazgatás homlokzatára – a horvát–magyar kiegyezésben foglaltakkal ellentétesen – kitűzték a magyar zászlót, melyet a horvátok augusztus 20-án eltávolítottak (erre utal Az Üstökös rövidhíre is: 1891. aug. 23. 94.).

⁵ Suppan: *Nationale Stereotypen in der Karikatur*, 266.

A kortársak a csehekett a történelmi nemzetek egyikének tekintették, így nem oszthatjuk Suppan álláspontját, amely szerint a bécsi vicclapok nem tudatosan ábrázolták államiségük jelképeit. Ha megfigyeljük, milyen szituációban bukkantak fel ezek a szimbólumok, milyen módon váltak a gúny eszközzé, és megjelenítésük miként változott a két elemzett időmetszet között, erősödhet kételyünk.

⁶ Az oroszlán megalázását lásd: F 1898. febr. 12. 28.

Szájkosárban, betegen látható az oroszlán például: F 1898. febr. 26. 36.

⁷ Az oroszlán felelősségét jelenítették meg például: F 1898. febr. 26. 33.

A 43. kép lelőhelye: F 1869. okt. 9. 188.

„- Mir hab’me schon wieder siegte!

- Vyborne! Jud und Michel haben’s uns wieder kenne lernte. Jetzt setz’ me alles durch!”

A 44. kép lelőhelye: F 1899. dec. 16. 204.

„Versöhnungsaktion.”

⁸ A Borsszem Jankónak a Decembert alkotmány 14. §-hoz kapcsolódó rajzai viszont arra engednek következtetni, hogy a kialakult helyzet a magyar lapszerkesztő szerint Bécs hibája, ugyanis sem a csehek, sem a len-

Az oroszlán mint a csehek szimbóluma nem csak képeken utal e nemzetre, hanem a szövegekben is. A Figaróban mind az 1860-as években, mind pedig az 1890-es években olvashatunk a csehekről úgy, hogy címerállatuk szimbolizálja őket, s a képekhez hasonlóan itt is politikai követeléseik kigúnyolása volt a cél.

A Borsszem Jankóban az évszázad végén az oroszlán szövegszerű felbukkanása elég sajátos: a szerzők az agresszív cseheket jelképező állatot állították szembe a Lánchídon békésen ülő oroszlánokkal a nyelvrendelet visszavonását követően: „...*A lánczhid tervezői a híd elejére a vitéz cseh nemzet jelvényeit, az oroszlánokat faragták ki. Ezek az egyedüli békés csehek a világon, ezek nem hevülnek a nyelvrendeletért, nem lévén nekik nyelvük.*”⁹ A Figaróban is megfigyelhető, hogy az oroszlánt az 1860-as években többnyire nyelv nélkül láthatjuk, míg az 1890-es évek végén már kilóg a nyelve a gúnyrajzokon, ami növeli ellenszenvenességét.

A bécsi élclapban – eltérően a magyartól – a cseh államiság másik szimbóluma, Vencel koronája is felbukkan, s ugyancsak nem kizárólag a rajzokon, illetve képaláírásokban, hanem textuális formában is. Vencel koronájának megjelenítése az 1860-as években – egy kivételtől eltekintve¹⁰ – ténylegesen korona formájú, megegyezik a cseh királyi korona szobrokon, képeken látható változatával, míg az 1890-es években ez már – az 1869-ben is felbukkanó – háromlábú konyhai eszközre hasonlít, s általában az oroszlán fején vagy a mellett látható.

A középkori államiságot jelképező szimbólumok leértékelésével együtt az 1890-es évek végére felbukkantak s az élcek céltáblájává válnak olyan újabb nemzeti attribútumok, melyek a csehek törekvéseire utalnak, s már nem középkori hagyományokban gyökereznek. Olvashatunk a cseh trikolorról, – osztrák-német szemszögből – nevetséges szimbólummá emelkedik Palacký személye 1898-ban, a születésének százéves évfordulóján tartott ünnepek alkalmával, illetve a „*Hej slovane...*” kezdetű nemzeti ének és a csehek jellemzőnek vélt sapkája.¹¹

gyekek nem bukkantak fel, kizárólag az osztrák-németeket szimbolizáló Michel. Ez a megjelenítés utalhat arra is, hogy a magyar álláspont magát a nemzetiségi egyenjogúság elvének törvénybefoglalását helytelenítette. Lásd például: BJ 1898. jún. 26. 9.

⁹ BJ 1899. nov. 26. 13.

A szöveg ahhoz a kortárs városi legendához köthető, mely szerint a lánchídi oroszlánoknak a szobrokon nincsen nyelve. Ezt az állítást maga a szobrász, Marschalkó János cáfolta meg: az ábrázolt pozícióban nem látszik az állatok nyelve. (Pesti Hírlap, 1897. nov. 28. 10.)

Lásd még: BJ 1899. okt. 15. 4. és 1899. nov. 26. 13.

¹⁰ F 1869. jún. 19. 112.

¹¹ F 1898. jan. 29. 18.; F 1898. máj. 28. 86.

A csehekkel gyakran együtt megjelenő **lengyelek** esetében már nem rendelkezünk a nemzeti szimbólumok ily sokrétű ábrázolásával. Az egykori Lengyelország címerállatát csupán egyetlen erősen ironikus és egy képzeletbeli idillt ábrázoló rajzon láthatjuk,¹² tehát a bécsi szerzők vigyáztak arra, hogy a lengyel államiság jelképei általában ne szerepeljenek a lap hasábjain, ne utaljanak a felosztott királyságra.

Korszakunkban még csupán **zsidó** vallási szimbólum volt a Dávid-csillag, de egyértelmű megkülönböztető jellege miatt érdemes felbukkanását a nemzeti szimbólumok között vizsgálni, már csak azért is, mert a Herkó Páter szerzői a faji megkülönböztetés eszközeként is használták, így e vicclap képein rendszeresen feltűnt a Dávid-csillag mint zsidókat jelképező, diszkrimináló motívum. Az 27. képen erre láthattunk példát: a zsidó uzsora jelenik meg – a már bemutatott kapzsiság-szimbólum –, a varangy képében, aki mellé a „*Zsidó világuralom*” feliratú Dávid-csillagos zászlót láthatjuk a földbe letűzve.¹³

A Borsszem Jankó hasábjain egy állandó szereplő, Seiffensteiner Solomon mellett egy kicsi Dávid-csillagos pénzes zsákot láthatunk. A többi magyar nyelvű lapban nem bukkant fel e vallási jelkép, s a Figaróban is csak egyetlen karikatúrán lehetünk szemtanúi, annak ellenére, hogy a cionista kongresszusra tervezett új zsidó állami zászló ráirányította a figyelmet e szimbólumra, mivel 1897-ben az izraeli zászlóterv egyik elemévé tették a Dávid-csillagot.¹⁴

¹² F 1899. jún. 3. 92.

A korona helyett a lengyelekre jellemzőnek vélt fejfedővel ábrázolt madár – a cseh oroszán társaságában – egy gyermekjáték, egy körhinta egyik állata csupán.

F 1861. aug. 3. 144.

E másik rajzon, melynek címe „*Az elnök egy kellemes álma*”, abba az elképzelt szituációba pillanthatunk bele, amikor a magyarok nem tiltakoznak semmi ellen, a cseh oroszán a lengyel sasra vicsorog, a madárnak a szeme elfedett, és csőre sincsen, ami kiszolgáltatott helyzetére mutat.

¹³ HP 1898. szept. 11. 1.

¹⁴ F 1869. okt. 30. 200.

Novák Attila: *Theodor Herzl*. Budapest, 2002. 101.

6. 5. Történelmi jellemzők

„A hétről.

– Gábor angyal esete. –

[...] – No hát fiam, kászolódj fel és tarts egy kis körutat azon a vidéken, a Kárpátok meg az Adria közt. Úgy veszem észre, hogy a nemzetiségek önérzete csodálatosképen megnövekedett és azonképen a nemzetiségi türelem sajnálatosan megfogyatkozott.”¹

E fejezetben azoknak a politikai eseményeknek és politikusoknak az ábrázolását fogjuk megvizsgálni, akik között Gábor angyal az Úr parancsára körútját tehetette Az Üstökös szerzőjének víziójában. A történelmi jellemzők közül a politikusok és a politikai események megjelenítésére találunk a legtöbb példát az élcsepokban, jelentősen kevesebb szöveget olvashatunk eredetmítoszról, származásról. A témához kapcsolódó képek és szövegek megoszlása egyenetlen: a magyar és a bécsi élcsepokban – természetesen – a politikai konfliktusok aktualitása és az egyes nemzetiségi politikusok országgyűlési szereplése folytán eltérő súlypontokat állapíthatunk meg.

A **szerbek** esetében sem azonos politikusok bukkantak fel a pesti és bécsi lapokban az 1860-as években. A Figaróban a szerbek esetében csak egy képaláírásból, egy mérges szerb katona mondataiból szerzünk tudomást egy szerb vezetőről, Luka Vukalovićról,² akiről a magyar élcsepok nem írtak. Vukalovićot a karikatúra szövege szerint Bécs nem tisztelte, sőt ágyúit is elvette (31. kép).³

A magyar élcsepokban nem magyar nemzetiségi politikusokat általában a kiegyezést követő évfolyamokban találunk. A szerbek esetében a már említett Petar Cernovićot a Borsszem Jankóban, és minden magyar lapban Svetozar Miletić újvidéki országgyűlési képviselőt. Ágai lapja a Miletić nevéhez is köthető szerb–román kisebbségi törvényjavaslatról közölt egy ábrázolást 1868-ban a nemzetiségi törvény megszavazása utáni számban.⁴ A gúnyrajzon a horvátokat és a magyarságot megszemélyesítő figurák – már a horvát–magyar kiegyezés megkötését követően – egy meleg ház ablakában állnak, a szerb és a román alakok viszont nem akarnak a téli hideg ellenére sem bemenni. Miletić egy másik ábrázolása a Borsszem Jankóban burkolt célzás a szerb politikai törekvésekre, ugyanis egy

¹ Ü 1891. szept. 13. 122.

² F 1861. dec. 7. 1.

³ Luka Vukalović (1823–1873): a hercegovinai törökellenes felkelés (1858–1862) vezetője volt (Brockhaus, 9. Bd. 103.).

⁴ BJ 1868. nov. 29. 632.

kártya egyik felén Miletić királyként jelenik meg, a másikon pedig baltával a kezében, ami utalhat a politikai célok feltételezett megvalósítási módjára (45. kép).⁵

Az 1868–1869. évfolyamok szövegeiben a szerbek szintén általában hangadó politikusukon, Miletićen keresztül jelentek meg, akinek politikájáról a következő jellemzéseket olvashatjuk:

*„...meghagyta fiatal követőinek, hogy valamikép meg ne tanuljanak magyarul, s hogy belénk ne vegyüljenek. [...] Miletics, a szónok, ha fölkel a házban, mielőtt beszédbe belekezdene: kijelenti, hogy ő nem magyar, hogy ő nem tud, s nem is akar magyarul tudni, hogy ő e nyelv diplomatai jogosultságát el nem ismerheti.”*⁶

*„...Add költsön szellemeidet, sötétség!
Elő Dobrzanszkyak, Mileticsék, -
Rontsuk le porrá, karjaink ledöntsék,
Mit gyűlölünk, mert mások építék.”*⁷

Mint már utaltunk rá, a szerbekhez kapcsolódó politikai események közül az egyik legtöbbet ábrázolt az 1860-as évek végén a szerbek dalmáciai lázadása volt. A lázadáshoz kapcsolódó figaróbeli rajzok egyikén határőrvidéki katonáktól vesznek el Bécsben kitüntetéseket, melyeket az 1848. októberi bécsi forradalom leveréséért kaptak.⁸ Az 1869-es dalmáciai lázadások során ugyanis a császári rögtönítélő bíróságok olyan egykor kitüntetett katonákat is halálra ítélték, akik határőrvidéki katonaként – a lázadás előtt – a császári seregben harcoltak. A bécsi kormány annak ellenére a kivégzéseket választotta, hogy a sajtó – például a Tagespost – is figyelmeztette ennek esetleges negatív következményeire.⁹ A dalmáciai konfliktus a Figaróban nagyobb teret kapott, mint a pesti élclapokban, s a harcok is komolyabbnak, veszélyesebbnek tűntek ezeken az ábrázolásokon, mint a magyar rajzokon és szövegekben.

A Borsszem Jankó karikatúrája¹⁰ – a Figarótól eltérően – szerb–orosz kapcsolatokra is utal, s orosz vezető szerepet sugall a felkelésben, annak ellenére, hogy az Oroszországot szimbolizáló alak a karikatúra jobb felső sarkában látható.¹¹ A szerb–orosz kapcsolatok kigúnyolása – ezzel együtt a félelem megjelenítése egy újabb Magyarország elleni orosz támadástól – általában véve jellemzője a magyar élclapoknak. A szerb–orosz kapcsolatok

⁵ A 45. kép lelőhelye: BJ 1868. ápr. 12. 165.

⁶ BJ 1868. ápr. 12. 166.

⁷ BJ 1869. jan. 24. 36.

⁸ F 1869. nov. 13. 212.

⁹ A Hon, 1869. november 12. 1. (reggeli kiadás)

¹⁰ BJ 1869. nov. 7. 445.

¹¹ A szakirodalomban nem találhatunk információkat a lázadás orosz kezdeményezéséről vagy támogatásáról.

említése felvillantja azt a kortárs magyar véleményt is, hogy a szerbek ereje nem lehet elégséges a függetlenség kivívásához, a szerbek lakta területek egyesítéséhez, ami érintette a Magyar Korona Országainak területi egységét is. Az Üstökös egyik rajzán¹² az oroszokat megszemélyesítő figura már nem szorul a háttérbe, hanem egyenesen az ő bujtogatására robbantották ki a lázadást. Az első kép aláírása szerint az osztrák-német adta egykor a fegyvereket a „dalmaták”-nak, ami utal a császári-királyi seregben betöltött szerepükre, azzal a céllal, hogy „megijesszék” vele a magyarokat, míg a második képen, a „jelenben” a dalmáciai szerb figura már az osztrák-németre támad, amin viszont az orosz figura örömmel gúnyolódik.

Az 1890-es évek megjelenített szerb politikusai közül a főszereplők immár Szerbiához köthetők, s azonosak az elemzett élclapokban: Milan szerb ex király és Natalia ex királyné.¹³ A Borsszem Jankó 1890. évfolyamának első számában a magyar olvasó Milánt még mint a háromkirályok egyikét pillanthatja meg, sugallva, hogy ugyan lemondott címéről fia javára, de befolyása még jelentős.¹⁴ Az 1891. év első száma megismétli ezt a karikatúrát, de ekkor már nem Milan a háromkirályok egyike, ami mutathatja hatalmának pillanatnyi csökkenését.¹⁵ A Borsszem Jankóban és Az Üstökösben, mint ahogy a Figaróban is, felbukkannak karikatúrák Milan, majd Natalia távozásával kapcsolatban is. A Borsszem Jankóban a pénzzel együtt menekülő uralkodót pillanthatjuk meg, akit egy rendőr elfog, s kérdőre von.¹⁶ Natalia kiutasításának megjelenítése kevésbé gúnyos, ez az aspektus inkább a képaláírásban kerül kifejezésre. A királyné méltóságát megőrizve áll a határon, s kéri Jovan Ristićet, a régenstanács elnökét, vigyázzon fiára. Ristić válasza s egyben a karikatúrista üzenete „Risztics”-ről, egyértelmű: „*Ne féljen Felség, ezt is nem sokára utána küldjük.*”¹⁷

¹² Ü 1869. nov. 13. 364–365.

A felkelést lecsendesítő Gabriel von Rodich altábornagy tevékeny részt vállalt horvát csapatok élén az 1848–1849-es szabadságharcban is. (*Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Bd. 26. 221.)

¹³ Milan 1889-ben mondott le a trónról fia, a kiskorú Sándor javára, így a Jovan Ristić vezette régenstanács kormányozta az országot. Milan az 1880-as évek elejétől monarchiabarát politikát folytatott, ami miatt összeütközésbe került orosz származású feleségével, Nataliával is. Milan kétmillió orosz dinárért cserében egy olyan nyilatkozatot is aláírt 1891. szeptember 30-án, melyben állampolgárságáról lemondott és elhagyta Szerbia területét. Szerbiában a régenstanácsal elégedetlenkedők élére a királyné állt, így a régenstanács, a polgárháborút elkerülendő, a királyné kiutasítása mellett döntött. 1893-ban Sándor a hadsereg segítségével, melynek Milan maradt a főparancsnoka, államcsínyt hajtott végre, s nagykorúnak minősítette magát. Sándor engedélyezte, hogy apja visszatérjen Szerbiába, így úgy tűnt, hogy a Monarchia szerbiai befolyása ismét megerősödött. (Celler Tibor: *Szerbia és Montenegró uralkodói dinasztiái*. Újvidék, 2006. 96–100.)

¹⁴ BJ 1890. jan. 5. 7.

¹⁵ BJ 1891. jan. 4. 3.

¹⁶ BJ 1891. ápr. 26. 10.

¹⁷ BJ 1891. máj. 24. 1.

Az ország elhagyását még számtalan szimbolikus jeleneten keresztül tették humorossá a lapok karikatúrái és szövegei. A Figaro egyik ábrázolásán Milant mérges szerb katonák rúgták át a határt jelképező sorompón,¹⁸ de Milan került az előtérbe azon a rajzon is, ahol a háborút kedvelő uralkodó irigykedve figyelte, hogy volt felesége távozásakor utcai harcok robbantak ki (46. kép).¹⁹

Ezen a bécsi karikatúrán is felbukkant a pénz motívuma: A királyné harcok közepette, harcokat kiváltva hagyta el az országot, ő pedig ezt orosz rubelért tette, annak ellenére, hogy legismertebb tulajdonsága a nagy harci kedv volt. Natalia elűzésekor, amikor ő egyedül szerepel egy karikatúrán, a Figaro az eseményt gúnyosabban kommentálta, mint a Borsszem Jankó: A rajzon ugyanis egy szerb paraszt talicskában tolt ki az országból a királynét, aki arcát fátyollal eltakarta (11. kép).²⁰ Az ábrázolásmód kíméletlenségét talán magyarázhatja a királyné oroszbarátsága, míg Milan kevésbé gúnyos megjelenítéséhez hozzájárulhatott monarchiabarát politikája. A pénz és a lopás motívuma – különböző asszociációkkal – szövegszerűen is feltűnik Lajtán innen és túl. A bécsi lap szerint például Milan is bizonyára a szerb nemzeti könyvtár olvasói közé tartozott, ahová nem vittek vissza az olvasók negyvenezer kötetet, így az intézménynek be kellett zárnia.²¹

A Figaróban már nem lehetünk szemtanúi annak, hogy Milan visszatérhetett az országba, s a hadsereg fölötti hatalmát is valamelyest megőrizte. A szerb hadsereget és Milant viszont egyszerre figurázta ki a Borsszem Jankó azon karikatúrája, melyen egy hölgyekből álló hadsereg élén vonul az utcákon Milan díszegyenruhában.²² A király nem vetette meg a szórakozást sem, ezt szemlélteti az a rajz, melyen mulatozás közben ábrázolják őt,²³ illetve az, melyen Milan megértően távozik a börtönből, ahová áruhában érkezett, s a gúnyrajz tanúsága szerint az ott jól szórakozó szerb férfiakat akarta kiszabadítani, akik viszont nem kívántak távozni a belgrádi börtönből.²⁴

A szerb királyi család belviszályaira és Alexandar kiskorúságára a magyar és bécsi lapok nem csupán rajzaikon utaltak, hanem szövegeikben is kifejtették a véleményüket, mint például Füttylesi Móczl Az Üstökös hasábjain: *„Milyen műveletlenek azok a szerbek; mások pénzt adnak, csak hogy legyen nekik egy szép asszony, űk meg erővel ki akarnak*

¹⁸ F 1890. szept. 20. 151.

¹⁹ A 45. kép lelőhelye: F 1891. máj. 30. 86.

„Warum habe **ICH** nicht so einen schönen Abgang gehabt?”

²⁰ F 1891. máj. 9. 74.

²¹ F 1898. ápr. 23. 66.

²² BJ 1898. jan. 16. 7.

²³ BJ 1898. jan. 9. 7.

²⁴ BJ 1899. szept. 24. 7.

dobni o Natalia asszonyiságot.”²⁵ Textuálisan is ugyanazok az elemek térnek vissza, mint a képeken: Milan és az orosz rubel, Natalia kiutasítása, majd Milan visszatérése.²⁶ Milánhoz kapcsolódó esemény továbbá az ellene elkövetett merénylet s a nyomozás a merénylet után.²⁷ Az Üstökös karikaturistája szerint Milan azért élte túl a merényletet, mert egyenruhája alatt „*bűvös páncél*”-t viselt, mely mindentől megvédi őt, a következő felirattal: „*Csalánba nem üt a ménkü*”.²⁸

Már nem egy konkrét személyre, politikusra, hanem a balkáni államok konfliktusára utal az a rajz a Borsszem Jankóban, melyen egy szerb, egy bolgár és egy román alak harcol egymással.²⁹ A képpel együtt közölt vers erősen ironikus, a magyar szereplő nem bánta a nemzetiségi mozgalmak viszályát. Baross Gábor Botond képében jelenik meg, s „*lát ott oláhot, szerbet, bolgárt:/ Amint szép egyetértésben/ Bolházik egymás fejében*”. A balkáni területi viták ábrázolásra kerültek 1891-ben a Figaróban is, amikor két kisfiú – szerb, illetve bolgár viseletben – a szerb–bolgár határon veszekednek.³⁰ A karikatúra első-sorban nem Alexandar kiskorúságára utal, hanem a területi viták folytán esetlegesen újra kirobbanó háborútól való félelemre, de fölfedezhetjük a gyermekmetafora általánosabb jelentéstartalmát is.³¹

Az uralkodócsaládtól és a balkáni népek konfliktusától független az az esemény, melynek kapcsán még megjelentek a szerbek az élclapokban, de az ábrázolásmódokban észrevehetünk különbségeket. A sertésválság 1890-ben két-két rajz témája volt a Borsszem Jankóban és a Figaróban.³²

²⁵ Ü 1891. máj. 3. 217.

A Figaróban is felbukkan Natalia és Milan kapcsán a műveletlennel rokon „civilizálatlan” jelző. (F 1891. máj. 30. 84.)

²⁶ F 1891. máj. 2. 71.; F 1891. júl. 4. 105.

²⁷ Szövegek: F 1899. aug. 1. 120.; 1899. júl. 15. 115.; F 1899. júl. 29. 121.; Ü 1899. júl. 16. 339.

A Milan elleni merényletet 1899. július 6-án Belgrádban követték el, amiről és az uralkodó állapotáról a napilapok Monarchia-szerte hosszú cikkekben tudósítottak (például: Neue Freie Presse 1899. júl. 7. 2.).

²⁸ Ü 1899. júl. 16. 345.

²⁹ BJ 1890. szept. 21. 3.

³⁰ F 1891. szept. 5. 1.

³¹ A gyermekmetafora utal a gyermekként ábrázolt csoportok csekély intellektuális képességeire, munkavégzésük és magaviseletük elégtelenségeire, s arra, hogy velük szemben, saját érdekükben akár az erőszak is alkalmazható. (A gyermekmetafora jelentéséről lásd még: Dupcsik Csaba: *A Balkán képe Magyarországon a 19-20. században*. Budapest, 2005. 65–68.) Mint látni fogjuk, a hatalmi pozícióban lévő nemzetek vicclapjai nem csak a szerbek esetében használták a gyermekmetaforát.

³² A mezőgazdaságot érintő vámkorról és vitákról lásd: Rumpler: *Österreichische Geschichte*, 478–480.

Az Üstökös szerzőit szövegek beküldésére és rajzok készítésére nem mozgósította annyira a sertésválság, mint a Borsszem Jankóét vagy a Figaróét. 1890-ben egyetlen szöveg utal csupán a konfliktusra (Ü 1890. szept. 7. 113.). Az Üstökösben a sertés viszont felbukkant Natalia és Milan távozásakor is. A két volt uralkodó két ellentétes irányba menekült egy-egy sertés hátán ülve. A képaláírás szerint „Ő felségeik kilovagoltak: egyik Párizsba, másik Moszkvába” (Ü 1891. ápr. 19. 185.).

A Borsszem Jankó karikatúrái alapján a magyar–szerb határon játszódnak az események (7. kép),³³ a két ország földrajzi viszonyai közötti különbség is érzékelteti ezt: a szerb oldalon a háttérben magas hegyekre lehetünk figyelmesek, míg a magyarországi területen síkság látható. A Figaro gúnyrajzain a táj ábrázolásakor nem figyelhetünk meg hasonló különbségtételt, s a bécsi lap rajzai szerint – a közjogi felfogásban megmutatkozó különbségeknek megfelelően – az osztrák–szerb határon játszódnak az események. Ágai élclapja a szerbeket mindkét esetben úgy jeleníti meg, mint akik könyörögnek, hogy a magyarok beengedjék őket és sertéseiket az országba. Az egyik rajzon a malacok és a szerb paraszt is kigúnyolja az épp alvó magyart. Ez a mozzanat olyan irányba terelhette a közvéleményt, hogy elítélje a szerbek viselkedését, s így a „büntetés”, hogy állataikat nem hozhatták be az országba, jogosnak tűnhetett.

A Figaro egyik – a később publikált – karikatúrája is hasonlóképpen jeleníti meg a válságot: a szerb paraszt és sertése könyörögnek a határon, hogy bejuthassanak az országba,³⁴ míg a másik képen a „trójai falovat” pillanthatjuk meg (47. kép),³⁵ amelyet a szerbek sertés alakúra formáztak meg, s ebből ugrálnak ki szerb katonák a határon. Ez karikatúra még az agresszív, harcias magatartást helyezte előtérbe.

A **montenegrói szerb** politikusokról jóval kevesebb információt kaphatunk, mint a magyarországi és szerbiai szerbekről. Vezetőik közül Danilo montenegrói fejedelem tűnt fel egy 1869-es ábrázoláson halála, 1860 után.³⁶ Az 1890-es években is mind a magyar, mind pedig a bécsi lapokban a montenegrói fejedelemről, Nikitáról és külpolitikai kapcsolatairól olvashatunk több szövegben.³⁷

A **horvátokkal** kapcsolatosan az 1860-as évek elején a magyar lapokban a legjellemzőbb motívum az, hogy a horvátok nem értettek egyet a magyar követelésekkel: nem támogatták, nem ismerték el az 1848-as törvényeket és a magyar nyelv elsőbbségét.³⁸ Olvashatunk a horvátok 1860 decemberében Bécsbe küldött memorandumának elítéléséről is, ugyancsak negatív felhanggal jelent meg Bécs „divide et impera” politikája a horvátok szemszögéből.³⁹ Jókai lapjában láthatjuk 1861-ben azt – a szimbólumoknál már említett –

³³ BJ 1890. jún. 22. 7.; BJ 1890. júl. 20. 6.

³⁴ F 1890. szept. 20. 150.

³⁵ A 47. kép lelőhelye: F 1890. aug. 30. 140.

„Das trojanische Schwein”

³⁶ F 1869. okt. 23. 194.

Danilo meggyilkolásáig 1851–1860 között volt Montenegró fejedelme (*Brockhaus*, Bd. 11. 1016.).

³⁷ Például: Ü, 1899. jún. 25. 310.; F 1898. júl. 2. 107.

³⁸ BM 1861. márc. 31. 51.; BM 1861. ápr. 28. 67.

³⁹ BM 1861. máj. 19. 78.; BM 1861. máj. 12. 74.

rajzot, melyen két-két kezét ábrázoltak összebilincselve, illetve a bilincs eltörése után (42. kép).⁴⁰

A karikatúra a horvát perszonaluniós törekvéseket bírálja, melyeket a horvátok az 1861. évi zágrábi országgyűlésen deklaráltak. Ennek kritikája nem tekinthető olyan gúnyosnak, mint a – későbbiekben bemutatásra kerülő – értékelések a többi nem magyar nemzetiségi csoport területi követeléseiről, a rajz magában hordozza a kompromisszum lehetőségét is. Mind a magyar, mind az osztrák-német élclapokban találunk ábrázolásokat a horvát–magyar kiegyezési tárgyalásról. Egy 1868 januárjában megjelent bécsi karikatúrán pedig egy horvát katonai öltözetet viselő alak két 'Wien' és 'Pest' feliratú szék közé esett: az 1848-as osztrák-német–horvát szövetség felújítása sikertelen maradt, de még nem kötötték meg a horvát–magyar kiegyezést sem (48. kép).⁴¹

A kiegyezési törekvéseket 1868 áprilisában a Borsszem Jankó rajzolója is megörökítette. Ezen a képen a horvát és a magyar nemzetet nők személyesítik meg, akik kezét nyújtják egymásnak (33. kép).

Az 1868-es horvát–magyar kiegyezés egyik vitatott s a korszakban véglegesen nem is rendezett kérdése Fiume városának hovatartozása volt, így a várossal kapcsolatos viták a magyar élclapírókat is megihlették. A kikötőváros az 1860-as évek elején még mint a magyarokhoz hűséges város tűnt fel. Egy szöveg pedig úgy számolt be Fiuméről, hogy a város lakossága jól megköszönte az alkotmányt (tehát az Októberi Diplomát), mert Magyarországgal ellenállásához csatlakoztak.⁴² Fiumével kapcsolatban említésre került a városban kihirdetett ostromállapot, s a történetek hangsúlyozták, hogy a kikötőváros Magyarországhoz akart tartozni és nem a horvát közigazgatáshoz.⁴³

Az 1860-as évek végén több történet szólt Fiume polgármesteréről, Akos Radićról,⁴⁴ illetve „kártékony” tevékenységéről, melyet a kormánypárti élclap e szavakkal kommentált: *„Én olyan jó hazafi vagyok, mint akárki más. Ennélfogva én is azt akarom, hogy Fiumét megtartsuk. De ha már el kell veszítenünk legalább az az egy vigasztalásom marad, hogy - Radits Ákost is elveszítjük.”*⁴⁵

⁴⁰ Ü 1861. márc. 23. 92.

⁴¹ A 48. kép lelőhelye: F 1868. jan. 25. 15.

„Wie lang' wird Kroat' noch so sitzen bleiben müssen?”

⁴² BM1860. nov. 25. 103.

⁴³ BM 1861. febr. 10. 23.; BM 1861. szept. 22. 152.; BM 1861. nov. 10. 179.

A horvátok – a területi integritásra hivatkozva – a Muraközre is igényt tartottak Fiumén kívül (Katus László: *Deák Ferenc és a horvát kiegyezés*. In: Nagy Mariann – Vértesi Lázár (szerk.): *Sokszólamú történelem: Katus László válogatott tanulmányai és cikkei*. Pécs, 2008. 260.), de ez a követelésük egyáltalán nem bukkant fel az élclapokban.

⁴⁴ BJ 1868. máj. 17. 228.; BJ 1868. máj. 17. 232.; BJ 1868. máj. 31. 253–254.; BJ 1868. jún. 14. 283.

⁴⁵ BJ 1868. nov. 1. 587.

A következő versrészlet szemlélteti a horvát–magyar nézetletéréseket Fiume kérdésében, s tükrözi – a menyasszony hasonlaton keresztül – azt a magyar álláspontot, hogy Fiume a magyaroknak – egyetlen tengeri kikötőként – fontosabb, mint a horvátoknak.⁴⁶

„Fiume és Adria.

*Ifju virága agg Adriának,
Kit vész szeli annyiszor hányának
Jövel – jövel!
Magyar és horvát is versenyez te érted,
Átölelni szeretnének
Kezeivel.*

*Félre villongás, el a viszálylyal,
Oldjuk a kérdést dallal, pohárral
Menyasszonyom!
Enyém vagy! – jó horvát testvérek
Nektek reája úgy sincs szükségtek,
Én csókolom.”⁴⁷*

Fiume 1869-ben azonban már nem vitatott területként jelent meg, hanem egyértelműen magyarként,⁴⁸ s a Fiuméba látogató magyar delegációt a horvátok ekkor nem szívesen fogadták: „A tisztas, ősz és lelkes Matkovics fogadott bennünket ágyudurranásokkal. Tizenkét mozsárban tiszteletünkre borsot törtek.”⁴⁹

Az 1890-es években még kevésbé lelkes a magyarok fogadtatása Horvátországban az élclapok szerint, amit jól példáz az a már bemutatásra került rajz (34. kép), melyen egy horvát nő „üdvözli” a horvát kiállításra érkező magyar küldöttséget Zágráb főterén, ahol Josip Jellačić bán kardjával Magyarország felé mutató lovas szobra állt. Az Üstökös rajzolója több karikatúrán is bírálta a – megítélése szerint – nem barátságos horvát meghívást az agráripari kiállításra és fogadtatást, s a kiállítás végén megállapítja, jobb lett volna a találkozót nem megrendezni.⁵⁰ A kormányparti Borsszem Jankó viszont Baross Gábor diplomáciai közvetítő szerepét igyekezett kiemelni, aki a kiállítás alkalmával is a horvát–magyar konfliktusokat igyekezett elsimítani.⁵¹

⁴⁶ E tematika megjelent a Bolond Miskában korábban is, ott a rajzon a magyar férfi Fiuménak, egy szép fiatal lánynak udvarol (BM 1861, szept. 22. 152.).

⁴⁷ BJ 1868. okt. 18. 561.

⁴⁸ BJ 1869. máj. 30. 218.; BJ 1869. szept. 12. 362.

⁴⁹ BJ 1869. szept. 26. 386.

Az élclap hasábjain többször előforduló fiumei horvát politikus, magyar országgyűlési képviselő ezen évfordulóban Gaspar Matković (például: BJ 1869. szept. 12. 368.; BJ 1869. szept. 19. 372–373).

⁵⁰ Ü 1891. szept. 27. 151.; Ü 1891. okt. 4. 163.

⁵¹ BJ 1891. aug. 23. 3.

Az évtized végén a diplomáciai formaságok helyett ismét Fiume került a politikai események középpontjába. 1898-ban a fiumei magyar kormányzó gyermekként, tengerésznek öltözve jelent meg, de akváriumában vihart szított.⁵² A rajz a fiatal Szapáry László grófot, az 1898-ban kinevezett fiumei kormányzót ábrázolja, akinek első intézkedése az volt, hogy a fiumei kormányzó-helyettessel, Gaál Tiborral feloszlatta a fiumei rappresentancát.⁵³ Az 1867-es és 1868-as kiegyezéseket követően a horvát–magyar kapcsolat belügggyé vált, így a Figaróban a horvátok a század végi lapszámokban már egyáltalán nem kaptak teret.

A horvátokhoz hasonlóan – de az ő esetükben az elemzett időszakban végig – a **lengyelek** azok, akikről pozitív kép rajzolható a pesti élclapok alapján, míg a Figaróra ez nem maradéktalanul igaz. Ez utóbbiban a lengyelek a vizsgálati periódus elején Reichsrath-beli politikusukon, a bécsi körök által negatívan megítélt Franciszek Smolkán keresztül bukkantak fel, vagy pedig az oroszországi lengyelek sorsán keresztül, akik elkecseregetten küzdöttek a galíciai lengyelekhez hasonló jogokért. 1869-ben pedig a következő, lengyel hősokeket is felelevenítő verset olvashatjuk:

*„Ó Lengyelország, csak akkor vagy nagy, amidőn
Eladtak, legyőztek és elárultak:
Egy sztyeppesi nép, mely képtelen
Szabadságát **békésen** kívívni. [...]*

*Némely hős nyugodtan alszik, akit Bem alatt
Orosz puska lövés ölt meg,
A **mai lengyel hősoke** kényelmesen
Fenyegnek **Oroszország** szövetségében!”⁵⁴*

A vers sugallja, hogy Lengyelország nem érdemli meg a nagyságot addig, amíg új keletű hőseinek nevéhez orosz szövetség kötődik, ami egyben alátámasztani hivatott a galíciai tartomány Habsburg birtoklásának jogát, s burkolt formában utal a pánszláv veszélyre.

A század végén a Figaróban az önálló Lengyelország visszaállítása utáni sóvárgáson gúnyolódtak a szerzők, a visszaállítás a lengyelek elérhetetlen álmaként tűnt fel a lap

⁵² BJ 1898. jan. 23. 1.

⁵³ Intézkedését az váltotta ki, hogy a polgármesterré választott Mayländer Mihály, aki az esküt a magyar koronára nem tette le, bírálta a magyar kormányt, amiért az a fiumei közgyűlés megkérdőzése nélkül vezetett be törvényeket a magyar nyelv oktatásáról. (Pesti Napló, 1898. jan. 11. 3.)

⁵⁴ „O Polen, bist du nur groß, wenn da/Verkauft, besiegt und verrathen:/Ein Steppenvolk, unfähig zu/Der Freiheit **friedlichen** Thaten? [...]

Mancher Held schläft frei, der unter Bem/Den Tod durch russischen Schuß fand,/Die heutigen Polenhelden bequem/Droh'n mit dem Bündniß mit – **Rußland!**”
F 1869. máj. 1. 79.

hasábjain. Élcelődtek a felosztott Lengyelországon, kiderült az élclapból, hogy a bécsi Lengyel Klub is megosztott,⁵⁵ ami nem fogja pozitívan befolyásolni az ország újraegyesítését. A lengyel politizálás sikertelenségét mutatják a Figaro rajzai is, például egy bibliai jelenetben, ahol a lengyelek sziklává válva láthatók. A képen úgy tűnik a lengyel – előre-hajtott fejjel görnyedő – alakot megformáló szikla, mintha könnyezne, négyzet alakú sapkájának tetejéről pedig kicsiny lengyel figurák csúsznak le, akik egy Lengyel Klub feliratú zászlót lobogtatnak, egyikőjük pedig, aki még éppen nem esett le a szikláról, a Lengyel Klub vezetője, Apollinar Jaworski.⁵⁶

A magyar lapokban a lengyelek – mivel politikai követelésük nem volt Magyarországgal szemben – ritkán kaptak teret, de akkor az ausztriai jellemzéstől eltérő módon. A közös, dicsőséges lengyel–magyar történelmi múlt emlékének, illetve a lengyel önkénteseknek az 1848–1849-es szabadságharcban betöltött szerepének köszönhetően a magyar köztudatban pozitív lengyelkép élt, s ez tükröződött az élclapok hasábjain is. A Borsszem Jankónak volt egy ritkán szereplő állandó figurája, az elmagyarosodott lengyel, Ruczaháti Tarjagoss Illés, aki nyilatkozatai szerint harcolt a magyar szabadságharcban. Az ő szövegeiben bukkan fel újra meg újra Lengyelország függetlensége, az azért folytatott harcok és a lengyel szabadsághősök (például „*Tadeusz Kosciuskó*”).⁵⁷ A „Miczkievicz-ünnep” alkalmából⁵⁸ vagy Smolka halálakor méltató sorokat írt a Borsszem Jankó, illetve Az Üstökös szerzője,⁵⁹ ami ugyancsak sugallta a lengyel–magyar összetartozás-tudat erősségét:

*„Lengyel lelket egykor fölhevíté Magyarország,
A testvér nemzet hős szive, ősi joga.
Folyt is az ékes-szólás láng-heve ajkaidon le:
Perzselyén Schmerling zsoldba rekedt hiveit. ...
Nagy neved emlékét a magyar őrzi hiven.”*⁶⁰

⁵⁵ F 1898. ápr. 2. 54.; F 1898. júl. 9. 109.

⁵⁶ F 1898. júl. 16. 115.

Ez az egyetlen olyan kép a Figaróban, ahol valamilyen formában láthatók a rutének. A szikla tövében egy fán olvasható a „rutének” (Ruthenen) felirat, de ruténeket megszemélyesítő figurát nem láthatunk. Ez talán arra emlékezteti a szemlélőket, hogy a rutének már jóval korábban kerültek olyan kilátástalan helyzetbe, mint a szikláról leeső lengyelek.

⁵⁷ A Figaróban a lengyel történelmi személyek közül egyszer Jan Sobieski tűnt fel mint a lengyelek megmentője egy képzeletbeli krakkói levélben (F 1899. febr. 25. 34.).

⁵⁸ Ü 1890. júl. 13. 22.

Adam Mickiewicz (1798–1855) a lengyel romantika nagy alakja, írásaival az 1830-as lengyel felkelés inspirálója (Brockhaus, Bd. 13. 196.).

⁵⁹ A Smolka emlékének szánt vers nem véletlenül bukkant fel a Borsszem Jankóban: Smolka 1861-ben a magyar országgyűlés feloszlása előtt tartott Pesten beszédet, melyben elítélte Schmerling jogeljárás-elméletét. Ezt követően a magyar törvényhatóságok köszönőleveleket küldtek Smolkának (Szabad: *Forradalom és kiegészítés válaszfűjtán*, 599.).

⁶⁰ BJ 1899. dec. 10. 4.

A magyar lapok lengyelképét nem befolyásolták a lengyelek Reichsrat-beli követelései, melyek Galícia Magyarországhoz hasonló státuszának megteremtésére irányultak, míg – mint majd látni fogjuk – a csehekről alkotott vélekedést az ilyen jellegű követelések lényegesen átformálták.

A szerbekkel és horvátokkal megegyező módon a magyarországi **román** politikusok is gyakori szereplői a pesti élclapoknak. Az 1860-as évek sokszor felbukkanó figurája Ion Missiíc, akinek fába faragott portréját is megpillanthatjuk.⁶¹ Az arcképet nem véletlenül ábrázolta a rajzoló ily módon: a temesvári fa beszállítással kapcsolatos országgyűlési viták egyik főszereplője volt Missiíc. A másik hangadó román politikus, Vincențiu Babeș egy alkalommal egyedül, egy uborka fa tetején ülve jelent meg,⁶² egyszer pedig mint az „oláh szentháromság” egyik tagja,⁶³ aki egy háromlevelű lóhere levelein látható. A növény másik két levelére Alexandru Mocioni és Missiíc kerültek.

Azokról a politikusokról, akik a karikatúrákon szerepeltek, általában különböző műfajú szövegekben is olvashatunk, kiegészülve olyanok személyekkel, akik vizuálisan nem jelentek meg. A következő magyarországi román nemzetiségi országgyűlési képviselők szerepeltek az írásokban: Mocioni, Ilia Măcellariu, Babeș, Missiíc, Iosif Hodoșiu.⁶⁴ Mocioniról, aki a Borsszem Jankónak is gyakori szereplője, a következőket írta Tóth Kálmán lapja 1860-ban: „Mocsonyi úr a bánáti gyűlésen azt mondta, hogy a románok élete csak a legközelebbi 11 év alatt és ő általa kezdődött.”⁶⁵ Mocioni az 1850-es években a Szerb Vajdaságban és a Temesi Bánságban kerületi biztos volt, a birodalom egységéhez

⁶¹ A Borsszem Jankó bejegyzése szerint „magyar-szerb-román” nemzetiségű, a „román parasztok ügyvivője”, román politikus (BJ 1868. dec. 20. 654.).

A karikatúra a korszakban csak a „temesvári fakérdés”-ként említett problémára reflektált, amely a kincstári erdők kezelésénél tapasztalt visszaéléseket foglalta magában, mely kapcsán Divald (Erdődi) Adolf (*Észrevételek Missics János úr „észrevételeire”-re a temesi fakérdés ügyében*. Buda, 1868.) és Missiíc (*A temesi és krassói kincstári uradalmak fakérdése*. Pest, 1868.) röpiratcsatába kezdett 1868-ban. (Szinyei: *Magyar írók*, 9. köt. 33–34.) A viták és szerződések következményeire az Erdészeti Lap cikke világított rá: „A rendkívüli drágaság a bányászatot alapjában rendítette meg, úgyannyira, hogy a javulást csak egy erős kéztől lehet remélni. Leginkább előidézett e rendkívüli drágaság a temesvári fakérdés által. Azon szerződés mindazt, a mi előnyös, a vállalkozókra ruházta, mindazt pedig a mi legalább is kétes, az államkincstárnak hagyta. - Ilyen a levágás és a leszállítás a Bégáig.”

(1871. ápr. In: http://www.erdeszetilapok.hu/?page=arch_view&id=9314, letöltés ideje: 2011. okt. 17.)

BJ 1868. dec. 20. 653.

⁶² BJ 1869. ápr. 18. 151.

⁶³ BJ 1869. jún. 13. 231.

⁶⁴ BJ 1868. nov. 15. 606.; BJ 1868. nov. 22. 616.; BJ 1869. jún. 13. 231–232.; BJ 1869. szept. 19. 380.

BJ 1868. okt. 4. 528.; BJ 1868. dec. 27. 671.; BJ 1869. márc. 21. 114.; Ü 1869. máj. 8. 150.

BJ 1869. dec. 5. 483.

BJ 1868. okt. 11. 542.; BJ 1868. okt. 11. 545.; BJ 1868. okt. 18. 558.; BJ 1868. okt. 18. 560.; BJ 1868. dec. 20. 654.; LM 1868. okt. 25. 343.; BJ 1869. jún. 27. 254.; BJ 1869. jún. 27. 258.; BJ 1869. júl. 18. 290.

BJ 1868. márc. 22. 132.; LM 1868. nov. 29. 384.; Ü 1869. júl. 3. 209.

⁶⁵ BM 1860. dec. 30. 122.

való ragaszkodását fejezték ki azok a szövegek, amelyek dokumentálták a Reichsrat népszerűsítését a románok körében.⁶⁶

A romániai értelmiségi vezetők közül Ion Brătianu⁶⁷ kapott teret a magyar élclapok hasábjain. Szöveges formában megjelent továbbá Alexandru Ioan Cuza fejedelem is. Az egyik történetben a Klapka Györggyel született fegyverszállítási egyezményre olvashatunk utalást. Az írás szerint Cuza „*fránya legény*”, mert elhíresztelte, hogy a magyarok fegyvereket szállítottak az országán keresztül, a fegyvereket lefoglaltatta, így felfegyverezte a népét, és még az oroszok, az osztrák-németek és a törökök is megdicsérték.⁶⁸ A Bolond Miska „német levelezője” is arról „tudósított”, hogy „*a rebellis magyarok*” Cuzát is bele akarták vonni forradalmi terveikbe,⁶⁹ s többször kitért a fegyverszállítási ügyre, kérdőre vonva Cuzát a puskák eltűnése miatt.⁷⁰ 1861 második felében még egyszer olvashatunk a fejedelemről, de már mint „*szabad Oláhország*” hercegéről, akinek katonái Erdély határát őrzik.⁷¹ Cuza Jókai lapjában is feltűnt az év végi számok egyikében, hangsúlyozva: a két fejedelemség egyesítését csak Cuza haláláig ismerték el a nagyhatalmak. A románság szempontjából fontos eseményre a magyar reakció az élclapban lekicsinylő, az eseményt humorossá tette a hír közlője a következő Cuzának adott tanáccsal: Cuza legokosabban teszi, ha költészettel kezd el foglalkozni, és olyan munkát ír, mely által halhatatlan lesz.⁷²

Már nem egy politikus személyéhez, de aktuálpolitikához kapcsolódva jelent meg a hír ironikus kommentárral, hogy a Fogaras-vidéki románok követeléseikkel Bécshez fordultak, sikertelenül.⁷³ A szövegek egyikében feltűnt az az erdélyi román követelés is, hogy a választójogi cenzust szállítsák le, az már választhasson, aki ház- vagy földtulajdonnal rendelkezik, a tulajdon értékétől függetlenül, mivel a románok lélekszám szerint többséget alkotnak Erdélyben, de szerényebb anyagi körülményeik miatt mégsem szavazhatnak. A követelés szerint a magyar vármegyékben legyen a cenzus a legmagasabb, a román várme-

⁶⁶ BM 1861. okt. 13. 162.

⁶⁷ BJ 1868. dec. 20. 661.; BJ 1869. máj. 23. 204.

⁶⁸ Ü 1861. jan. 12. 16.

Az emigráció fegyverszállítási kísérlete valóban sikertelen volt, mivel Cuza lefoglaltatta a fegyvereket. (Bor-si-Kálmán: *Együtt vagy külön utakon*, 124–125.)

⁶⁹ BM 1860. dec. 9. 110.

⁷⁰ BM 1861. jan. 20. 11.

⁷¹ BM 1861. okt. 13. 162.

⁷² Ü 1861. dec. 21. 127.

⁷³ Nem a Fogaras-vidéki románok, hanem a Kővár-vidékiek intéztek memorandumot Bécshez 1861 májusában. (Szabad: *Forradalom és kiegyezés válaszáján*, 541.)

Ü 1861. aug. 3. 112.

gyékben a legalacsonyabb, s a magyaroknak bizonyítaniuk kelljen, hogy Európa és a nemzetiségek nyelvein beszélnek, a románoknak csak annyit, hogy nem tudnak írni, olvasni.⁷⁴

Az erdélyi országgyűlés összehívásának tervével kapcsolatban is született három szöveg Az Üstökösben 1861-ben.⁷⁵ Az egyik írás szerint, ha a román követeléseknek megfelelően ott minden résztvevő saját nyelvén akar felszólalni, sehogyan sem fogják megérteni egymást. A román–magyar kapcsolatokról a Bolond Miska szerzői is megemlékeztek: az egyik szöveg a Temesi Bánság Magyarországhoz történő visszacsatolását dokumentálta, s nevét a *bánság*, mert elvesztését „*bántuk*” magyarázatból eredeztette.⁷⁶ Egy másik történet a magyar nők attitűdjét fejezi ki: semmiféleképpen sem társalognának román férfikkal.⁷⁷

Az 1860-as évek végén leginkább az 1869-es, első dualizmuskori választások, a kortesek tevékenysége,⁷⁸ illetve a nemzetiségi törvény bírálata és a passzivitást hirdető temesvári pontok kapcsán jelentek meg a románok az élclapokban.⁷⁹ Az Üstökös egyik beküldője tanmese formájában világított rá arra, mi lehet a „nem jogos” követelések következménye:

„A béka és az orosz lány.

Lát az oláh »brekegő« a rónán egy nagy orosz lányt,

Látva mily izmos az, és mi hatalmas az, és mi tekintély.

Azt kívánja, hogy ő is oly izmos s nagy legyen; és hogy

Nagy legyen a brekegő, mindjárt fölfujja magát ő.

[...] Már oly nagy mint az orosz lány!

Puff! – Mi e zaj? – Mi lelé az oláh brekegőt vajh?

Semmi egyéb, csak szétpattant: mivel azt akará, hogy

Olyan nagy legyen ő, a milyen a hatalmas orosz lány.»⁸⁰

A román–magyar politikai konfliktusokat sugallta az az élclapi „tudósítás” is, mely képzeletbeli román–magyar határvillongásokról szól.⁸¹ A „magyar betörést” Romániában az ál-hír szerzőjének elképzelése szerint a következőképpen tennék közzé:

⁷⁴ Ü 1861. szept. 14. 10.

⁷⁵ Ü 1861 szept. 21. 24.; Ü 1861. okt. 12. 48.; Ü 1861. nov. 30. 104.

⁷⁶ BM 1861. máj. 19. 78.

⁷⁷ BM 1861. júl. 28. 118.

⁷⁸ BJ 1869. márc. 21. 121.; BJ 1869. jún. 13. 232.

⁷⁹ BJ 1869. ápr. 18. 152.

⁸⁰ Ü 1869. aug. 14. 262.

Mint láthattuk, az orosz lány Magyarország szimbólumaként és a varangy mint a túlzott követelések jelképe vizuálisan is megjelenített motívumokként is felbukkantak a vizsgált időszak végén.

⁸¹ BJ 1869. szept. 19. 377.

„**Bécs, augusztus 5.** Bukarest osztrák-magyar kunsulnak. Igaz-e, hogy határvillongások fordultak elő az erdélyi végeken? Beust gr.

Romanul. (Vezércikk.) »Románia lángokba borúl. A vérszopó magyarok ázsiai barbár faja megszállta határainkat, hogy hölgyeinket háremeibe, hurczolja, férfiainkat rabszíjra fűzze. Elnyomott testvéreink gyászos sóhajai felhökként áthatolnak a magas hegyeken, tőlünk várják ezredévi rabságukból való felszabadulásukat. A magyarok Erdély minden oláh falvát felgyújtják, a férfiakat megcsonkítják, a gyerekeket lekasabolják, a nőket megfertőztetik. Irtóztató! Tarján szelleme fehér lebernyegben, véres karddal, lángoló szemekkel jár az ormokon. Román sas, lebbentsd meg szárnyaidat. Csattogtasd meg a magyar nagyarávagyás ölyve fölött. Le Andrássyval. Éljen Románia!«⁸²

A hír megemlékezett a húsz évvel korábban Erdélyben történt román brutalitásról is, miközben megjelent az erdélyi és a Román Királyságban élő románok egyesülésének gondolata. Az élclapi álhírben felbukkantak a magyarokhoz társított kortárs sztereotípiák (ázsiai eredet, barbárság, civilizálatlanság) is, de e kontextusban ezek is a románok ellenszenveségét növelték.

Románokról immár nem a magyarokhoz, hanem a szerbekhez kapcsolódó témaként olvashatunk még egy nemzetiségi színezetű vitás kérdés, az ortodox egyházi hierarchia kapcsán. Egy a témáról szóló vers a szerb és a román ortodox egyház szétválásának időszakát követően keletkezett, miután az 1868. évi 9. tc. törvénybe iktatta a szerb metropolitától független román érsekség felállítását a püspökség helyett és az érsek megválasztását.⁸³ Ezen időszakban a Borsszem Jankó szerzője így jellemezte a szerb–román kapcsolatot: „Barátságból egymást majd hogy fel nem falják.”⁸⁴

A román külpolitikai útkeresést mutatja az a figaróbeli karikatúra, melyen egy román férfi a határon áll, egy porossal találkozik, aki a fegyvereit szeretné megtekinteni (29. kép).⁸⁵ A karikatúra utal Poroszország militarizációjára, s hogy a román uralkodó, Hohenzollern Károly a porosz királyi családból származott, ami előrevetíthette külpolitikai irányvonalát. A románok poroszbarátsága – orosz kapcsolataikon kívül⁸⁶ – megjelent szöveges formában a Borsszem Jankóban is azon kis számú írások egyikében, melyekben nem a magyarországi románok a főszereplők:

„Szép ármádia lehet az a román, mikor 25.000nyi lovasságában, a mint beszélük, legalább is 20.000 **poroszló**^{*)} van!

⁸² BJ 1869. aug. 8. 314.

A szerző a szöveg ötletét az 1869. júniusi erdélyi–moldvai határvillongásokból meríthette (Politikai Ujdonságok, 1869. jún. 9. 269.).

⁸³ A törvény szövegét lásd: Kemény G.: *Iratok*, 1. köt. 85–86.

⁸⁴ BJ 1868. nov. 22. 619.

⁸⁵ F 1868. dec. 5. 224.

⁸⁶ BM 1861. júl. 28. 119.; BJ 1868. nov. 15. 607.; LM 1868. dec. 27. 411.; Ü 1869. szept. 4. 287.
A Bolond Miska szerzői szerint is a „román elem észak felé gravitál”. (BM 1861. jún. 9. 89.)

^{*)} *Ez a szó a kéziratban így volt írva: »porosz ló«; de minthogy az kétségtelenül tollhiba, helyreigazítottam.*⁸⁷

Az 1890-es években már nem kerültek ábrázolásra román politikusok vagy politikai események a vizsgált bécsi lapban, csak a pestiekben, de olyan gyakran feltűnő román politikusok, mint Mocioni vagy Brătianu már nem figyelhetők meg az évszázad végén a magyar újságokban sem. A román képviselők ugyanis egészen a 19. század utolsó évéig kiszorultak a magyar parlamentből, így nem váltak az élclapok céltábláivá. Két karikatúrán láthatjuk a románokat a század végén a többi nem magyar nemzetiségi csoporttal együtt a Borsszem Jankóban: az egyik ábra a szerbek, bolgárok és románok területi konfliktusát szemlélteti,⁸⁸ a másikon pedig Mocsáry Lajost éltetik a szlovákok, románok, horvátok és Milan volt szerb király, aki a szerbeket hivatott reprezentálni.⁸⁹ Egy olyan képen, ahol már egyedüli nemzetiségi mozgalomként bukkantak fel, magyarellenes román agitáció szemtanúi lehetünk, melyen a román nemzeti mozgalom aktivistáinak létszámát is nevetségessé tette a rajzoló: botokra helyezett szakadozott kucsmákként ábrázolja ugyanis az agitációban részt vevő románokat (49. kép).⁹⁰

A román memorandum és programja természetesen számos szöveg és rajz témája lett: *„Hazug oláh emlékirat./ El nem veszett jogot sirat. [...] Miért dühöngenek,- nem is kérjük./ Az oláh tajtékot értjük./ Szappant eszik a román,/ Nem csoda, hogy habot hány.*”⁹¹ Memorandumuk nyugat-európai visszhangjáról és a magyar sovinizmus elítélésének élclapbeli feldolgozásáról is olvashatunk, igaz, a bírálat a magyar lapban egészen más színben tűnt fel:

*„Azt írja a Reichswehr, hogy mi gonosz barbár magyarok erőszakosan, mindenáron magyarosítani akarjuk a nemzetiségeket, rájuk erőszakoljuk a nyelvünket, úgy hogy nemsokára teljesen megsemmisülnek szegények, s bele olvadnak a zsarnok magyar nemzetbe. Istenem, csak legalább most az egyszer lenne igaza ennek a németnek!”*⁹²

⁸⁷ BJ 1868. dec. 20. 660.

⁸⁸ BJ 1890. szept. 21. 3.

⁸⁹ **Mocsáry Lajos** a Függetlenségi Párt alapítója, lemondásáig, 1892-ig harcolt a magyar parlamentben a nemzetiségi törvény betartásáért. Tevékenysége és eszméi a nemzetiségi kérdés tekintetében politikustársai között egyedülállóak, így már kortársai is „fehér holló”-nak nevezték. Mocsáry beszédeiből és írásaiból válogatott, illetve azokat bevezető tanulmánnyal ellátta: Kemény G. Gábor: *Mocsáry Lajos válogatott írásai*. Budapest, 1958.

BJ 1890. ápr. 10. 5.

⁹⁰ A 49. kép lelőhelye: BJ 1899. júl. 23. 5.

⁹¹ Ü 1891. ápr. 12. 174.; lásd még: BJ 1891. aug. 30. 4.

⁹² Ü 1898. jan. 23. 39.

Ezt követően Az Űstökös több hasonló nyilatkozatot is közzé tett, melyekben sajnálta, hogy nem igazak a német lap állításai.

A szerző háraitotta a vádakat az erőszakos nyelvi magyarosítással kapcsolatban, mégis jövőbeli vágyként tüntette fel annak lehetséges eredményét. A magyar lapok karikatúrákkal is reflektáltak a magyar állameszme elleni nemzetiségi támadásokra, s igyekeztek neveltségessé tenni azokat. A „*Rumuny-indus táncz*” című rajzon például románok indián táncot járnak egy „totemoszlop” körül, melynek tetejére a magyar címerpajzs és korona került (50. kép).⁹³

Az oszlop magasságával és méltóságteljeségével szembenáll a románok kinézete, akiknek ruháját „indianossá” tette a rajzoló, mert kucsmájukra és bocskoruk szára tollak kerültek, kezükbe pedig kézfegyverek (bunkósbót, íj, dárda). Az indián tradíciók alapján értelmezve a képet a románok – a magyar rajzoló szerint – ellenségként tekintettek a magyar államra, illetve nemzetre, jelképei körül harci táncot jártak. A karikatúra jobb oldalán Az Üstökös állandó figurája, a magyaros öltözetben felbukkanó Kakas Márton szemlélte és kommentálta a jelenetet: „*Hadd bomoljanak; majd hozzánk jönnek – tányérozni.*” A rajz üzenete 1891-ben a magyar olvasó számára egyértelmű lehetett: a románok terjeszthetik Nyugat-Európában panaszait a magyar nemzetiségi politika elnyomó mivoltáról, de ha Európa meghallgatta őket, s tenni nem sokat fog egy Magyarország belügyének számító kérdésben, úgyis Magyarországra kell visszatérniük, és itt kell megélhetést keresniük. Azal, hogy indiánná változtatta a rajzoló a románokat, utalt alacsonyabbnak ítélt kulturális szintjükre, állítólagos elmaradottságukra, barbárságukra, kegyetlenségükre, vadságukra.

A politikai események és szereplők bemutatása után érdemes kitérni részletesebben a dákoromán kontinuitáselmélet ábrázolására is, mivel ez a legtöbbször felbukkanó eredetmítosz.⁹⁴ Először 1861-ban tűnt fel ez a motívum a Bolond Miskában, s a szöveg szerint a románok a „*Scipiok és Grachusok unokái*”,⁹⁵ de hangsúlyosabbá csupán az évtized végére vált. A dákoromán kontinuitás elméletéről olvashatunk az élelapok hasábjain burkoltabb formában is, amikor például a román képviselő „*barátságos nyíltszívűséggel felszólítja a magyar nemzetet, tegye meg azt a szivességet, vándoroljon vissza Ázsiába.*”⁹⁶ Direkt formában utalt erre Az Üstökös szerzője, amikor kijelentette, hogy a románoknak „*epidemi-kussá vált Romanomániá*”-ja van,⁹⁷ ahogy a következő párbeszédben is olvashatjuk:

⁹³ Az 50. kép lelőhelye: Ü 1891. márc. 8. 114.

Az indián harci tánc megjelenítésével nem csak a nem magyar nemzetiségi csoportok esetében éltek a rajzoló, hanem az obstrukció vezetőin is élcelődtek ezzel az eszközzel (például: BJ 1891. jan. 4. 1.).

⁹⁴ 1899-ben a szlovák eredetmítosz neveltségessé tételéről is olvashatunk szövegeket a Borsszem Jankóban, de a területi igények kigúnyolásával összekötve, így ezt a két szöveget a 6. 6. fejezetben mutatjuk be.

⁹⁵ BM 1861. okt. 13. 162.

⁹⁶ Ü 1868. júl. 26. 233.

⁹⁷ Ü 1869. aug. 14. 264.

„Most olvasom az ujságban, hogy egy Harnung nevű szegény magyar ember Ánglus országban annyira meggazdagodott becsületes munkája után, hogy most saját hajói és saját gyára van. De azt rosszul tette, hogy fábrikáját „Erdélynek” nevezte el. (Már mért?) Hát azért, hogy ha megtudják oláh testvéreink, valamelyik balázsfalvi gyűlésen annactálják magoknak s elnevezik legujabb »Daco-romániának«.”⁹⁸

Az 1890-es években ez az eredetmítosz már karikatúrán is feltűnt a Borsszem Jankóban, az 1891. évi 15. tc. elleni nemzetiségi tiltakozás bírálataival együtt (51. kép).⁹⁹ Figyelemre méltó, hogy a románok képviselőit a rajzoló gyerekekként ábrázolta, ami hangsúlyozza az utalást a kisdédóvó törvényre, de a gyermekmetaforán keresztül sugallhatta a népcsoport elmaradottságát is, s hogy intellektuális képességeik korlátozottak.¹⁰⁰ Mindez a legitimációt volt hivatott erősíteni azokkal szemben, akik jogtalan és szükségtelen erőszaknak tekintették beavatkozást a családi életbe.

A rajzon egy mosolygós magyar dajkát láthatunk, aki hívogatja a román kisgyerekeket, hogy magyarul tanítsa őket, és magyar tejet adjon nekik. Az egyik gyermek kézmozdulatával elutasítja a dajka közeledését, s egyben agressziót sugall a dajka kedvességével szemben, a másik pedig farkas tejet szop, ami természetesen a dákoromán kontinuitás-elméletre utal, mely szerint a románok Romulus és Remus leszármazottai, amit a textuális elemek is alátámasztanak: „Nekünk nem kell magyar szó, nem kell édes tej. Mi a rómaiak utódai vagyunk, mi farkastejet szopunk, mint dicső őseink: Remulus és Remus.”¹⁰¹ A cím is többletjelentést ad a gúnyrajznak: „A vadon gyermekei” – ez a 19. században önmagában hordozhatna pozitív jelentést is, de a románok esetében a „vadság” nem csak a kulturális elmaradottságra és civilizálatlanságra, hanem a magyarokkal szembeni kegyetlenségükre is emlékeztet. Műveletlenségüket hangsúlyozza Az Üstökös élcbeküldője is, s azt a feltételezést közvetíti, hogy ezen az óvoda sem segíthet: „A románok lármáznak, hogy ők nem akarnak óvodába járni. Igazok van nekik. Mert a példabeszéd mondja, hogy a csacsit, ha Bécsbe viszik us számár marad: a románt meg ha óvodába járatják is moszka marad.”¹⁰²

A Figaróban a leggyakrabban feltűnő nemzetről, a **csehekről** a nyelvrendeletekkel kapcsolatos viták és szimbólumaik kapcsán már – politikai kérdéseket tekintve is – sok vélt

⁹⁸ Ü 1868. júl. 19. 232.

További példák: BJ 1868. márc. 22. 137.; BJ 1869. ápr. 18. 152.

⁹⁹ Az 51. kép lelőhelye: BJ 1891. márc. 8. 7.

A törvény elrendelte, hogy Magyarország nem magyarok által lakott területein is a kisdédóvókban el kell kezdeni a gyermekeket az államnyelvre tanítani.

¹⁰⁰ Itt kell megjegyeznünk, hogy az anya–gyermek metaforát a nem magyar nemzetiségi mozgalmak is használták érvrendszerükben, s jelentése a magyar lapokban sem ítéltető minden kontextusban negatívnak.

¹⁰¹ Romulus és Remus, illetve a farkas mint a vadon és a vadság szimbóluma – a magyar szövegek kontextusában – textuálisan is többször felbukkan, s nem csupán képaláírásként, például: Ü 1891. márc. 8. 119.

¹⁰² Ü 1891. márc. 8. 118.

információt gyűjthettünk. A már említett cseh politikusokon és nemzetiségi vezetőkön – elsősorban Palackýn és Riegeren – kívül a középkori cseh történelmi személyek közül felbukkant nem csak Vencel, hanem Jan Hus is, de egy kivételtől eltekintve csupán a vizsgált időszak elején; a követelőző cseheket, akik a huszitákhoz hasonlóan nyelvhasználati jogokat kívánnak elérni, „*új husztiák*”-nak nevezték.¹⁰³ 1898-ban publikáltak egy rajzot is a Figaróban „*Csehországi tájakon*” címmel, mely Nepomuki Szent Jánosnak, Csehország védőszentjének szobrát ábrázolja. A kép alatt közölt párbeszéd a következő:

„- *Miért őrzik olyannyira Nepomuki Szt. Jánost?*
- *Na azért, mert a cseh Huszt csinálhat belőle.*”¹⁰⁴

E történelmi hősök nem jellemző alakjai a pesti vicclapoknak a csehekkel kapcsolatban, a magyar élclapokban viszont szövegszerűen feltűnik két olyan elem, amelyek a bécsiben nem találhatók meg. Az egyik alapötletét magyar szólás adta, mely – amint láthattuk a humor eszközeiről szóló fejezetben – az élceken szójátékként tért vissza: e szerint nem csak a magyarok vannak „csehül”, tehát nem csak az osztrák–magyar viszony feszült, hanem az osztrák–cseh kapcsolat is: „*Láng Lajos hires kvóta-röpiratát lefordították cseh nyelvre. Helyes! Legalább ebből megtudják a csehek, hogy mi is csehül állunk.*”¹⁰⁵

A Borsszem Jankóban 1868-ban feltűnt egy szövegben Ausztria és Csehország el-lentéte, de a lap nem érdeklődött a Lajtán túli nemzetiségi konfliktusok iránt. Az 1890-es évek végén az ausztriai kormányválság már jobban foglalkoztatta a magyar olvasókat is, mivel közvetlenebb hatással volt az az osztrák–magyar kapcsolatokra, mivel míg a cseh–osztrák–német egyeztetések folytak, lelassultak a kvótával kapcsolatos osztrák–magyar tárgyalások. A szövegek egyikében a magyar szerző kifejezetten örül a cseh–osztrák–német konfliktusnak, mert

„...*Sose lesz az, bár a győztes*
Legyen német, legyen cseh

¹⁰³ F 1868. okt. 10. 186.

¹⁰⁴ „In Böhmens Gefilden.

- Warum wird denn der heil. Johann von Nepomuk so scharf bewacht?

- Na, daß Böhm' kan' Huß aus ihm machen.”

F 1898. júl. 23. 117.

Az idézet két szereplőjét IV. Vencel cseh király köti össze, aki halálra ítélte Nepomuki Jánost, s bár kezdetben még támogatta Hust, tőle is elfordult. *Brockhaus*, Bd. 8. 817–818.

¹⁰⁵ BJ 1898. jún. 5. 5. A vicc a következő röpiratra vonatkozik: Láng Lajos: *Javaslat a quóta megállapítására*. Budapest, 1897.

*Ahogy most van, az mi nekünk
A legnagyobb szerencse.*

*Német és cseh egymást váltig
Hadd marja!
Míg egymással háborúzik
Nem törhet a magyarra.*

*[...] Az osztrák bajt dehogy bánja
Nemzetünk!
Amíg az dul, szép csöndesen
Régi módon fizetünk.*

*[...] S nyelve miatt erősködni
Tessék bátran a csehnek.
Tiszta haszon a magyarra,
Hogy eszükön nincsenek.”¹⁰⁶*

A szerző tehát nem csak boldogságának adott hangot, de egyben el is ítélte a csehek „esztelen” törekvéseit, mint ahogy a kortársak a magyarországi nemzetiségi mozgalmak túlzónak vélt kívánalmait sem vélték teljesíthetőnek, s talán tartottak attól is a csehországi nyelvrendeletek visszavonásáig, hogy azok hatást gyakorolnak a magyarországi nem magyar nemzetiségi csoportok követeléseire.

A **szlovákokhoz** köthető politikusokról és politikai eseményekről a magyar lapok alapján természetesen színesebb képet kaphatunk, mint a csehek esetében: olvashatunk például, Štefan Moyzesről, aki hiányolta a magyar területeken a szlovák nyelvű oktatást.¹⁰⁷ Moyzes a főszereplője Az Üstökös írásának is, mely a zsidó emancipációs törvényt követően született, így arra is utal:

*„- De ugyan már hogy mondhatja az a tót ujság, hogy a tótokat nem emancipálták, a midőn a zsidókat is emancipálták? hát mi hasonlatosság van a tótok meg a zsidók között?
- Hát tudod, nekik is van egy Mójzsesük, aztán mi csakugyan nem akarjuk engedni, hogy ez oda vezesse a tótokat, a hová ő akarná.”¹⁰⁸*

Egy másik írásban 1861-ben Jozef Miroslav Hurban jelent meg osztrákbarát politikusként, aki Béctől várja a segítséget, s nem a magyarokkal keresi a megegyezés lehetőségét.¹⁰⁹

¹⁰⁶ BJ 1898. jún. 12. 2.

¹⁰⁷ BM 1861. dec. 29. 207.

Štefan Moyzes (1797–1869) besztercebányai katolikus püspök, 1851-ben ő alapította a Cyrill és Metód Társaságot, majd 1863-ban a Matica slovenskát. 1861-ben ő nyújtotta át Ferenc Józsefnek a szlovákok memorandumát, későbbiekben is magyarosítás ellenes, Bécs felé orientálódó politika jellemezte (*Österreichisches Biographisches Lexikon*, Bd. 6. 396.).

¹⁰⁸ Ü 1868. ápr. 25. 136.

A szlovákokhoz kapcsolható politikai események közül – a románokhoz hasonlóan – nemzetiségi gyűléseik kaptak teret a magyar lapokban. Említésre került a turócszentmártoni szlovák nemzetiségi gyűlés, mellyel kapcsolatban a magyar szerző megállapítja, hogy csak a töltött káposzta jó többször felmelegítve, a bolond gombát az emberek csak egyszer eszik meg.¹¹⁰

A Figaro tudósít a szlovákok és magyarok ellentétéről mind az 1860-as, mind pedig az 1890-es években, ahogy a cseh és szlovák nemzetiségi mozgalmak közeledéséről is az 1890-es évfolyamokban. Felbukkant a cseh–szlovák monarchia „ötlete” és az az ok-okozati összefüggés is, mely szerint Bécszet azért fogják most már biztosan demoralizálni, mert a szlovákok is elmentek Bécsbe a cseh tüntetésre.¹¹¹ A szlovák–magyar ellentétről az 1860-as években még csak annyit állít a Figaro szerzője, hogy a „magyar és a szlovák folyamatosan egymást harapdálják”,¹¹² 1898-ban már eljut a szlovák „hatalomátvétel” víziójáig, s a következő párbeszédet közli:

„Tempora mutatnur!

(A Deák-szobor előtt Budapesten.)

Első szlovák: Testvér, tetszik neked a Deák-szobor?

Második szlovák: Nekem igazán tetszik.

Első szlovák: Miért?

*Második szlovák: Mert, ha egyszer hatalomra kerülünk, a szobrot eltávolítjuk a talpazatról, és a talpazatra a **nemzeti** püspök, Stroßmayer ültettedik [kiemelés tőlem – T. Á.]”¹¹³*

Az 1890-es években megjelenik a lapokban Svetozar Miroslav Hurban, akit pánszláv agitátorként jellemeznek, illetve Matej Dula, aki a pesti lapok szerint részt vett pánszláv izgatásban, így szerintük börtönben lenne a helye.¹¹⁴ A szlovákokról és követeléseikről

¹⁰⁹ BM 1861. júl. 21. 114.

¹¹⁰ BM 1861. jún. 16. 95.

¹¹¹ F 1898. dec. 17. 202.; 1899. jan. 24. 14.

¹¹² F 1861. jan. 12. 5.

„Slovak und Ungar stets sich beißen.”

¹¹³ F 1898. nov. 19. 186.

„Tempora mutatnur!

(Vor dem Deak-Monumnet in Budapest.)

Erster Slovak: Gefallt Dir, Bruder, Deak-Monumnet?

Zweiter Slovak: Gefallt mit wirklich sehr.

Erster Slovak: Warum?

Zweiter Slovak: Weil, wenn einmal wir zur Herrschaft kommen, Statue einfach entfernt und auf Postament nationaler Bischof Stroßmayer gesetzt werden wird.”

A szöveg érdekessége, hogy az ausztriai szerző Stroßmayert nemzeti püspökként tünteti fel, ami ironikusan sugallja, hogy a szlovák szereplők saját nemzeti vezetőik nevét sem ismerik. Josip Juraj Strossmayer ugyanis nem szlovák, hanem horvát származású püspök volt, aki a szláv népek jelentőségének felértékeléséért küzdött az Osztrák–Magyar Monarchia keretein belül (*Pallas*, 15. köt. 242.).

¹¹⁴ Ü 1899. aug. 27. 412.

a század végére kialakult magyar véleményt összegezhetjük, ha idézzük Az Üstökös egy írását:

„Mit kívánnak tót testvéreink?

[...] 3. *A pálinka ára lejjebb szállíttassék és a pálinkamérések vasárnap egész nap nyitva lehessenek.*

4. *Budapesten a téglahordásért napi öt forint napszámot fizessenek.*

5. *Liptó-Szent-Miklós, Turócz-Szent-Márton vagy Trencsén legyen a fő- és székváros.*

6. *A tót nem ember, a kása nem étel – e két népszerű közmondás így mondandó ezután: a tót derék ember, a kása finom étel.*

7. *Állíttassék föl egy tót színház államköltségen, ahol tót íróknak a műveit adják elő és tót művészek játszanak.*

8. *A tót kosztüm legyen a nemzeti viselet.*”¹¹⁵

A szlovákok egyik nemzetiségi gyűlése összekapcsolódik a **cigányok** történetével. Az Üstökös egy paródiájában, melynek címe *„A becsületes czigánynemzet alázatos petíciója a magyar országgyűléshez”*.¹¹⁶ Ez az írás az 1861. június 15-i számban olvasható, amely a szlovákok turócszentmártoni gyűlése után jelent meg, nyilván annak paródiájaként készült. Mielőtt a követeléseket sorra vennénk, megemlítendő, hogy a bevezetésben ebben a szövegben is, mint sok másikkban,¹¹⁷ megjelent történeti hivatkozásként, hogy a cigányok a fáraók nemzetétől származnak. A követelések közül az első a lopást mint a cigányok nyelvét nevezi meg, ami jelzi az előítéletes gondolkodás mélységét. Másodikként külön territóriumot kíván a cigány nemzet minden falu végén. Lakóhelyükről tesz említést egy másik követelés is, mely szerint ha *„hideg van, akkor a szél ne fujjon, mert az nagyon átjárja a sátort”*. Az első két követelés szorosan kapcsolódik a szlovák memorandumhoz, melyben a szlovákok nyelvhasználati jogaikért és külön közigazgatási kerületért szálltak síkra. Megjelenik az a kérés is, hogy ne mindenki tegezhesse a cigányokat, így tanúskodik a szöveg a velük szembeni, magától értetődőnek tekintett lenéző magatartásról is.

A történelmi hagyományként a cigányság kapcsán az 1848–1849-ben teljesített katonai szolgálatuk jelenik meg a lapokban. Katonai szolgálatuk megítélése azonban erősen sztereotip: a cigány katona szeretné elkerülni a háborús hőstetteket, a katonaságban pozi-

Hurban az ugyancsak pánszláv vádakkal illetett J. Miroslav Hurban fia. (*Pallas*, 9. köt. 488.)

Matej Dulát a királyi kúria 1900-ban el is ítélte „bujtogatásért”. Az ítéletről a *Képviselőházi Napló* fél évvel későbbi bejegyzése alapján értesülhetünk (1901. febr. 15. 235. old.).

¹¹⁵ Ü 1899. júl. 30. 366.

Az 1. és 2. pontot a nyelvhasználati jogok követeléséről szóló fejezetben már idéztük. Így megállapíthatjuk, hogy egy nemzet vagy nemzetiség minden fontos ismervét (nyelv, terület, nemzeti öltözet, nemzeti ital, jellemző foglalkozás, tulajdonságok) kifigurázta a szerző.

¹¹⁶ Ü 1861. jún. 15. 55.

¹¹⁷ Ü 1860. okt. 20. 62.; BJ 1869. szept. 19. 380.; BJ 1891. aug. 2. 9.; HP 1898. ápr. 24. 7.

tívnak találja, hogy ételre, ruhára nem kell költenie, de a harci cselekményekben nem vesz részt, utasítást kér például tisztjétől, hogy az ellenség ne feljűk lőjön; másrészt 1848–1849-hez kötődően is muzsikás cigányokról olvashatunk.¹¹⁸

A cigányok nem bukkanhattak fel saját képviselőiken keresztül, alakjuk mégis kapcsolódhatott a politikához. A magyar politikusok közül az ellenzéki képviselőket ugyanis a Borsszem Jankó rajzoló az 1860-as években még csak ritkán, az 1890-es években már gyakran ábrázolták cigányként (a cigányok már szinte csak ebben a formában tűntek fel a lapokban), így is fokozva az adott politikushoz vagy párthoz fűzhető ellenszenvet, illetve hazug voltukat is sugallták ezen eszközzel. Szövegszerűen vagy a rajzok címeiként általában a „*politika cigánya(i)*”¹¹⁹ szófordulatot (1868-ban például Tóth Kálmánt jellemezik így) olvashatjuk, de feltűnt a „*ki- s befördítható cigány-köponyeg*”¹²⁰ is.

A **rutének** az elemzett évfolyamokban a magyar lapokban képviselőjük, Adolf von Dobržanský felszólalásain keresztül jelentek meg,¹²¹ de láthatjuk őt egy karikatúrán is. Ábrázolása ironikus: fából készült karddal és sarkantyús bocskorral, nadrág nélkül pillant-hatjuk meg a politikust (52. kép).¹²² 1868-ban még elég gyakoriak felszólalásai, de 1869-ben már csak az évfolyam elején találkozhatunk nevével, mivel a képviselő 1868-ban befejezte politikai tevékenységét. Ekkor a következőképpen jellemezte politikáját a Borsszem Jankó:

„...odaadással mártotta be fejét Bach absolutistikus mint Schmerling »liberális-konstitucionális« keresztvizébe. [...] Ruthénok protectora, tótok alkirálya. Miként lett ő tót patriótává, holott tótul sem tud, azt csak Metamorphosisok valamely alapos ismerője magyarázhatná meg. Denique sikerült derék, becsületes tótjainkat körül drótoznia s azok kezdék vele álmodni a külön »vajdaság« álmát.”¹²³

A Figaróból rutén politikust nem ismerhetünk meg, a rutének csak azokban – a már bemutatott – szövegekben kaptak teret, melyekben a szerzők a Reichsrat-beli szereplésüket tették humorossá.

A **szászok** követeléseiről keveset tudunk meg az élclapokból az 1860-as években, egy írás azt említette, hogy a magyar országgyűléstől egykori privilégiumaik helyreállítását

¹¹⁸ Ü 1861. dec. 14. 115.; Ü 1861. dec. 28. 133.

¹¹⁹ Lásd például: BJ 1868. márc. 22. 133.; BJ 1899. ápr. 23. 1.; BJ 1899. dec. 10. 1.; Ü 1899. aug. 13. 391; Ü 1899. okt. 1. 475.

¹²⁰ BJ 1868. nov. 29. 626.

¹²¹ BJ 1868. márc. 22. 132.; BJ 1869. jan. 24. 41.

¹²² Az 52. kép lelőhelye: BJ 1868. aug. 2. 393.

¹²³ BJ 1868. aug. 2. 394.

A szöveg az 1868-ban aláírt szlovák memorandum szövegére utalt, melyet huszonegy szlovák nyelvű község nevében Dobržanský nyújtott be a magyar országgyűlésnek. Kemény G.: *Iratok*, 1. köt. 75–77.

várják.¹²⁴ Az 1890-es években pedig feltűnt a zöld szászok konfliktusa a magyar kormány-
nyal, mivel nem kívánták alkalmazni az 1898-as helynevekről szóló törvényt, az ellen és a
magyar állameszme ellen tiltakoztak, s a lap szerint magyarokat bántalmaztak.¹²⁵

A **zsidókkal** kapcsolatos politikai kérdések középpontjában az emancipáció és az
őket érintő diszkrimináció állt az 1860-as évek elején. 1861-ben a zsidók hátrányos meg-
különböztetését elítélő írást olvashatunk, illetve az asszimilációval és az emancipációval
kapcsolatosakat,¹²⁶ melyekben az is hangsúlyosan kifejezésre került az országgyűlési kép-
viselőválasztások aktualitása folytán, hogy a zsidók még nem rendelkeznek szavazati jog-
gal. A zsidók jogegyenlőtlenségét ábrázolja az az írás is, mely szerint a zsidó ügyvédjelöl-
tek nem vizsgálhattak le, de az élc nem csak a zsidókról alkotott előítéletet sugallja, hanem
a német hivatalnokokkal szembeni magyar álláspontot is: *„Excellentiás urak azzal tagad-
ták meg az izraelita ügyvédjelöltektől a vizsgára bocsáttatást, hogy [...] a nép nem szim-
patizál velük. Erre aztán egy izraelita jelölt azt mondta, hogy e szerint ők is épen abban a
helyzetben vannak, a miben – ő excellentiák.”*¹²⁷ Németellenes éle van annak a szövegnek
is, mely szerint igaz ugyan, hogy az emancipáció Ausztriában korábban megvalósult, mint
Magyarországon, de az ausztriai emancipáció csak ígéret maradt, míg ha a negyvennyolcas
követelésekhez ragaszkodik az ország, a zsidóemancipáció megoldott kérdéssé válhat Ma-
gyarországon.¹²⁸ A történetek között megjelent azonban az a vélemény is, hogy a zsidó-
emancipáció egyesek nézetei szerint szükségtelen.¹²⁹ További aggályokról olvashatunk az
1860-as évek végén, az emancipációt követő években is. A kortársak kételyeiket fogalmaz-
ták meg Az Üstökösben a zsidó–keresztény házasság engedélyezésére vonatkozó igények-
kel kapcsolatban, s megjelent a keresztény hitre való áttérés lehetősége is,¹³⁰ amit ugyan-
csak nem jó szívvel fogadott a magyar szereplők egy része, de ez a zsidók identitásveszté-
sével is együttjárhatott. A következő hasonlat szemlélteti ezt: *„Csak úgy van biz ő, mint
mikor a zsidó kereszténynyé lesz. Többé nem zsidó; de senki se tartja kereszténynek.”*¹³¹

¹²⁴ Ü 1861. jún. 1. 40.

¹²⁵ BJ 1898. jan. 30. 5.; 1898. márc. 27. 7.; BJ 1899. aug. 13. 8.; BJ 1899. júl. 30. 7.

A zöld szászok elnevezés alatt a szászok azon csoportját értjük, akik nem léptek be 1890-ben a Szabadelvű Pártba, s nem hagytak fel az önálló szász politizálás igényével. Nevüket feltehetően onnan kapták, hogy tagjai nagyrészt fiatalok, „zöldfülűek” voltak. A konfliktusról lásd például: Országos Hirlap, 1898. jan. 14. 1–2.

¹²⁶ BM 1861. júl. 7. 107.; BM 1861. jan. 13. 7.; BM 1861. ápr. 14. 60.; BM 1861. ápr. 21. 62.

¹²⁷ BM 1861. szept. 22. 151.

¹²⁸ Ü 1861. aug. 10. 40.; Ü 1861. márc. 30. 103.

¹²⁹ Ü 1861. aug. 10. 120.; Ü 1861. szept. 7. 5.

¹³⁰ Ü 1868. aug. 16. 264.; Ü 1868. febr. 22. 59.

¹³¹ BJ 1868. márc. 22. 130.

A zsidóságon belüli megosztottságról is olvashatunk a magyar élclapokban, az írá-
sok dokumentálták az ortodox és a liberális, újhíttű zsidók közötti ellentéteket, a zsidó
kongresszus eredménytelenségét.¹³² A Borsszem Jankó képein és szövegeiben a zsidók
megosztottsága, vitáik – mint ahogy tulajdonságaik és külső vonásaik is – eltúlozva, de a
zsidó közösséget belülről is szemlélve jelentek meg a teljes elemzési periódusban.

A kétségeknél mégis jelentősen nagyobb teret kapott a pesti lapok hasábjain 1868–
1869-ben a zsidók polgári és politikai egyenlősítése. A zsidó állampolgárok jogi egyenlősi-
téséről kialakult véleményt mutatja be Az Üstökös következő, az Idők Tanuja konzervatív
lapot parodizáló írása, illetve egy vers részlete:

*„Ismét egy borzasztó éjszakára ébredtünk. Mióta a zsidókat emancipálták, egyre rázkódik
a föld alattunk, mintha maga is borzongna e természetellenes merényleten. Az istentagadók
hozták ezt a csapást ránk, kik a polgári házasságot hirdetik, kik az iskolákból ki akarják
rekeszteni a papokat; most azután láthatják, hogy mit tesz az ég haragját felkölteni? Derék
főpásztorunk, meghallva a rémület hírért, azonnal sietett hatezer darab jeruzsálemi égből
esett »Izenetet« kiosztani a hajlékából kizavart népnek, hogy legalább lelkének legyen hová
meghuznia magát. Mire fog még bennünket vinni az utálatos liberalizmus és
szabadkőmivesség káros kinövése?»¹³³*

*„Magyarország új polgára!
Ne hulljon egy hajad szála
Busulásban e miatt;
Hogyha eljön – isten áldja!
Csak addig legyünk mindnyájan
Munkás igaz honfiak!”¹³⁴*

Kiderül azonban a vers ezt megelőző versszakaiból, hogy az emancipációval kap-
csolatban nem ellenséges szöveg is megfogalmazza a zsidókkal szembeni leggyakoribb
kritikát: a zsidó vagyonát nem azzal szerezte, hogy tett érte valamit, mégis földhöz jutott, a
többségi társadalom nem tekinti munkáját igazi munkavégzésnek. Az emancipáció előtti és
az azt követő időszakot állította szembe a Borsszem Jankó szerzője:

*„Köztudomásu dolog, hogy a neveletlen falusi kutyák kiugatnak a faluból minden batus
zsidót s a falu ebeinek általános csaholásából bizvást meg lehet jövendölni, hogy házaló
zsidó jár a faluban.
S mióta az egyenjogositás a kutyák fülébe is elhatott, szeget ütött fejökbe, hogy szabad lesz-
e ezután is ugatni a zsidót, miután az is **emberré lett?**”¹³⁵ [kiemelés tőlem – T.Á.]*

¹³² BJ 1868. dec. 27. 666.; BJ 1869. jún. 20. 245.; BJ 1869. okt. 3. 402.

¹³³ Ü 1868. szept. 27. 306.

¹³⁴ A vers korábbi versszakában a Messiás eljövételéről írt a szerző.
Ü 1868. okt. 25. 344.

Aktuálpolitikai vitákhoz kapcsolódnak azok a szövegek és rajzok az 1860-as évek végén, melyek témája az izraeliták szavazati joga.¹³⁶ 1869 volt ugyanis az első év, amikor a zsidók már választhattak és választhatók voltak. Feltűnt Wahrmann Mór, akit lipótvárosi képviselővé választottak,¹³⁷ míg Horn Ede¹³⁸ és Jókai Mór¹³⁹ is többségében zsidók lakta kerületek képviselői lettek. Az utóbbi két politikus közül Jókai, mint ahogy Horn is, ellenzéki politikus volt, így ő is a kormánypárti élclap vicceinek keresztüzébe került, szinte minden számban megjelent róluk egy-egy humoros szöveg. Ezek közül a következő csak példaként szolgál:

„Adatok Jókai életrajzához.

Miután Jókai mult vasárnap azon fölöttevalókép s kiváló érdekes fölfedezést tette, hogy ő 9 éves korában verset irt egy zsidó fiúról s később zsidó drámát csinált, kérvén magát az érdemek alapján megválasztatni – mi még a következő adatokkal támogathatjuk a derék zsidóphil jelölt kandidációját:

- 1) Diákkorában egy pár rosz csizmát két garason adott el egy házalónak, ki könybelábbadt szemmel mondá: Khüszünem.*
- 2) Többször vett föl pénzt egy vén zsidótól – száz percentre.[...]*
- 4) Mikor a dohány-utczában lakott, naponként ötször ment el a zsidó templom előtt.*
- 5) Anno ... megpuszizott egy zsidó leányt (Közkivánatra készséggel ismételni ajánlkozik e műtétet.)[...]*
- 8) A k-t kh-nak mondja, ha a t. választók parancsolják.*
- 9) A zsidóférjek óhajára megverekszik Pompéryval és Dobsával.”¹⁴⁰*

Horn Ede, maga is izraelita, nem túl sikeres ellenzéki politikus volt, akinek több kerületben is el kellett indulnia, mire Jókai segítségével képviselői mandátumhoz jutott Kanizsán. Mind Jókai, mind Horn több karikatúrán is megjelent, de Hornt alacsonyabbnak, kisebb tekintéllyel rendelkezőnek ábrázolták, mint Jókait. A következő képen Horn Edét láthatjuk „bolygó zsidó”-ként, aki egy zivatarban keresi útját. A jelzőtáblákon azon városok nevét olvashatjuk, melyekben képviselőjelöltként indult: Kanizsa, Pápa, Kecskemét (53. kép).¹⁴¹ A lapok természetesen Horn politikai sikertelenségén gúnyolódtak, meg sem

¹³⁵ BJ 1868. márc. 29. 149.

¹³⁶ BJ 1868. nov. 1. 587.

¹³⁷ BJ 1869. márc. 28. 124.

¹³⁸ BJ 1869. jún. 27. 255.; BJ 1869. okt. 3. 392.

¹³⁹ BJ 1869. jan. 24. 37.; BJ 1869. jan. 31. 44.

¹⁴⁰ BJ 1869. márc. 6. 101.

¹⁴¹ Az 53. kép lelőhelye: BJ 1869. okt. 3. 393.

említették, hogy az emigrációból hazatért politikus külföldön elismert gazdasági szakember s diplomata volt.¹⁴²

A választásokon kívül a szélsőbalhoz tartozó politikus, Patay István zsidóellenessége is gyakran vált a lapok témájává, ő nem csak gyűlölködött, de ellenezte az emancipációt is.¹⁴³ Az írások szerint ő „zsidót ölt”, de a következő „törvényjavaslata” is mutatja, hogy nem értett egyet az emancipációval:

„A) Egyenes-adó

1. Földadó. Minden talpalatnyi föld, melyet egy zsidó akár élve, akár halva elfoglal, a kateszteri becsérték 30%-kán felül 70% emancipationalis pótlékkal terheltetik. Holtuk után ezen pótlék aequivalense gyanánt annak húszszorosa fizettetik, nevető örökösök hiányában a zsidó klerus gazdag javadalmaiból.

2. Házadó. A hazai zsidók által fizetendő törzs és emancipationalis pót-házadó együttvéve a valóságos vagy a képzeleti bérletjövedelem 102%-ját meg nem haladhatja; a 2%-nyi többlet a háztalan zsidók által pótoltatik. [...]

B) Közvetett adók

a) Fogyasztási adók. Szesz-, bor- és sör-adó a zsidóktól nem vétetik; hadd szokjanak a részegeskedéshez. [...] Húsadót csak a libahústól fizetnek, ellenben a disznóhús részükre állami trichines boncz-raktárakból kedvezményi árakon szolgáltat ki. [...]

c) Illetékek. Minden zsidónak homlokára az emancipatio évszámával bélyeg sütendő, melyért csak tiszteletdíj fizettetik.”¹⁴⁴

Patay zsidóellenességén kívül – a témára érzékenyebb Borsszem Jankóban – más szövegek is utalnak a társadalomban jelenlevő indulatokra: egy zsidót megsütnek egy lakomára,¹⁴⁵ de egy írás szerint Tisza Kálmán is megfogalmazhatná „kormányprogramjában” azt, hogy a zsidók „visszaemancipáltatnak”.¹⁴⁶ Trefort Ágoston pedig a Borsszem Jankó tudósítása szerint az Akadémián tette a következő megjegyzést a zsidókról: „...nincsen a fajotokban becsületérzés”.¹⁴⁷ Nem csak politikusokról, hanem újságokról is megtudhatjuk, hogy zsidóellenes nézeteket hangoztattak, mint például az Idők Tanujáról és a Pesti Hirnőkről.¹⁴⁸ Általánosságban is olvashatunk a zsidókról szóló kevésbé barátságos történeteket: a zsidókat megütik, a zsidókra nincs szükség, „János bácsi” pedig nem szereti őket, s egy álomban a zsidók szavazati jogát is visszaveszi a szerző.¹⁴⁹

¹⁴² Lásd: Miskolczi Ambrus: *Horn Ede: 1825–1875: a magyar–zsidó nemzeti identitástudat forrásvidékén*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2007.

¹⁴³ BJ 1868. júl. 19. 362.; BJ 1868. júl. 19. 363.

¹⁴⁴ BJ 1868. nov. 8. 595.

¹⁴⁵ BJ 1868. jún. 14. 288.

¹⁴⁶ BJ 1869. szept. 19. 375.

¹⁴⁷ BJ 1869. okt. 3. 402.

¹⁴⁸ BJ 1869. jan. 3. 4.

¹⁴⁹ BJ 1869. máj. 9. 185.; BJ 1869. jún. 13. 236.; BJ 1869. jún. 27. 252.; BJ 1869. jún. 20. 249.

A Figaro is tudósított a birodalom belüli, illetve a szomszédos országokban zajló zsidóellenes mozgalmakról mindkét elemzett időszakban. Olvashatunk magyarországi, tiroli és csehországi zsidó emancipációellenes mozgalmakról az 1860-as évek elején, a magyar lapokhoz hasonlóan írtak 1868-ban a romániai zsidóüldözésekről, majd az 1890-es években az oroszországi pogromokról és a Dreyfus-perről olvashatunk, mindezeket a vizsgált lapok – a Herkó Pátertől eltekintve – bírálták.¹⁵⁰ Az 1890-es évekről szóló írások többsége mégsem a külföldi zsidóüldözésekről szólt, hanem az antiszemitizmusról, a cionizmusról, illetve a zsidóság és a szocializmus kapcsolatáról. Az 1890-es évek elején a Figaro – főként zsidó állandó szereplőin keresztül – még élesen elítélte az antiszemitizmust (például: „*antiszemita gyom*”),¹⁵¹ de a cionizmus megjelenése után a bécsi lap zsidókkal szemben toleráns nézőpontja megváltozott, a szövegek utaltak zsidó „területi követelésekre”:

„*Mi az: Cionista kongresszus?*

*Azaz: A zsidó hazának **nagyobbnak** kell lennie Palesztinánál.*”¹⁵²

Publikáltak olyan szövegeket is, melyek arra utaltak, hogy a zsidóknak el kellene hagyniuk Európát, főként ha a Közel-Keleten területi igényekkel lépnek fel, illetve olyan véleményt is olvashatunk, hogy tönkre teszik Európát, s felmerült az a kérdés is, ha a cseh feliratok zavarják a bécsieket, akkor a héber feliratok miért nem,¹⁵³ másrészt gyakran gúnyolódtak a Figaro szerzői Budapest zsidó lakosságának nagy arányán („*Juda-Pest*”).¹⁵⁴

A cionizmussal a Borsszem Jankó is foglalkozott: megnyugtatta olvasóit, hogy a magyarosodott zsidók biztosan nem fognak kivándorolni Palesztinába, Mucsá sorozatában megállapítja, hogy olcsóbb lenne Mucsán létrehozni a zsidó államot, s szójátékot is közöl a cionizmus kapcsán: „*A néppárt a keresztény reakciót hirdeti. A zsidók meg a reakciónt.*”¹⁵⁵

¹⁵⁰ F 1861. febr. 2. 23.; F 1861. jún. 8. 90.; F 1861. aug. 10. 250.; F 1868. máj. 9. 82.; F 1890. ápr. 11. 59. A Dreyfus-per természetesen a magyar élclapokban is teret kapott (például: Ü 1898. febr. 13. 76.; BJ 1899. szept. 17. 11.). A Herkó Páterre az is jellemző volt, hogy a Dreyfus-per eseményeivel párhuzamba állította a tiszaezlári pert, így 1898-ban is újra meg újra emlékeztetette a lap olvasóit, hogy Magyarországon nem ítélték el a zsidókat (például: HP 1898. okt. 16. 4.).

¹⁵¹ „antisemitische Unkraut”

F 1890. okt. 18. 167.

¹⁵² „Was heißt: Kongreß der Zionisten?

Das heißt: Das (jüdische) Vaterland muß **größer** sein als Palästina.”

F 1898. szept. 10. 146.

¹⁵³ F 1898. szept. 24. 154.; F 1898. dec. 3. 195.; F 1899. nov. 25. 191.

¹⁵⁴ F 1898. ápr. 23. 97.; F 1898. nov. 26. 189.

A Figaro nézeteinek változását elősegíthette a változó bécsi városvezetés is: 1895-től Karl Lueger antiszemita politikus már polgármester helyettes, majd 1897-től főpolgármester (*Brockhaus*, Bd. 11. 361.).

¹⁵⁵ BJ 1898. márc. 27. 12.; BJ 1899. aug. 20. 3; BJ 1899. szept. 17. 11.

Az antiszemitizmust s az antiszemita vádakat a Borsszem Jankó szerkesztője élesen elítélte – mint ahogy azt már a szerkesztői üzenetek példáin keresztül is láthattuk –, s lapjában csak az antiszemitizmus és az antiszemita politikusok humorossá tétele kapott helyet. Az egyik rajz szerint Oroszország és Franciaország első, de „*torz szülötte*” az antiszemitizmus, mely a rajzon életképtelen csecsemőként látható.¹⁵⁶ Az Üstökös legtöbb írása is az antiszemitizmust gúnyolja ki az elemzett évfolyamokban. Mindkét lapban előfordul az a szófordulat, hogy már a „*zsidók is antiszemiták?*”,¹⁵⁷ Az Üstökös pedig az antiszemita vádakat vonja kétségbe következő szövegével:

„Az új zsidó templom terve. (Zichy Nándor és Lepsényi Miklós pályadíjat nyert tervezete.)
 1. Az oltár helyén medence emelkedik, azaz mélyül, melyben Izrael fiait sütik meg forró olajban. [...]
 4. Kohn Sámuel és egyéb rabbinusok pedig megköseroltatnak, azaz másfél órán át vízbe áztatják őket, miután már előbb vérüket lecsapolták. [...]
 7. A régi jó szokások ismét behozatnak. Így az állat-áldozások is, mivel epdig a zsidók a legnagyobb állatok, őket áldozzák fel. [...]
 11. Ima után a zsidók nyakát körülmetélik.”¹⁵⁸

A szövegben a korszak antiszemita sajtójának és röpiratainak vádpontjai, s a zsidókérdés „megoldására” adott válaszok köszönnek vissza.¹⁵⁹ A kortárs antiszemita törekvések középpontjában azonban nem a zsidók kiirtása, hanem kiűzésük állt, illetve további beáramlásuk megakadályozása, amit mutat a Herkó Páter egy történetbe ágyazott antiszemitizmus-meghatározása is: „*Pellérden [...] lelicitálták a zsidó korcsmárost. Tessék' a jó példát követni. Ez a mi antiszemitizmusunk. Kifogni a zsidón mindenütt és mindenhogyan. Elmegy az akkor magától, ki se kell verni!*”¹⁶⁰

A zsidók és a szocializmus térnyerése közötti kapcsolat elterjedt nézet volt a 19. század végén, amit a bécsi és a pesti lapok írásai is tükröztek: a Figaro szerzője megállapította egy ironikus írásban, hogy a szociáldemokrata párt győzelme a kereskedelmi alkal-

¹⁵⁶ BJ 1898. febr. 20. 5.

¹⁵⁷ BJ 1898. márc. 6. 13.; Ü 1898. ápr. 3. 166.

¹⁵⁸ Ü 1899. márc. 12. 124–125.

¹⁵⁹ A Herkó Páter szerkesztőségébe az olvasók 1898 év elején megoldási javaslatokat küldtek be – a szerkesztő felhívására – a zsidó kérdéssel kapcsolatban. Ezek között is felbukkantak hasonlók (fojtsák őket a Dunába/Balatonba, metéljék körül a szívüket, vegyék vérüket, süssék meg őket). (Részletesebben lásd: Tamás Ágnes: „*Hogyan lehetne Magyarországon a zsidó kérdést a legpraktikusabban megoldani?!?*”, az előadás a Hajnal István Kör – Társadalomtudományi Egyesület győri konferenciáján hangzott el, 2011. szept. 2.). Egy írásban a Figaro szerzői is tesznek javaslatot a zsidókérdés megoldására, szerintük tudományos módszert kellene kidolgozni szaporodásuk megállítására (F 1898. jan. 15. 11.).

¹⁶⁰ HP 1898. aug. 28. 3.

A Herkó Páter szerzői többször fogalmazták meg szövegesen és képi elemekkel mindkét kívánságukat, lásd például: HP 1898. jan. 9.4.; HP 1898. aug. 14. 4.

mazottakat segélyező bizottságban már mutatja az antiszemita párt bukását, s új szóösszetételt is alkotott („*Judensozi*”).¹⁶¹ Az Üstökösben is megtaláljuk ezen álláspont nyomait, például egy karikatúrán, mely szerint épp a „*szocializmus terjesztőit*” fényképezik le.¹⁶² Jeney Jenő rajzán egy egyházi személyen kívül a nagybirtokos és az országos méretű üzlethez bonyolító zsidót pillanthatjuk meg a szocialista tanok terjesztőjeként. A Herkó Páter rajzai és szövegei ugyancsak igyekeztek rávilágítani a zsidók és a „*nemzetközi szocializmus*” vélt káros kapcsolatára.¹⁶³ Az antiszemita lap nem csak „*Kóbi-féle czuczialisták*”-nak nevezte a zsidókat, de vádolta őket azzal is, hogy – szocialistaként – anarchistákat és rablókat, gyilkosokat támogatnak pénzzel.¹⁶⁴

¹⁶¹ „Ein hiesiges Montagsblatt nennt den Sieg der Sozialdemokraten bei der Wahl des Gehilfenausschusses der Handelsangestellten »das eine unverkennbare Zeichen des Niederganges der antisemitischen Partei.«”
F 1898. ápr. 30. 70.; F 1898. máj. 7. 74.

¹⁶² Ü 1898. márc. 13. 127.

A Borsszem Jankó inkább az agrárszocializmust tette a humor céltáblájává, s nem a szociáldemokráciát vagy a zsidók és a szocializmus kapcsolatát. Lásd például: BJ 1898. máj. 29. 3.

¹⁶³ HP 1898. jan. 30. 1; HP 1898. jan. 30. 3.2.

¹⁶⁴ HP 1898. máj. 1. 6.; HP 1898. szept. 18. 3.

Az anarchizmus és a gyilkosságok támogatásának vádját az Erzsébet királyné meggyilkolását követő számokban bukkant fel, így indirekt módon – a Herkó Páter szerzői szerint – a zsidók köthetők a Magyarországon kedvelt királyné meggyilkolásához is.

6. 6. Megbékélési program és távolodás

„Mi a különbség az 1848. év márcz. 15-e s az 1898. év márcz. 15-e között? [...] Sajtószabadság? Hm! Sok is a jóból! [...] Testvériség? Nana! Csak meg ne hallják valahogy román, tót s egyéb szláv testvéreink.”¹

6. 6. 1. Az 1860-as évek élclapjainak mérlege

A 19. század végén született „találós kérdés” és megoldása sugallja az 1848 és 1898 között eltelt ötven év változásait a nemzetiségi kérdés és a nem magyar nemzetiségi mozgalmakkal való együttműködési hajlandóság tekintetében. Ebben a fejezetben e változások élclapbeli megjelenítési módjait vesszük vizsgálat alá, azt, hogy 1860–1861-ben a megbékélési kísérlet, a nemzetiségek területi követelései és az országgyűlés nemzetiségi bizottságának munkája, illetve 1868–1869-ben ezeken a témákon kívül a nemzetiségi törvényjavaslat vitája és maga a törvény mennyiben és milyen formában kapott helyet az élclapok hasábjain, s a vélemények mennyiben változtak az 1890-es évekre. Kérdésfelvetésünk a Figaro tekintetében nem releváns, e lapban a megbékélés gondolata az 1860-as években sem téma a szövegeknek, rajzoknak, s az ausztriai nemzetiségi mozgalmak nyelvhasználati jogokra formált igényeit a 6. 3. részben bemutattuk. A fejezet szorosan kapcsolódik a történelmi tematizációkhoz, azok egy speciális, a korszakra jellemző fajtájának élclapbeli reprezentációit mutatja be.

A vizsgált magyar élclapok 1860. évi évfolyamaiban a **megbékélési program** hangsúlyosabban volt jelen, mint a területi követelések és azok elvetése, egyben a nem magyar nemzetiségi mozgalmak távolodása a magyaroktól. Ennek oka az lehet, hogy 1860-ban még nem hívták össze – 1848 után ismét – a nemzetiségi kongresszusokat, így ők követeléseiknek még nem adhattak hangot. Az Üstökösben a megbékélésről szóló versekben is tanúi lehetünk annak az igénynek, hogy a nem magyar nemzetiségek a magyarokat becsüljék és tiszteljék, Magyarország iránt hazafiúi érzéseket tápláljanak,² és megjelenít a magyar nemzeti program, mely csak egy politikai nemzetet ismert el, ami egyben előrevetítette a konfliktusokat is a nemzetiségi identitással össze nem egyeztethető magyar elvárások nyomán. A megbékélés alapjának ekkor a magyar kortársak a közös történelmi múlt-

¹ BJ 1898. márc. 20. 10.

² Ü 1860. jan. 28. 25.; Ü 1860. ápr. 28. 129.

tat tekintették, a török elleni közös küzdelmeket.³ Egy vers intése szerint a magyaroknak is vigyázniuk kell, mert ők a legidősebb és a legnagyobb nemzet, hogy a többi nemzetiséget meg ne sértsék.⁴ Ez utóbbi figyelmeztetés rávilágított, hogy a közeledéshez a magyaroknak is engedményeket kell tenniük. A kortársak szemében a múlt tanulságait és a jövő feladatát – a nemzetiségi összefogás megvalósítását – a következő patetikus, az élclapi stílushoz kevésbé illeszkedő versrészlet mutatja be:

*„Ki összetart, együtt megél;
Egyenkint vész, ki elszéled!
Mefogadtuk e tanítást
S nem felejtjük soha többé!
Igy leszünk majd, egymást értve
Egymást védve erősebbé.
Éljen minden testvérnemzet!”⁵*

A Bolond Miskában 1860-ban – egy a Szerb Vajdaságra utaló történeten kívül – nem olvashatunk a területi igényekkel kapcsolatos írásokat. A szövegek ugyan hangsúlyozták, hogy a magyarok és a nem magyar nemzetiségek közötti viszonyra az ellenségeskedés volt a jellemző a korábbiakban, de a kulturális eseményekről tudósító rövid hírek közlésével ez a lap is igyekezett bemutatni a megbékélésre tett erőfeszítéseket. Ezek a szövegek kevésbé alkalmasak a társadalmi vélemények kifejezésére, inkább a főszerkesztő, Tóth Kálmán és a szerkesztő munkatársainak témaválasztással kapcsolatos preferenciáit tükrözték, másrészt indulásának évében a lap a későbbiekhez viszonyítva még óvatosabban politizált. Egy verset közölhetünk példaként, amelynek témája a békés egymás mellett élés, illetve ennek vágya volt, de a magyarokkal való „egyesülésre” tett felhívás és annak módja magában hordozta a magyar nemzet- és állameszme alapelemeit is:

*„Legyen úgy mint régen volt,
Legyen úgy mint régen volt:
Egyesüljön a magyarral
Egyesüljön a magyarral
Mind a horvát, mind az oláh,
Mind a tót.*

³ Ü 1860. jan. 28. 25.

⁴ Ü 1860. dec. 22. 129.

⁵ Ü 1860. nov. 24. 97.

*Legyen úgy mint régen volt,
Legyen úgy mint régen volt:
Meg ne bántsa soha senki
Meg ne bántsa soha senki
Magyarország s Erdély közt az
Uniót.”*⁶

A vers második versszaka megfogalmazza Magyarország területi integritásának helyreállítását is mint 1860-ban aktuális magyar követelést, ami viszont inkább a későbbi konfliktusok lehetőségét rejtette magában, semmint a megbékélést.

1861-ben Az Üstökösben a közeledés szándékára utaló írások egyike még az év elején látott napvilágot, s abban a magyar–szerb egyetértés szerepelt egy élcben szójáteként: most egyetértés (‘szloga’) van a két nép között, de ezt követheti közös „szolga”-ság is,⁷ ami utal a Habsburg Birodalomtól való közös függésre, illetve arra, hogy a függés közösen lazítható csak. A másik történetet, amely még a közeledést célozta, 1861 októberében tették közzé Az Üstökös hasábjain, s általánosságban szólított fel arra, hogy a testvérm nemzetek ne veszekedjenek egymással.⁸ 1861-ben a megbékélésről szóló történetek száma a Bolond Miskában is csökkent, s ehhez hozzá kell tennünk azt is, hogy itt mindkét történet esetében szerbek a szereplők.

A közeledés–távolodás tematikája magában foglalja a bécsi kormányzat nemzetiségi politikájának megítélését is az 1860-as évek elején. A bécsi izgatást, mely 1848–1849-ben hatékony volt, 1861-ben több történetben említették a lapok. A Februári Pátens kihirdetése előtti számban olvasható Az Üstökösben, hogy a Béccsel való együttműködés a szerbekre nézve a múltban nem járt pozitív következményekkel, ami intésül kell, hogy szolgáljon számukra, hogy a vezető politikusok között ne a Béccsel tárgyalni próbálók kerüljenek többségbe.⁹ Egy másik írás szerint a reakció újra agitál a nemzetiségek között, arra buzdítva őket, hogy a szlovákok és a románok is kérjenek külön vajdaságot, ne csak a szerbek.¹⁰ A Jókai lapjában olvasottakhoz képest markánsabb hangot kapott a Bolond Miskában a bécsi politika negatív hatása a nemzetiségi kérdésre, felelevenedik a birodalom

⁶ BM 1860. nov. 25. 101.

Hasonló verset olvashatunk Az Üstökösben is:

*„Legyen úgy, mint régen volt!
Legyen úgy, mint régen volt:
Hogy becsülje meg a magyart,
Hogy becsülje meg a magyart
Mind a német, mind az oláh, mind a tót.”*

Ü 1860. jún. 2. 33.

⁷ Ü 1861. jan. 26. 32.

⁸ Ü 1861. okt. 26. 59.

⁹ Ü 1861. febr. 23. 64.

¹⁰ Ü 1861. jún. 8. 48.

központjának bujtogató, a népeket egymást kijátszó politikája, amire jó példa a következő, az 1862. évi londoni világkiállításra készülő osztrák gépeket bemutató írás részlete: „... *Separáló, vagy ugynevezett elkülönítő gépeinket sem hagyhatom említés nélkül, melyekkel nem ugyan a polyvát a gabonától, de a testvér nemzeteket szoktuk egymástól elidegeníteni.*”¹¹ E lap szerzői igyekeztek érzékeltetni a nemzetiségi mozgalmak felelősségét is: a nem magyar nemzetiségi csoportok is mutattak hajlandóságot arra, hogy Bécs felhasználja őket a magyar törekvésekkel szemben: „*Némely nemzetiségek csak azért is észre térhetnének, mert mások csak olyan valaminek tartják őket, a mit mindenkor az emberre lehet uszítani.*”¹²

A területi autonómiára vonatkozó igények Az Üstökösben 1860 decemberében még más formában kerültek ábrázolásra, mint majd 1861-ben. 1860-ban ugyanis még nem a Magyarországból kihasítandó területeket, hanem Ausztria szimbólumát, a kétfejű sas testrészeit osztották fel egymás között a nemzetiségek, ahol a magyarok, szerbek, románok és a horvátok szereztek a sasból maguknak egy-egy „testrészt”.¹³

Az 1861-ben lezajlott nemzetiségi kongresszusok a területi követeléseket újra megfogalmazták. Az élclapokban mindegyik csoport követeléséről olvashatunk reakciókat. A Bolond Miskában például egy írásban a szlovákok területi követelése, a „szlovák királyság” jelent meg.¹⁴ A szerb nemzeti kongresszus és a magyar országgyűlés összehívása után számokban 1861 közepén Az Üstökösben sorra publikálták a szerb követelésekről szóló történeteket. Ha az 1861-ben a szerbekhez kapcsolódó írásokat időrendi sorrendben vizsgáljuk, a politikai események alakulása jól tükröződik a történetekben, a kezdeti közeledési tendenciákat az év végére fokozatosan a távolodás váltja fel. Ilyen írásra példa az a szöveg, melyben a báni (!) tisztség helyreállításának követelése olvasható ki abból a szójátékból, melyet Urban névvel űz a szerző. Eszerint azért Karl Urban ezredes lesz a magyarországi főparancsnok, hogy így a magyarok *Urat*, a szerbek pedig *bánt* kapjanak,¹⁵ de ha azzal a korábbi utalással együtt gondoljuk át a jelentését, mely szerint a bécsi ígéretek nem végződnek pozitívan egyik nemzet számára sem, s mivel Urban is az udvart szolgálta 1848–1849-ben, a szójáték erre is felhívhatja a figyelmet. A lap október végi számában már a szerbek magyarellenessége jelenik meg, amit a montenegrói–szerb konfliktusra vetít ki a

¹¹ BM 1861. nov. 174.

¹² BM 1861. aug. 4. 121.

¹³ Ü 1860. dec. 1. 105.

¹⁴ BM 1861. máj. 19. 78.; BM 1861. jún. 30. 103.

¹⁵ Karl Urban császári ezredes 1848-ban a románok ellenállását szervezte – még főhadnagyként – a magyarokkal szemben, illetve részt vett a magyarelles harcban 1849-ben is. Ü 1861. okt. 26. 64.

szerző, s a szerbeket hazájukban törökként cselekvőnek nevezi, ahol nincs „*Gleichberechtigung der Nationalitäten, nincs ott a Reichsrat, nincs ott a magyar elem, a ki ellen pártjukat fogják.*”¹⁶

Kifejtésre került egy szövegben a magyarok történeti joga egyes szerb területekre is, e szerint Belgrád kulcsát a szerbeknek nem a Portán kell keresniük, hanem Magyarországon.¹⁷ A szerb nemzetiségi politikusok követeléseként viszont az bukkant fel, hogy a szerb területeket egy tagban hasíthassák ki Magyarországból.¹⁸ A Szerb Vajdaság visszaállítása is témája egy történetnek, mely azt latolgatja, ha az udvari politikusok megígérik a Vajdaság visszaállítását, akkor a szerbek hajlandók lesznek-e képviselőket küldeni a Reichsratba. Beleilleszkedik a többi nemzetiség követelése közé a rutének kíváncsága, mivel az élc szerint ők is önálló közigazgatási területet követeltek, egész Galíciát.¹⁹ A területi követelések kerültek kifejezésre azon a hasonlaton keresztül is, hogy a nem magyar nemzetiségek a magyarokat, bár testvérek, meg akarják enni.²⁰ A túlzottnak ítélt területi kíváncsalmakat jól szemlélteti az a szöveg, melyben a szerző megállapítja az új, képzeletbeli vajdaságok határát: a szerb vajdaság a Marostól a Kunságig, a román a Tiszáig, a szlovák a Kárpátoktól Hevesig, a rutén Szepestől Tokajig fog terjedni, a német pedig a Dunántúlt foglalja magában. Majd a szerző ironikusan megjegyzi: a többi maradhat Magyarország.²¹ Feltűnt egy magyar országgyűlési képviselő alakja is, aki petíciót intézett – a nemzetiségi politikusok petícióinak mintájára – az országgyűléshez, hogy a magyaroknak is kerekítsenek ki egy területet az országból, amíg van miből.²²

Míg a nemzetiségi mozgalmak többségének területi autonómiatörekvéseit bírálták az élclapok, a horvátok esetében a perszónalunió követelésével és elutasításával foglalkoztak. A magyar véleményt jól bemutatja az a már felidézett karikatúra, melyen a horvát és magyar kezek bilincsben, illetve anélkül láthatók (42. kép).²³ Annak ellenére, hogy területi viták – Fiume és a Muraköz kérdésében – a magyarok és a horvátok között is jellemzők az elemzett időszakban, a horvátok területi autonómiáját nem kérdőjelezték meg a vicclapok sem.

Az 1860-as évtized végén, 1868–1869-ben a **megbékélés** tematikája már nem merült fel az élclapokban, a kompromisszum témája csupán a nemzetiségi törvényhez kapcsol-

¹⁶ Ü 1861. okt. 26. 56.

¹⁷ Ü 1861. máj. 4. 5.

¹⁸ Ü 1861. jún. 1. 40.

¹⁹ Ü 1861. nov. 16. 88.

²⁰ Ü 1861. okt. 5. 33.

²¹ Ü 1861. szept. 7. 8.

²² Ü 1861. júl. 13. 87.

²³ Ü 1861. márc. 23. 92.

lódhatott. A Svetozar Miletic és Alexandru Mocioni által benyújtott kisebbségi törvényjavaslatot a Borsszem Jankó például így kommentálta:²⁴

„NEMZETISÉGI KÉPVISELŐ. Ugyan miért nem fogadtátok el Macelláriu Illés indítványát? Összeszámítva épen 99-szer fordult elé indoklásában a »tekintettel arra, hogy stb.« DEÁKPÁRTI. Épen azért, mert mindenre tekintettel volt az indítvány, volt egyszersmind minden tekintet nélkül Magyarország integritására s alkotmányára.»²⁵

Annak ellenére, hogy a kormány politikáját propagáló lapot tartott az olvasó a kezében, megállapíthatjuk, hogy a nemzetiségi törvény vagy a törvényjavaslat vitája egyáltalán nem volt gyakori témája a lapnak, mint ahogy a megbékélésről sem találhatunk benne írásokat. Az Üstökös szerint pedig egy magyar képviselő, Tallérossy Zebulon a következőképp vélekedett a kisebbségi nemzetiségi törvényjavaslatról:²⁶

„...három ora hoszat halgatok, mit beszilgeti baratom Miletics egy konc teleirt papairosal egymasnak; hun papiros neki; hun ő papairosnak. Nekem azt halgatnyi kel. Mikor elhagytá, akor rakezdi masik baratom Miletics (huszonháromat ismerem Mileticset) is ugyan azt elolvas nikem csakhogy mas papirosbul. Anyit kivehetem belüle, hogy apam teremtisit szidnak, hogy fenyegetnek, mingyart kidobnak magam udvarabul...»²⁷

A történet folytatásában a nemzetiségi igények és javaslatok meghallgatása helyett a magyar képviselő inkább kiment a büfébe enni, s csak a szavazáskor tért vissza az ülésterembe, mert ekkor a jelenléti ívet alá kellett írnia. A nemzetiségi autonómiatörekvésekhez való magyar viszonyulást jól mutatja a fenti idézet, mely szerint a magyar képviselő unatkozott a nemzetiségi törvény vitája alatt, a kisebbségi javaslatot végig sem hallgatta, s abból csak azt a következtetést vont le, hogy a magyarság saját hazájában fenyegetett a nemzetiségek által. Ezt a fenyegetettség érzést és a **területi igényeket** szemlélteti az a karikatúra is, melyen a magyarországi nem magyar nemzetiségi csoportok képviselői láthatók, amint egy-egy területért nyúlnak az ország térképén, s igyekeznek azt „kiszakítani” onnan (54. kép).²⁸

²⁴ 1861-ben az Aloise Vlad és Sigismund Popoviciu által benyújtott kisebbségi javaslat említésre sem került a lapokban.

²⁵ BJ 1868. dec. 6. 637.

²⁶ Tallérossy Zebulon gyakran szólal meg Az Üstökös hasábjain szlovákul vagy palóc nyelvjárásban, amit Buzinkay azzal magyaráz, hogy a különböző szerzők, akik Tallérossy gondolatait megfogalmazták, ekkor csupán a szójáték eszközét alkalmazták. (Buzinkay: *Borsszem Jankó és társai*, 10.) Tallérossy *A kőszívű ember fiainak* is egyik figurája, felvidéki magyar nemes, akit – elvtelenségét, konzervatív gondolkodását – Jókai a szlovák akcentussal is nevetségessé tett. (Zsigmond Ferenc: *Jókai*. Budapest, 1924. 192.)

²⁷ Ü 1868. dec. 6. 385.

²⁸ Az 54. kép lelőhelye: BJ 1868. jan. 12. 20.

A térképeket ábrázoló karikatúra mint műfaj hosszú múltra tekint vissza: az első olyan térképek, melyeken emberek – helyi öltözetben – bukkantak fel, először a 15. században kerültek publikálásra (Fülemile: *Dress*

Ugyancsak a területi integritás megszűnésétől való félelmet sugallta az a rajz, amely bepillantást nyújt egy képzeletbeli dunai konföderációba.²⁹ A gúnyrajzon nem minden alak ismerhető fel, de az bizonyos, hogy az előtérben egy szerb katona szablyával ront rá a magyarra, illetve a szlovákok és a románok is jól elkülöníthetők, akik ugyancsak harcokba bonyolódnak. A rajz nem csak a konfliktusokat fejezi ki, hanem a kormánypárti magyar politikai elit elutasító véleményét is Kossuth Lajos dunai konföderációs tervével kapcsolatban.

Térképet ábrázoló rajz Az Üstökösben 1868 végén látott napvilágot, de jelentős különbség figyelhető meg a Borsszem Jankó-beli karikatúrához képest. Az év elején publikált karikatúrán ugyanis a magyar figura is egy a többi nemzetiség közül, ő is kiszakítani, megőrizni próbálta a területét ahhoz hasonlóan, ahogy 1860-ban az osztrák-német sas egy testrészét igyekezett megszerezni.³⁰ Az év végén, a nemzetiségi törvény szentesítése után már határozottan állt a térkép közepén, s nem engedte azt ráncigálni.³¹ E karikatúrákon mindhárom – szerb, szlovák, román –, a későbbiekben is gyakran ábrázolt nemzetiségi csoport képviselője látható, s szembeötlő, hogy a nemzetépítési folyamat korábbi fázisában mennyivel hasonlóbban kerültek megjelenítésre a magyar és nem magyar figurák, mint majd a 19. század végén.

A térképeken kívül a területi igények megjeleníthetők a házasság motívumán keresztül is. Hungariát Az Üstökös karikatúráján a román kérő fenyegette, aki szeretné, ha „*a fele részét*” birtokolhatná,³² azaz feltehetően nem csupán Erdélyt, hanem a Tiszáig tartó területeket is (55. kép).³³ A kép nem csak a román területi követelésekre utalhatott, hanem reflektált arra a kortárs nézetre is, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia, egy nagy közép-európai birodalom létezése biztosíthatja az ország integritásának megőrzését.

and Image, 30–31.). Nem csupán a magyar élclapok alkotói tekintettek úgy a térképre mint a területi igények kigúnyolásának egy lehetőségére, hanem számos európai ország vicclapja is. (Publikált – későbbi időszakból származó – példák találhatók a Dagnosław Demski – Kamila Baraniecka-Olszewska (szerk.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. kötetben Észtország, Lengyelország és a Szovjetunió esetében. Bulgáriához kapcsolódóan lásd: Petrov, Petăr – Gehl, Katerina: *Das bunte Gefieder der bulgarischen Papageien. Das Bild des Westens in der politischen Wandbildkarikatur (1915–1945)*. In: Petrov, Petăr – Gehl, Katerina – Roth, Klaus: *Fremdes Europa? Selbstbilder und Europa-Vorstellungen in Bulgarien (1850–1945)*. Berlin, 2007. 197–278.)

²⁹ BJ 1868. jan. 5. 4.

³⁰ BJ 1868. jan. 12. 20.

³¹ Ü 1868. dec. 13. 394.

³² Az 55. kép lelőhelye: Ü 1868. nov. 8. 356.

³³ A házasság, illetve a nem kívánatos kérő motívuma a romániai élclapban is felbukkant, ahol a magyar személyesíti meg a nem kívánatos kérőt a területek jogtalan birtoklásának kifejezése céljából. Lásd: 217. old.

Az 1860-as évtized végén ismét feltűnt a „megevés” metaforája (a románoknak Erdélyre „*a foga vásik*”),³⁴ de felbukkantak további új élclapi eszközök is a területi igények elutasításának kifejezésére: „*Hát ez a sok bolond oláh, rátz meg tót mit akar mán megint, hogy olyan erősen rugkapál a felett, hogy Magyarországbul nem lehet Oláhország? [...] hisz ha elfoglalnák ezt az országot, hová járnának aztán vásárra dézsát árulni meg medvét tánczoltatni* [kiemelés tőlem – T. Á.]?”³⁵ A következő párbeszéd a szerb és a román képviselő között ugyancsak a területi igényekre mutat rá:

„*BABLEVESIU. Inditványozom tisztelt nemzetiségek, hogy, tekintettel alkotmányos törekvéseinkre, conferenciánkat nevezzük el confederenciának. (Általános helyeslés.)*
MACELLÁRIU ILLÉSULU. Tisztelt gyülekezetulu! Mielőtt egy igen fontos inditványnyal járulnék a confederenciához, javaslom, válasszunk meg itt minden jelenlevő ráczovicsot oláhulnak, és minden jelenlevő oláhulut ráczovicsnak; kikötvén, hogy csak oláhul beszéljen itt minden ember. – Inditványom pedig az, hogy létessittessék Erdély uniója aként, hogy szakíttassék el Magyarországtól.
EGY NAIV SZERBOVICS. De hiszen akkor ez nem erdélyi unió, hanem erdélyi szakadás!
MACELLÁRIU. Ugyámulu! De aztán Erdély csatoltatnék Romániához [kiemelés tőlem – T. Á.]”³⁶

Ezt a beszélgetést egy kormánypárti politikát támogató lapban olvashattuk, így lehetséges, hogy a szerző azt is sugallni akarta, hogy Kossuth konföderációs terve és a román törekvések, illetve ezek következményei között nem lát különbséget.

A nemzetiségi mozgalmak területi követeléseinek egyre gyakoribb bírálata mellett, a pánszlávizmus, illetve a nemzetiségi mozgalmak Szentpétervárhoz fűződő baráti kapcsolatainak negatív ábrázolása is egyre többször jelent meg az élclapokban, de a nem magyar nemzetiségi mozgalmak egymáshoz fűződő szolidáris viselkedését is bírálták, amire példa lehet a következő vers:³⁷

„...*Ez országban okvetlen*
Mindenki elégedetlen,-
Ki az lenni nem akar,
Hunczut az, avagy magyar.
Nem tesz semmit a nyelvezet:
Minden út Moszkvába vezet,
Szóval – többet mondani kár is:
Román, szerb, tót solidaris –
S magyar ellen követ fű.

³⁴ LM 1868. dec. 13. 394.

³⁵ LM 1868. dec. 13. 394.

³⁶ BJ 1869. febr. 14. 70.

³⁷ BJ 1869. febr. 14. 66.; BJ 1869. márc. 6. 97.; BJ 1869. nov. 7. 450.

Ics, vics, inszky, ullulú.”³⁸

A vers egyben utalás az 1867-ben Moszkvában megrendezett néprajzi kiállításra is (második pánszláv kongresszus), ahol az Osztrák–Magyar Monarchia szláv népcsoportjai is részt vettek, s a szláv nemzetek egyesülését hangoztatták orosz vezetés alatt.³⁹

A többségi társadalom a nemzetiségi kérdést veszélyes, robbanékony problémának ítélte, mint ahogy ezt a következő karikatúra is szemlélteti (56. kép): A magyar férfi egy nehéz szekeret húz a sáros úton, melyen faládák láthatók, amelyekben a tűzgyújtáshoz szükséges eszközöket szállít (például gyufát és petróleumot). Ezek megnevezése előtt láthatjuk a „*pánszláv*” szón kívül azoknak a nemzetiségi mozgalmaknak a nevét – a szlovákokat kivéve –, melyeket a kortársak összekapcsoltak a pánszláv fenyegetéssel és az orosz támogatással: szerb, horvát, román és rutén. A kép jobb felső sarkában egy alak „*Galicia*” felirattal tart a kezében egy olyan füstölő robbanóanyagot, melynek gyutacsa már majdnem elégett. Ezt a robbanószeret akarja a magyar férfinak ajándékozni, mely rövidesen lángra lobbantaná a teljes szállítmányt. A rakomány tetejéről egy macska fúj a nehéz terhet húzó férfi felé, ami ugyancsak szimbolizálja a pánszlávizmustól való félelmet.⁴⁰

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a megegyezésre 1861-ben a nemzetiségi politikusok által hangoztatott területi autonómia igények, az előítéletekből, történelmi és személyes tapasztalatokból táplálkozó nemzetiségi sztereotípiák folytán az élclapok alapján kevesebb esélyt láthatunk, mint ahogy azt a történeti szakirodalom a korszakban megjelent röpiratok és politikusi nyilatkozatok alapján általában feltételezi. A 18. táblázatból jól látható, hogy a területi követelések megjelenítése több mint kétszer gyakoribb a testvériséget hirdető történeteknél, s a területi igényeket támasztó minden nem magyar nemzetiségi csoport szerepel.

³⁸ BJ 1869. febr. 14. 66.

³⁹ Czövek, István: *Der slawische Kongreß 1867 und die Nationalitäten des Habsburgerreiches*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Szomszédaink között Kelet-Európában*. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Budapest, 1993. 215–221.

⁴⁰ Hasonló asszociációkat keltett a Borsszem Jankó egy verse is:

„...*Nem most, midőn körülünk mindenütt ég,*

S a füst ide száll eresziünk alá,

S bérelt kanócczal szerte gyujtogatnak

Emitt egy szerb, amott meg több oláh.” (BJ 1868. nov. 15. 607.)

A macska a sötét erők szövetségese és a kegyetlenség szimbóluma. (Biedermann: *Szimbólumlexikon*, 252.)

Az 56. kép lelőhelye: Ü 1868. szept. 12. 292.

A pánszlávizmus veszélyét jelenítette meg az a karikatúra is, melyen a „*szláv nemzetség*” ujjára az orosz figura gyűrűt húz, de láthatjuk, hogy a gyűrű és a lánc másik végén, a figura háta mögött egy lakat található. A Borsszem Jankó rajzolója tehát 1868-ban még nem csak a magyarságra veszélyes voltát hangsúlyozta ennek az eszmének, hanem a szlávok elképzelt orosz cár alatti „rabszolgaságára” is utalt (BJ 1868. dec. 6. 642).

	Területi autonómia igények	Megbékélési program	Nemzetiségi törvény – nemzetiségítörvény-javaslatok
Bolond Miska 1860	1	6	–
Bolond Miska 1861	11	2	1
Az Üstökös 1860	1	5	–
Az Üstökös 1861	10	2	–
Az Üstökös 1868	7	–	7
Az Üstökös 1869	2	–	–
Ludas Matyi 1868	7	–	–
Borsszem Jankó 1868	9	–	1
Borsszem Jankó 1869	7	–	–

15. táblázat: A megbékélés és a területi igények előfordulása az 1860-as években a vizsgált élclapokban

A számokhoz hozzá kell tennünk azt is, hogy a megbékéléssel kapcsolatban nem szerepelt minden lapban minden nemzetiségi csoport, s a közeledéssel összefüggő történetekben gyakran a deklarált politikai programok, kulturális események köszöntek vissza rövid hírek vagy versek formájában, s kevésbé az olvasók általános véleménye. Ha Az Üstökös és a Bolond Miska írásait e kérdésben összehasonlítjuk az 1860–1861-es évfolyamok alapján, megfigyelhetjük, hogy ezekben szinte pontosan ugyanannyi történet vonatkozik a megbékélésre és a területi autonómia programokra, s látható az is, hogy 1860-ban erőteljesebben jelen volt a megbékélés gondolata, mint 1861-ben. Az országgyűlés nemzetiségi bizottságának munkája, melynek fontosságát a szakirodalom ugyancsak hangsúlyozza, Az Üstökösben egyáltalán nem kapott teret, a Bolond Miskában pedig összesen egyszer olvashatunk róla.

Az 1868-ban szentesített nemzetiségi törvény, illetve a törvényjavaslat vitája sem váltott ki akkora érdeklődést a lapok olvasóinak körében, mint ahogy az a történeti szakirodalom alapján elvárható lenne, s jobbára csak a kisebbségi törvényjavaslat bírálatát olvashatjuk.⁴¹ A nemzetiségi törvénybe foglalt nyelvhasználati engedményeket a magyar politikai elit megfelelő megoldásnak ítélte, míg a legelégedetlenebb nemzetiségi mozgalmak kongresszusaikon már a következő év elején létrehozták saját, nemzeti alapon szerveződő pártjaikat, ami a konfliktus elmélyülését vetítette előre. Az évtized ezen utolsó két

⁴¹ A lapokban az országgyűlés munkája kapcsán gyakran kapnak helyet az aktuális, akár csak a fővárost érintő problémák, törvényjavaslatok, rendeletek és azok vitája. Ennek ismeretében még figyelemreméltóbb, hogy az élclapok hasábjain ritkán szerepel a nemzetiségi törvényjavaslat és annak vitája, illetve maga a törvény.

évfolyamában a megbékélésről, a közeledésről már nem olvashattunk, ugyanakkor a területi autonómia igények és azok elvetése majdnem ugyanannyi szöveg tárgya, mint 1861-ben.

6. 6. 2. A mérleg nyelvének elbillenése az 1890-es évekre

Ha az 1890-es évek élclapjainak szövegeit és rajzait is szemügyre vesszük, levonhatjuk azt a következtetést, hogy a megbékélés, illetve a nemzetiségi törvény már egyáltalán nem témái a lapoknak.⁴² Az évtized első és második fele között már nem figyelhetők meg olyan különbségek, mint az 1860-as években, s az, hogy mely nemzetiségi csoport követeléseire ellen irányultak a gúnyversek, karikatúrák vagy szövegek, csupán attól függött, mely mozgalom hangoztatta kívánalmait az adott pillanatban erőteljesebben. A területi igények a Monarchia területi épségét is veszélyeztethették, így meglepő lehet, hogy a Figaróban e témában ebben az időszakban sem találunk gúnyrajzot vagy írásokat. Azt, hogy e tematika nem bukkant fel a bécsi lapban, magyarázhatja az, hogy a kiegyezést követően a magyarországi nemzetiségi kérdés magyar belüggévé vált. Az ausztriai újság csak annyiban utalt az itteni nemzetiségi ellentétekre, hogy általánosságban elítélte a magyar sovinizmust, illetve rámutatott egy-egy esetben a nemzetiségi törvény megszegésére.⁴³

A Figaróban a konfliktusok fokozódása a nyelvrendeletekhez, illetve a vélt **cseh** fenyegetéshez kapcsolódik, s a területi igények olyan formában jelentek meg az élclapban, hogy a csehek Bécset „el fogják foglalni”. Ezzel kapcsolatosan felmerült annak lehetősége is – a magyar elképzeléshez hasonlóan, mely szerint a Monarchia központja át fog kerülni Budapestre –, hogy a Birodalom központja Prága lesz. Ezen víziók közül a Borsszem Jankó csak a birodalmi központ áthelyezésének veszélyéről közölt egy rövid élcet „Czégváltás” címmel: „Prága. (Ezelőtt Bécs. Sulypont-áthelyezés.)”⁴⁴ A bécsi élclapban a Prága szerepének felértékelődésétől való félelem kevésbé jellemző, míg Bécs csehhé válása, illetve a csehek uralkodása az osztrák-németek fölött, amely olyan formában is felbukkant, hogy a csehek az osztrák-németek életére törnek, jelentősen többször villant fel a lap hasábjain szöveges vagy képi formában: 1898-ban például olvashatunk arról, hogy a cseh képviselőknek „nem kell megölniük a német képviselőket, csak hidegre akarják tenni

⁴² Az Üstökös egyetlen – már idézett – szövegében bukkan fel a megbékélés gondolata, de mint olyan dolog, ami nem valósulhat meg: „Gábor angyalt” küldi a történet szerint az Úr, hogy megbékéltesse a Monarchia nemzetiségi csoportjait, de az angyal – látva az ellentéteket – lemond békítő szándékáról, s dolga végezetlenül száll vissza a mennybe (Ü 1891. szept. 13. 122.).

⁴³ F 1898. jan. 1. 2.

⁴⁴ BJ 1898. jún. 26. 11.

őket”,⁴⁵ de általánosságban is megfogalmazták cseh szereplők, hogy a németek halálát kívánják. Az osztrák-németek elűzése, kiűzése szintén humoros szövegek témája,⁴⁶ például a nagyhatalmak Kínával való konfliktusának idején a cseh szereplő Kínába üzné a németeket.⁴⁷

A fenyegetettség érzését a korszak Ausztriájának egyik szimbólumán, a Stefansdomon keresztül is kifejezték. A dóm a kortársak számára magát Ausztriát szimbolizálta, mivel a dómot díszítő elemek és azok méretei (például a torony magassága) mind fontos történelmi eseményekhez kapcsolódtak.⁴⁸ A dóm egy szövegben mint „cseh nemzeti tulajdon” bukkant fel,⁴⁹ vagy a tetején lévő sast eltávolítják a csehek, s helyére a kétfarkú oroszlánt teszik,⁵⁰ egy másik képen pedig a cseh figura gúnyos mosollyal késsel-villával elfogyasztja azt.⁵¹ Ez utóbbi ábrázolás egy komplex karikatúra részletét képezi, mely mélyebb elemzésre is érdemes, mivel összefoglalja a csehek igényeiről kialakult osztrák-német véleményt (57. kép).

A kép legmagasabb szereplője és beszélője Michel, aki épp egy ketrecben fekvő cseh oroszlánra mutat, akinek fülét vakargatja az orosz medve, de a hátsóját ostorával veri. Michel a következő magyarázatot fűzi a középpontban látható jelenthez: „Tekintsék meg a legújabb torzszülöttet. Táplálása azonnal megkezdődik Powidl-lel és vodkával”.⁵² A jobb

⁴⁵ „... sollen die deutschen Abgeordneten nicht ermordet werden, man will sie bloß kalt stellen.”

F 1898. jan. 15. 11.

⁴⁶ F 1898. dec. 10. 198.

⁴⁷ F 1898. febr. 19. 30.

A szituáció fordítottja is megjelenik a lapban egy karikatúrán, amikor Michel mosolyogva gondolkodik azon, hogy a cseheket és a zsidókat kivinné az országból Kínába, ahol épp háború dúl. F, 1899. augusztus 5. 125.

⁴⁸ Diem, Peter: *Die Symbole Österreichs: Zeit und Geschichte in Zeichen*. Wien, 1995. 382–388.

⁴⁹ „böhmisches National-Eigenthum”

F 1899. júl. 29. 123.

A dóm követeléséhez kapcsolódó élcsek nem csak a főváros elcsehesedésétől való félelemmel függhetnek össze, hanem azzal is, hogy a csehek a 19. század végén igényt tartottak arra, hogy cseh nyelven lehessen Bécsben istentiszteletet részt venni, s e kérésük részben sikeres volt, több templomban kaptak erre lehetőséget. (Brousek: *Wien und seine Tschechen*, 24–25.) Ezzel állhat az is kapcsolatban, hogy a cseheket „új husziták”-ként jellemzi a lap, bár a huszitizmus egyes cseh körökben az 1890-es években valóban reneszánszát élte, s követelték a huszita vallás elismerését. (Rátz Kálmán: *A pánszlávizmus története*. Budapest, 2000. 219.)

⁵⁰ F 1898. dec. 10. 198.

⁵¹ Az 57. kép lelőhelye: F 1898. júl. 9. 112.

A karikatúra alapötletét Visszarion Visszarionovics Komarov Prágában tartott beszéde adhatta. (Neue Freie Presse, 1898. július 3. 4.). Prágában Komarov kilátásba helyezte, hogy egy pánszláv kongresszust fognak tartani 1900-ban (Neue Freie Presse, 1898. július 1. 4.). Komarov németellenes pánszláv beszédét a Palacký ünnepségek keretein belül tartotta. Megjelenésével a szláv egységet kívánta szimbolizálni: Szentpétervár képviselőjeként szerb tábornoki egyenruhában utazott Prágába, ahol egyik legfőbb híve Jan Podlipný volt. (Rátz: *A pánszlávizmus története*, 215.)

V. V. **Komarov** (1838–1908) orosz ezredes, pánszláv politikus. Katonai pályáját elhagyva hírlapíróként és lapalapítóként lett ismert (Ruszkí Mir, Szvjjet). Németellenes nézeteket vallott, s Otto von Bismarcknak tulajdonította, hogy Oroszország balkáni céljait nem tudta elérni. (*Révai Nagy Lexikona*, 11. köt. Budapest, 1914. 827.)

⁵² „Sie sehen hier die neueste Mißgeburt. Sofort beginnt die Fütterung mit Powidl und Wutki.”

oldalon a nézőközönséget láthatjuk, s egy a fa tetején ülő, „cseh” attribútumokkal rendelkező majmot, így ez a szituáció egy állatkerti jelenetre emlékeztet. A bal oldalon egy asztalt pillanthatunk meg, melynek középpontjában látható a Stephansdom elfogyasztása,⁵³ tőle balra Badeni tűnik fel egy lezárt befőttes üvegben, jobbra pedig egy létra – ugyancsak lefedett üvegben, melynek tetején egy béka alakú „cseh” látható – melyen a „*nyelvrendelet*”⁵⁴ felirat olvasható. A cseh koronát háromlábú asztallá stilizálta a rajzoló, s alatta egy parányi figurát – Michelt – láthatjuk az asztalhoz gombostűzve. A kép felső harmada szorosán kapcsolódik a középpont eseményeihez, s az is a cseh–oroszlát kapcsolatokat szemlélteti: a csehek négykézláb mászva „zarándokolnak” el Moszkvába, ahol Iván várja őket ostorával, Palacký – angyal formájában – ugyancsak arra szólít fel, hogy Moszkva felé orientálódjanak, s a prágai polgármester, Jan Podlipný Komarovot⁵⁵ tartja a kezében és nyalogatja. Podlipný egy söröskorsókból álló torony tetején látható, melynek aljánál egy macska csontváza bukkan fel (mely talán a halálra utal), s mindez egy asztalon áll, melyre a „*cseh államjog*”⁵⁶ felirat került. A gúnyrajzon egyszerre bukkantak fel az osztrák–németek csehekkel kapcsolatos ellenérzései és féltelmei, miközben kigúnyolták a cseh követeléseket és államiságukat.

A magyar lapokban is változtak a vizuális reprezentációk témái az 1860-as évekhez képest. Már nem térképpel szemléltették a területi autonómia igényeket – az ország integritásának megkérdőjelezhetőségére tehát semmilyen módon nem utaltak –, hanem különböző jelenetekkel gúnyolták ki ezeket a törekvéseket, amire példa a bécsi ábrázoláshoz hasonlóan – a korábbi periódusban csak szövegesen feltűnt mozzanat – a területek „elfogyasztása”.⁵⁷

A rajzon „éhes oláhokat” pillanthatunk meg, akik egy magyar húsbolt kirakata előtt nyelvüket kinyújtva néznek befelé (12. kép).⁵⁸ A kirakatban erdélyi megyék (Brassó, Fogaras, Szeben) nevei szerepelnek kolbászból kirakva. A két csoport, a románok és a magyarok ábrázolása ellentétekre épült: míg a románok a bolton kívül állnak, a magyarok belülről mosolyognak kifelé, a magyarok magasabbak, jól öltözöttek, a románok viszont szakadozott kucsmában és vézna testtel láthatók.

⁵³ Bécs tervezett cseh „megsemmisítése” olyan formában is megjelenik a lapban, hogy a csehek ábrázoló figura leönti a várost szilvalekvárral. F 1898. okt. 1. 160.

⁵⁴ „Sprachen-Verordnung”

⁵⁵ Komarov a Borsszem Jankó egy számában is két élc szereplőjeként tűnt fel prágai beszéde kapcsán: BJ 1898. júl. 3. 12.

⁵⁶ „Böhmisches Staats-Recht”

⁵⁷ Szövegesen is található ilyen utalások, például: a „Hej szlovane...” kezdetű dal „*magyarfaló-dal*” (BJ 1899. nov. 19. 2.).

⁵⁸ BJ 1898. máj 22. 9.

Ellentétekre épít az a karikatúra is, melyen – a rajzoló üzenete szerint – a magyar politikus közeledni akar a románhoz, de nemzetiségi kollégája csak viszolyogva fog vele kezni, így a felelősség is őt terheli azért, hogy a két nemzetiségi csoport között a közeledés sikertelen (58. kép).⁵⁹ A magyar politikus áll a kép előterében, s határozottan nyújtja a kezét a román figura felé, a román ábrázolása pedig inkább negatív. A karikatúra sugallata szerint a nem magyar nemzetiségi csoportok hibáztathatók a távolodásért, ők azok, akik a magyar közeledést nem fogadták el, hanem újra meg újra megfogalmazták követeléseiket velük szemben.⁶⁰ Az igények elutasítására mind a románok, mind pedig a többi nem magyar nemzetiségi mozgalom esetében találhatunk példákat a lapokban, mint ahogy az asszimilációt sürgető verseket és a magyar történelmet s a magyarokat dicsőítő írásokat is.⁶¹ A patetikus hangvételű, megbékélésre buzdító Jókai-versek helyét az 1890-es évekre átvették a területi igényeket, egyéb nemzetiségi követeléseket, a magukat a nemzetiségi csoportokat bíráló versek és prózai szövegek, melyekben gyakran nem csak egy mozgalom törekvései kerültek említésre. A területi autonómia igényeket, azok megvalósítási módját és elutasítását általánosságban, nemzetiségi csoport megnevezése nélkül fogalmazta meg például a Borsszem Jankó szerzője:

„Ők bejönnek s addig víjják,
Hogy sorsunk nem jó így,
Mignem eljutunk a hitvány
Föderációig.
S az **egységes Magyarország**
Sutba kerül végleg...”⁶²

A nemzetiségi képviselők igénye a nemzetiségi nyelvű megyei közigazgatásra hasonlóan komoly ellenállásba ütközött ekkor, mint az önálló „vajdaságok” vagy kerületek

⁵⁹ Az 58. kép lelőhelye: BJ 1899. aug. 13. 4.

⁶⁰ Itt érdemes megjegyeznünk, hogy a távolodással kapcsolatban a felelősség kérdése nem merült fel a Figaróban sem az osztrák-német-cseh, sem pedig az osztrák-német-lengyel kapcsolatok tekintetében.

⁶¹ A magyarságot és történelmét magasztaló versekre példa lehet a „*Lovagias magyar nemzet*” vagy „*A jövőndő magyar nemzet*” című vers (Ü 1890. júl. 20. 25.; Ü 1891. jan. 25. 38.). Az Üstökösben e versek jelentős része Velszi Bárd tollából származott, akiről Az Üstökös jubileumi számából tudhatjuk meg, hogy Wallez Jenőként anyakönyvezték. Munkásságáról igen keveset tudhatunk meg: Az Üstökösnél kezdte újságírói pályáját, majd a lap szerkesztési munkáiban is részt vett, a későbbiekben pedig a Hetet szerkesztette. Az Üstökösben olvasható költeményeit fiatalon (szül. 1871) vetette papírra (Ujvári: *Magyar Zsidó Lexikon*, 957.).

⁶² BJ 1899. júl. 30. 2.

A vers arra utal, hogy a nemzeti képviselők passzivitásuk feladása után, az 1899-es választások során már juttattak be képviselőket a magyar parlamentbe. Azt, hogy a „Ház”-ba bejöttek, vagy a „Ház”-ból a gazdát kivenni szeretnék, több szöveg is megemlíti:

„De van ám irigye, annyi a hány fajta,
Idegen Nemzettség élőködik rajta, –
Tót, rác, oláh és szász, mind úr akar lenni,
Szeretnék a gazdát házából kitenni.” (BJ 1891. jan. 11. 10.)

kialakítására vonatkozó program az 1860-as években, s ugyanúgy az ország szétesésének vízióját hívta életre. Az „egységes Magyarország” kifejezés értelmezése is változott az 1860-as évekhez képest, amikor ugyancsak az integritás megbomlásától féltek a szerzők, de az egységes ország még az egy politikai nemzet egységre utalt, 1899-ben ezen kívül a nemzeti–nyelvi egységesség mint cél – s az annak sikertelenségétől való félelem – bukkant fel.⁶³

Az egyes nemzetiségi mozgalmak követeléseit a szövegek változatos eszköztárral, versekkel vagy élcekben gúnyolták ki. Az írások egy része a történeti érvekkel alátámasztott nemzetiségi követelések ellen irányult. Ilyen szövegek például a szlovákok autonómia követelését elutasítók, melyek egyikében Szvatopluk Morva Fejedelemsége létrehozásának igényét – tehát önálló szlovák és cseh közigazgatási egység létrehozását – igyekezett a szerző humor tárgyává tenni:

*„De hát tulajdonkép minek is foglalkozunk mi annyit a Dreyfus-üggyel? Mikor itt vannak a mi saját külön hazai hazaárulóink, a derék pánszláv atyafiak. Bár ugyan, amit ők művelnek, az sem egyéb, mint egyszerű számtani alaplátszó. Először **összeadták** magukat a nagy szláv birodalomról álmódzó cseh tulzókkal, azután **kivonták** magukat a nemzeti előretörékvés nagy munkájából; majd **megsokszorozták** a hazának amúgy is untig elég baját, és most végül **osztokodni** akarnak velünk Szvatopluk birodalmán. Ideje lenne már végleg leszámolni velök.”*⁶⁴

A Nagy Morávia létezését hirdető nacionalista elmélet szerint Szvatopluk birodalma, a Nagymorva Birodalom legnagyobb kiterjedésekor elérte a Kárpát-medencét, így a magyar honfoglalást megelőzve létezett itt egy egységes szláv királyság, melynek visszaállítása így jogosan követelhető: *„A tótok szeretnék a régi királyságot visszaállítani. Hogyan csinálják már ezt? Árva, Liptó, Túrocz tiszta tót királyság lenne. Bars, Hont, Pozsony pedig vegyes vérű királyokat választana.”*⁶⁵ A rövid szöveg a szlovákok parlamentben is hangoztatott követeléseire reagált (szlovák nyelvű közigazgatás, szlovák tisztviselők és főispánok), s igyekezett azok megvalósíthatatlanságát bizonyítani a vegyes lakosságú területek létének hangsúlyozásával. Mint tudjuk, a 19. század végi népszámlálások alapján ennél nagyobb területen élt jelentős arányú szlovák lakosság – Nyitra, Zólyom és Trencsén megyékben is. Nem csak a szlovák és román területi igényeket ítélte el a következő szöveg, inkább a követelőket teszi nevetségessé gyávaságuk miatt, ami – láthattuk már – a szlovákokhoz társított tulajdonság volt:

⁶³ Nem csak a föderatív átalakítás, de a konföderáció követelésének elutasításával is találkozhatunk a Bors-szem Jankó egy szövegében, mely szerint a szlovákok „követelnek [...] konfederációt” (BJ 1899. júl. 16. 7.).

⁶⁴ BJ 1899. szept. 10. 7.

⁶⁵ BJ 1899. szept. 3. 3.

„Három tót és két román egy este összeültek és fölosztották **a maguk részére** Magyarországot. A miniszterelnökség sorshuzás útján a tótra jutott [...] Mikor már mindennel rendben voltak, akkor lármát hallottak és ahányan voltak, annyifelé szaladtak [kiemelés tőlem – T. Á.]”⁶⁶

Az igények jogtalanságát és „komolytalanságát”, illetve a megvalósításra való vélt alkalmatlanságot is sugallta ez az élc. A túlzottnak ítélt területi törekvések e szövegben már úgy jelentek meg, mint amelyek nyomán Magyarországnak saját területe már nem is maradna az osztozkodás után. Míg az 1860-as évek szövegei a külön „vajdaságok” vagy kerületek területein és határvonalain gúnyolódtak, s egyetlen szöveg volt csupán, mely magyar területek elvesztésének félelmét villantotta fel, az 1890-es évek írásainak már fő témája ez a félelem. A magyarok megsemmisítése, a jó termőterületek s gazdag folyók nemzetiségi birtokként való megjelenítése és a dákoromán kontinuitás elmélete is felbukkan a románok igényeit bíráló – ellentétekre épülő – versrészletben:

„Nagyszebeni szózat.

...Nagy-Szeben országnak metropolitája:
Dákó-Románia legszentebb királya
Bukarestet is hát menten anektálja,
Mert Károly is német s Ungarnak barátja.

Hosszú Pályi mienk, határkö Debreczen,
»Hazánk« határszéle Tisza partján leszen,⁶⁷
De ott is a túlsón, mert hisz sok jó falat
Terem a Tiszában, a mi fogjuk a halat.

Minden Ungurt tehát, ki »földünkön« lakik,
Legis legelőször vasba veretünk nyakig.
Aztán beledobjuk Tiszába, Dunába,
Hogy ne járjon többé »földünkön« a lába.”⁶⁸

A vers folytatásából a magyarok jellemzését is megismerhetjük, akik eszerint barbárok és vadak, nyelvük is barbár, míg a románok hősök, egy „*dicső faj*”, mely római – régi tradíciókkal rendelkező – nyelvet beszél. Kiderül az Aradról beküldött szövegből, hogy a románok azért „*ily jámborok*”, mert „*farkastejet szoptak*”, s zárásként a szerző így összegezte

⁶⁶ Ü 1898. jan. 16. 27.

⁶⁷ A Herkó Páterben csupán egy szöveget olvashatunk a területi igényekről, mely ugyancsak azt a román törekvést vette rossz néven, hogy egy magyarellenes propagandakiadvány román szerzője Románia határait a Tiszáig szándékozta kiterjeszteni (HP 1898. okt. 23. 3.).

⁶⁸ Ü 1891. márc. 8. 119.

mondanivalóját: „*Barbária többé nem virul e tájon.../ Dákó-Románia: Nagyszebeni álom*”. Morális üzenetként pedig a következőt fogalmazta meg a beküldő: „*Lásd [t. i. a Nyugat], hogy a nagylelkű magyar jóvoltából/ Testvérkeblén milyen mérges kígyót ápol*”. Az üzenet nyilvánvalóan arra utal, hogy a román nemzeti vezetők Nyugat-Európában is kezdték nyilvános fórumokon hangoztatni igényeiket.

Az 1860-as évek cikkeihez képest ugyancsak új jelenség, hogy a horvát követelések és azok elítélése is felbukkant:

„*Mit akarnak a horvátok.*

1. *Önálló királyságot, mely a keleti tengertől a 14,513. számú vasuti őrházig terjedjen.*

2. *Magyarország beolvasztását egy bögre zsirba.*

3. *Fiumét Olaszországgal és Braziliával együtt.*

[...] 11. *Minden évben 365 disznó-tor rendezését a magyar kormány zsebéből.*”⁶⁹

A horvát nemzeti igényeket karikírozó tizenkét pontban nem csak az elképzelt horvát királyság területe nagyobb a valóságos Horvátországnál, hanem megjelenik – ha humoros-gúnyos formában is – Magyarország megsemmisítésének lehetősége.⁷⁰

Már nem kimondottan területi igényeket ítélt el a következő két versrészlet, hanem szimbolikus jeleneteken keresztül bírálta a nemzetiségi mozgalmak törekvéseit: „...*szerb, oláh – /Hamar szállhat a pokolra/ Mind alá.*”⁷¹ Ez a vers nem tart a magyarság megsemmisülésétől, nem fél az autonómia igényektől, viszonyulását a nemzetiségi követelésekhez bibliai ihletésű rosszkívánsággal fejezte ki. Egy másik vers szerint pedig magát Hungariát sértették meg a románok követelésekkel:

„*A rumunyokhoz.*

»*Az oláhok, az oláhok*

Faczipőben járnak«

S nem valami jó fiai

A magyar hazának.

Le-le vetik azt a czipőt

S az anyjukhoz vágják:

Majd fölvelték a minap a

Főrendiek házát.”⁷²

⁶⁹ Ü 1891. nov. 29. 263.

⁷⁰ A megsemmisítésre több metaforával is utaltak a szerzők: a szlovákok egy szöveg szerint „házat” bontanak, illetve pusztítják a magyarokat (BJ 1898. jan. 2. 3.; Ü 1890. jún. 1. 253.). A nemzeti szimbólumok megsemmisítésére utalnak a zászlóégetésektől szóló írások (HP 1898. máj. 22. 6.).

⁷¹ BJ 1898. jún. 26. 7.

⁷² Ü 1891. márc. 15. 130.

A vers jelzi a verbális agresszió növekedését, melyet az élclapi szerző non-verbális erőszakos cselekedetté alakított át. Az idézett példák alapján megfigyelhető, hogy nem csupán a szövegek tartalma, de szóhasználatuk is megváltozott az elemzett időintervallum két végpontja között: A nacionalista közvélemény egyre kevésbé humorosan, inkább erőszakot sugalló szófordulatokkal fejezte ki ellenérzését a nem magyar nemzetiségi mozgalmak nemzetépítés érdekében tett lépéseivel szemben, ami leginkább a követelések nyomán fellépett félelem és feszültség levezetését szolgálhatta. Láthattuk, az 1890-es években már a horvát–magyar viszony sem képezett kivételt ez alól.

7. Nemzetépítés és humor

*„Mondja ki a törvény ridegen, reményen;
Hogy itt minden ember egy nyelvet beszéljen.
Egy nyelvet beszéljen, egy hazát szeressen,
Más mint Magyarország, itt sohasem lehessen!”¹*

Az utolsó, kitekintő fejezetben célunk az, hogy megvizsgáljuk, miként tükröződött a nemzetépítés folyamata magyar és nem magyar nemzetiségi – szerb, szlovák és román – élc-lapokban, hogyan vált el élesen a rajzokon a „mi” és az „ők”, magyarok és nem magyarok, milyen sztereotípiák bukkantak fel magyarokról és nem magyarokról.² Ugyanezeket a kérdéseket feltehetjük – az idevágó történeti szakirodalmat is segítségül hívva – a cseh és lengyel élc-lapok és az osztrák-németek és a nemzetiségi csoportok megjelenítésének viszonylatában. E szempontokat azért is érdemes szemügyre vennünk, mivel egy nemzet, illetve nemzetiségi csoport identitásának fontos eleme az, hogy mely tulajdonságokat nem tekinti sajátjának, milyen vonásokkal fejezi ki a „másságot”. Mint ahogy látni fogjuk, a nem magyar nemzetiségi mozgalmak önképe szorosan kapcsolódott a magyarokról alkotott képhez, annak az ellentéte, azaz, saját önképüket a magyarokról kialakított képhez képest, attól eltérően határozták meg.

Az összehasonlítás forrásbázisát az élc-lapok leginkább egyetemes szimbólumokat alkalmazó elemei, a karikatúrák képezik. Az elemzés szempontrendszer az osztrák-német és magyar élc-lapok összehasonlításának szempontrendszerével megegyezik, tehát a következőket vizsgálom a karikatúrákon és a képaláírásokban:

1. a nemzet, nemzetiségi csoport elnevezése, annak változása, viszonya az önelnevezéshez,
2. a „mi” és az „ők” testi jellemzőinek és ruházatának, vélt emberi tulajdonságainak, hagyományainak megjelenítése,
3. szimbólumok, nemzeti szimbólumok a „mi” és az „ők” esetében,
4. történelmi emlékek, eredetmítoszok megjelenítése a saját és a „másik” csoport ábrázolásakor,

¹ Ü 1891. jan. 25. 38.

² Ez úton szeretnék köszönetet mondani Rotár Krisztinának, Vida Beátának és Göncöl Csabának, akik a román, szlovák és cseh, illetve a szerb nyelvű szövegeket magyarra fordították. Továbbá köszönettel tartozom Matyko Stefániának és Heinermann Péternek az újvidéki Matica Srpska Könyvtárban nyújtott nélkülözhetetlen segítségükért.

5. a „mi” és az „ők” területe, területi igények a vicclapok hasábjain.³

7. 1. Név és önelnevezés

A magyar és osztrák-német élclapokban, mint láttuk, mind a személy-, mind pedig a nemzetiségi mozgalmak megnevezése hordozott információkat a csoporthoz társított sztereotípiákról. Az elemzett nem magyar lapok esetében a szerb és a román élclapokról megállapíthatjuk, hogy azok kivétel nélkül „magyar”-ként említették a magyarokat. A román lapban felbukkantak keresztnevek a képaláírásokban, a jellemzőnek vélt Pistával és András-sal⁴ találkozhat az olvasó. A szlovák lapban változatosabb variációkat olvashatunk: az országot és lakóit „magyar”-nak nevezte, a személynevek pedig több csoportra oszthatók: előfordult tipikusan magyarnak tartott név (Pista⁵), asszimilált zsidó magyarosított neve (például: Diamant Mór, Gyémántossi Árpád⁶), illetve beszélő név (Kutaláncoš⁷) is, melyet általában véve magyar szereplőkre használtak a szerzők. Ez utóbbi gúnynév már mutat sztereotip vonásokat, s utal a vélt „feudális” magyar elnyomásra, ami a 19. század második felében már átalakult a szlovák lap sztereotípiarendszerében nemzeti elnyomássá. Mindez rávilágít a nevek „ellenség”-képzésre vonatkozó kifejezőerejére is.

Az asszimilált zsidók közül a statisztikai adatok szerint is az 1890-es években kérelmezték a legtöbben a névmagyarosítást, magyarosodásuk tömeges és a kortársak számára szembetűnő volt, többek között ezzel magyarázható gyakori szereplésük a nem magyar élclapokban. A legerőteljesebben a szlovák vicclap azonosította a magyarságot az asszimilált zsidókkal – ezzel együtt a hozzájuk társított minden negatív sztereotípiával –, és kigúnyolta azt, hogy az országban a magyarság számarányának növekedése szoros összefüggésben állt a zsidók asszimilációjával. A Felvidéken igen erőteljes volt az antiszemitizmus, aminek oka nem csupán a szlovák parasztság antikapitalista beállítódása lehetett, hanem az is, hogy politikai-gazdasági szempontból az itt élő zsidók szoros kapcsolatokat ápoltak a magyar politikai elitel, illetve ők is magyarosodtak.⁸ A Felvidéken élő zsidók asszimiláci-

³ A szempontok Anthony D. Smith etnikumdefinícióján alapulnak.

(D. Smith: *Histographical Debates...*, 65.)

⁴ GS 1869. nov. 2. 148.

Az István az anyakönyvek tanúsága szerint is a legnépszerűbb magyar férfinevek egyike a 19. században. (Hajdú Mihály: *Általános és magyar névtan*. Budapest, 2003. 559–569.)

GS 1902. márc. 27. 13.

⁵ Č 1899. nov. 25. 89.; Č 1899. dec. 25. 93.; Č 1902. márc. 25. 17.

⁶ Č 1901. máj. 25. 36.; Č 1901. máj. 25. 37.

⁷ Č 1895. ápr. 25. 29.; Č 1895. aug. 25. 60.

⁸ Vö.: Karády Viktor: *Politikai antiszemitizmus és nemzetállam-építés Közép-Európában*.

ója, akkulturalizációja mind a zsidók, mind pedig a magyarok ellen irányuló érzelmeket válthatott ki az ott élő szlovákokból.

7. 2. Kulturális és emberi jellemzők – egymás szemüvegén keresztül

Az emberi jellemzők, a kultúra és a hagyományok ábrázolásának elemzése tágabb teret nyújt a vizsgálódónak, mint a névhasználat. Az önkép és a másokról alkotott kép ellentéte az 1890-es években a pesti vagy bécsi vicclapokhoz hasonlóan jól rekonstruálható a szlovák élclapban is. Emberi vonásait a magyar figura itt megőrizte ugyan, mint ahogy nemzeti viseletét is (igaz, sarkantyús csizmáját kifigurázták), testalkatára viszont a zsidóknak tulajdonított vonások a jellemzők, vagy erősen túlsúlyos a magyar szereplő, s általában nem egyenes tartással, görbe lábakkal, gyakran nagy orral, füllel látható. A magyarok megjelenítése a szerb lapban a szlovák élclap ábrázolásához közelített, mivel zsidó arcvonásokkal, testtartással láthatók, magyar öltözetben, s nagy sarkantyúval megrajzolt csizmájuk e lapban is a humor forrása óriásira nyújtott bajszukkal együtt. A szerb és szlovák lapokban is megjelentek olyan rajzok, melyek a zsidók magyarosodását – folyamatként, négy-négy képrészleten ábrázolva – kigúnyolták.⁹ Mindkét karikatúrasorozat esetében a szegény házaló zsidóból gazdag, atillába öltözött magyar vált, a rajzok üzenete szerint csak így gyarapodhatott a magyar lakosság száma.

A zsidóság a román lapban sem jelent meg pozitív attribútumokkal, de jellemzőiket nem vetítették rá a magyarokra, akik e lapban is mindenekelőtt atillájukról ismerhetők fel. Az, hogy a nemzetiségi lapokban a magyar figura mindig atillában, a nemesi öltözetben jelent meg, hangsúlyozta a más motívumokon keresztül felbukkanó elnyomás képzettársítást, mivel a társadalom rétegződésére jellemző volt, hogy a feudalizmus időszakában a földesurak magyarok (legalábbis magyar nemesi tudattal rendelkezők), a jobbágyok nem magyarok voltak a szlovákok, románok, szerbek lakta vidékeken.

A magyarok megjelenítésével áll szemben a nem magyar nemzetiségek képviselőinek egyszerűbb, de torzításoktól mentes ábrázolása a nemzetiségi lapokban. Mindhárom nemzeti mozgalom élclapjaiban a nemzetiségi csoportok képviselőit ruházatuk jól elkülöníti, az arcok vagy a test eltorzítása nem sajátjai a karikatúráknak. E képeken a nem magyar nemzetiségi csoportok közül mindhárom egyenlő magasságú, egyforma testalkatú, s

<http://www.magarpaxromana.hu/kiadvanyok/soa/karady.htm> (Letöltve: 2011. november 28.)

⁹ VP 1896. okt. 12. 213.; Č 1901. máj. 25. 36–37.

ugyanúgy szenvednek a magyar zsarnokságtól, így a rajzok az összefogás, a közös fellépés gondolatát is erősíthették. A szlovák élclap egy karikatúráján mindegyik nem magyar nemzetiségi mozgalom képviselője feltűnt – természetesen nem animizálva, egyenlőként, de haragosan szemlélve a magyar figurát, aki épp a nemzetiségi kongresszus, a nemzetiségi törekvések miatt – nyugtalan – álmát aludta az egynemzetiségű Magyar Birodalomról.¹⁰ Az öltözetben vagy annak egy-egy jellemzőnek tartott ruhadarabján keresztül – a magyar és a bécsi élclapokhoz hasonlóan – a nem magyar vicclapokban is megkülönböztethetők egymástól az egyes csoportok. A szerbek felismerhetők bojtos sipkájukról, a szlovákok kalapjukról, a románok kucsmájukról, míg a magyarokat atillájukról, az osztrák-németek térdnadrágjukról, házi papucsukról és háló- vagy házi sipkájukról.¹¹

Mindhárom nem magyar csoport – román, szlovák, szerb – a pesti vicclapokban, mint láttuk, általában a magyartól eltérő, a századfordulóhoz közeledve egyre gyakrabban szakadozott ruházatban és bocskorban jelent meg. Mindhárom vicclapban az önkép barátságos, békés szerb, román, illetve szlovák parasztra hasonlít (59. kép), ami szöges ellentétben állt a magyar propaganda és élclapi karikatúraanyag által formált idegenképpel, mely a század végén már erőszakos, agresszív csoportokról számolt be.¹²

Megfigyelhettük, hogy a pesti és bécsi lapokban az erőszakosság a nemzeti törekvésekkel fellépő csoportokhoz általában véve köthető tulajdonságként jelent meg. A nem magyar élclapokban viszont a magyarok váltak erőszakossá, elnyomóvá, míg a nemzetiségi csoportok képviselői dolgos emberek, akik túrték mindezt, s fenntartották és eltartották az

¹⁰ Č 1895. aug. 25. 61.

¹¹ Michelről és Magyar Miskáról karikatúrák alapján lásd részletesebben: Buzinkay, Géza: *Rival Stereotypes: Austrian and Hungarian Cartoons of Each Other*. In: Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 252–271. Buzinkay tanulmányából megtudhatjuk, Magyar Miska egy a magyar folklórban gyökerező, atillában felbukkanó figura, aki – a 19. század utolsó éveitől eltekintve – nemesi származású, elegáns alakja a bécsi lapoknak. Német Miska inkább egy kispolgári karakter, egy hivatalnok, akire öltözete a legjellemzőbb. Buzinkay eredményeit kiegészíthetjük az osztrák-németek magyarokról alkotott képe tekintetében, ha a szövegeket is elemezzük. Az 1860-as években gyakran felbukkanó sztereotípiát a magyar pusztákon rabló életmódot folytató magyar bandita. A képaláírások sugallják, hogy a Figaro szerzőinek véleménye szerint Magyarországon megengedett a rablás (például: F 1869. febr. 13. 25.; F 1898. júl. 30. 122.). A bécsi lapban már 1860-ban bukkan fel a sztereotípiát, mely szerint a magyar konyha jellemzője a paprikás és a zsíros ételek (F 1860. dec. 1. 194.). A Figaro jóslata szerint ugyanis „Speck und Paprika werden zu Nationalgottheiten ernannt. [A szalonnát és a paprikát nemzeti istenné nevezik ki.]”. Az 1890-es években már csupán politikai eseményekre reflektált az ausztriai lap egy igen sztereotip módon megjelenített magyar figura vagy magyar levelezője szájába adva az élceket vagy verseket. A szövegek címében a „kernmagyarisch [igazán magyar]” melléknév minden esetben megtalálható (például: „Kernmagyarische Ansicht [Igazán magyar nézet]”). F 1898. aug. 6. 127.

Mint láthattuk, a magyar lapok a magyarországi németekről sem közöltek sok információt, de az osztrák-németekről sem tudhatunk meg személyesnek ítélt tulajdonságokat, csak politikai nézeteltérések kapcsán bukkannak fel. Egyetlen jellemzőjük öltözetükön kívül, mely a magyartól eltérhetett a kortársak szerint, így ábrázolásra is került az, hogy az osztrák-németek az élclapok szerint szívesen fogyasztanak sört. (például: Ü 1898. szept. 25. 461.)

¹² Az 59. kép lelőhelye: GS 1902. jan. 28. 1.

országot, amíg a magyarok – munka helyett – lustálkodtak, táncoltak, ittak.¹³ Az erőszakos magyarosítást az élclapok különböző szimbolikus jeleneteken keresztül mutatták be. A szerb lapban a magyar figura az egyik rajzon a „magyarosítás” feliratú hálóval igyekszik kifogni a „nemzetiségek” nevű halat,¹⁴ vagy egy másik rajzon egy „nemzetiségek” felirattal ellátott fatörzset próbált Széll Kálmán magyar miniszterelnök a földbe döngölni (s előtte már Wekerle, Tisza és Bánffy kalapácsa is beletörött a kísérletekbe), de a képaláírások mindkét esetben megállapították a törekvés sikertelenségét (60. kép).¹⁵

Ez utóbbihoz nagyon hasonló az a rajz a szlovák lapban, amikor báró Bánffy Dezső fejszéje beletörik a „szlovák” fatörzsbe.¹⁶ Nem csak a miniszterelnök bukkant fel fejszével a szlovák lapban, hanem általában véve a magyar szereplők, ami utalt a nekik tulajdonított agresszív magatartásra. A nem magyar lapokban az erőszak nem csupán fizikai erőszakra vonatkozhatott, hanem az erőszakos magyarosító politikát is elítélte. A magyarosítást gúnyolta ki például az a szlovák újságban megjelent rajz is, melyen egy gépbe felülről magyarok „mindenfajta nemzeti szemetet” „öntöttek” bele, alul pedig „zsidó” attribútumokkal rendelkező magyarok kerültek ki. A gúnyrajz egyszerre figurázta ki a magyarok asszimiláció által növekvő létszámát és az erőszakos magyarosítást (61. kép).¹⁷

A képaláírás mutatja, hogy a rajzoló miként vélekedett arról, ahogyan a magyarok látták a nem magyar nemzetiségi csoportokat, s ő kizárólag hogyan tartja „megvalósíthatónak” a magyarosítást. A rajz talán tükrözi azt a félelmet is, hogy ha a zsidók asszimilálódtak, ak-

¹³ Részletes elemzést olvashatunk az 1860–1880-as években megjelent Román fejedelemségekbeli élclapokról: Florin-Aron Pădurean: *Indicting the Enemy. Ethnic Stereotypes in Romanian Cartoons in the Nineteenth Century*. In: Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 122–149. A szerző megállapításai szerint a magyarok, az osztrák-németek (Bukovina folytán) és az oroszok (Besszarábia) is agresszorként jelentek meg román területek birtoklása miatt. Az agresszió feltüntetésének célja a mártíromság hangsúlyozása a saját csoport esetében. Elemzett vicclapjai az ellenállásra összpontosítottak, s nem a reménytelenségre, az erőszak ábrázolása az elnyomottságot volt hivatott ellenpontosítani. A magyarokhoz kapcsolódó karikatúráként említi a szerző azt a rajzot, melyen a magyar férfi a nő akarata ellenére elveszi feleségül Erdélyt (1868. dec. 25.), vagy amikor a magyar férfi mint nem szívesen látott kérő jelent meg, s fenyegette a román nőt, Erdélyt (1866. jan. 22.) (Pădurean: *Indicting the Enemy*, 125–128.; 133.). Pădurean annak ellenére, hogy a kiválasztott karikatúrákat meggyőzően elemezte, összehasonlítás hiányában nem tudta leküzdeni etnocentrizmusát: a 19. századi Erdélyt teljes egészében román területnek tekintette, a magyarokat pedig idegen, okkupáló hatalomnak (például: 126. oldal).

¹⁴ VP 1902. márc. 1. 27.

¹⁵ A 60. kép lelőhelye: VP 1902. márc. 24. 35.

„Теремтете. Морам га сбвити у земљу!”

„Слаба жаба! Поломили су се ту и мало тежи маљеви.”

¹⁶ Č 1898. júl. 25. 49.

¹⁷ A 61. kép lelőhelye: Č 1901. jan. 25. 1. (Első nyitóoldal az évben, egész oldalas rajz!)

„»Magyart izélő masina« nazýva sa moderný maďarský štátnický vynález na rozmnožovanie jednotného maďarského národa. Stroj ide veľmi ľahko a báječne účinkuje. Akékoľvek národné odpadky popchajú sa do stroja a bez všetkého bôľu vybehnú zo stroja preporodené, obrozené a uradované, ako nám to obrázky ukazujú.

Odporúča sa všetkým máloplodným národom. Dostať nateraz u firmy Sél & comp. v Judapešti.”

kor a magyarosítás, ha elég idő áll rendelkezésre, sikerülhet a nem magyar nemzetiségek esetében is.¹⁸ Az asszimiláció – a zsidóságot követően – leghatékonyabb a Magyarországon elszórtan élő szlovákok esetében volt, tehát a zsidók asszimilációja mint negatív példa jelenhetett meg az élclapi rajzokon a szlovákok előtt.¹⁹ Az ilyen típusú karikatúrák megtalálhatók a szlovák lapban 1895, a zsidó vallás magyarországi recepciója előtt is, de ezt követően szinte kizárólagossá váltak.

Ez a kép, mint megannyi másik, tanúskodik a magyarok rovására írt fölérendeltségtudatról. Nem csak a nem magyar nemzetiségeknek tulajdonított alárendelt szerep jelent meg azon a szlovák karikatúrán, melyen egy magyar alak egy tálcán tartja a nem magyarokat ábrázoló figurákat, azt kívánva, hogy újabb ezer év múlva már csak ilyen pici kiállítási tárgyak legyenek, hanem a megsemmisüléstől való félelem is.²⁰ Az elnyomás érzését érzékelte az a rajz is, amikor a teljes magyar közigazgatási apparátus nehezedik a szlovákokra, akiknek életét megnehezítették a karikatúra szerint a mindennapos kisebb-nagyobb atrocitások.²¹ A rajz vizuálisan is jól szemlélteti a szlovákok vélt szituációját: egy háromszög csúcsát képezi a „magyarok Istene”-ként lesújtó magyar minisztérium, alsó élén pedig a menekülő szlovákok láthatók.

A szerb lap a századfordulón a romántól és a szlováktól eltérően kevésbé az elnyomottságot és a félelmet rögzítette olvasóiban, a magyar alakot inkább gyengének ábrázolták, aki egy képaláírás szerint már nem sokáig bírja a nemzetiségek folytán ránehezedő terhet. A képen egy vézna magyar testet láthatunk, melynek hét feje van, amelyek elhúzzák a testet (62. kép).²²

A román lap esetében is megjelent a magyarok erőszakos törekvéseire való utalás még az 1860-as években, s új elemként az autonómia reményének siratása.²³ A vélt elnyomást ábrázolta az a rajz is, melyen a magyar és az osztrák-német figurák a nemzetiségi

¹⁸ Fontos megjegyeznünk, hogy a zsidók magyarosodása spontán folyamat volt a 19. század második felében.

¹⁹ Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, 1995. 60–69.

²⁰ Č 1895. aug. 25. 60.

²¹ A magyar sajtóorgánumok – hivatkozva az állampolgári jogegyenlőségre – hevesen tiltakoztak az ellen, hogy a nemzetiségi csoportok elnyomottak lennének Magyarországon.

Č 1891. márc. 25. 21.

²² A 62. kép lelőhelye: VP 1902. márc. 29. 43.

„Јединствена мађарска омладина».

»Народносно омладине нема више нит’ сме бити!«

Тако вели тај делија, што га седам глава кити.

Само, само једна брука ремети му сву ту славу:

Преслабе се те ножице и за једну совоју главу.»

Ez az ábrázolásmód mutat rokonságot a zsidókról készült – a 19. században tudományos ihletésű – tanulmányfejekkel. Lásd például: Vörös: *Judapesti bulváron*, 30.

²³ GS 1868. jan. 16. 4.

alakok vállán álltak (63–64. kép).²⁴ A nemzetiségi csoportok magyarosítására a „nemzetegység” feliratú magyar kalappal letakart nemzetiségi figurák utalnak, a rajzoló tehát igyekezett rávilágítani arra, hogy ez az egység nem jöhet létre, csak palástolni lehet a konfliktusokat.²⁵

A szerb lapok a későbbiekben bírálták már nem csak a nemzetiségi törvényt vagy a dualizmust, hanem a magyar nemzetiségi politikát is. A rajzokon jellemzően a szembeállítást alkalmazták a karikaturisták a humoros-gúnyos hatás elérése érdekében, s a korábbi, jelenlegi és jövőbeli állapotokat hasonlították össze. Példa az utóbbira, amikor a „magyar” feliratú padon ülnek a nemzetiségi csoportok képviselői, s a magyar figura kiabál velük, majd a második képen a nemzetiségi alakok egyszerre felállnak, s a magyar pad felborul, a magyar szereplő pedig leesik a földre.²⁶ Három képből áll egy képzeletbeli gyermekeknek írt nyelvtankönyv egy fejezete is, mely az igeidőket szemlélteti: a múlt időben Michel – gögösen – ellovagol, s a magyart és a nemzetiségeket otthagyja (képaláírás: centralizáció), akik együtt szomorkodnak. A jelenben (dualizmus) a magyar Michel mögött – háttal neki – ül a lovon, s kigúnyolja a nemzetiségi csoportokat, a jövőben pedig a nemzetiségi ül a lovon, Mihály és Michel pedig már leestek róla (föderáció).²⁷

Az agresszivitás és az elnyomás gondolata a cseh és a lengyel karikatúrákról készült elemzéseknek is központi következtetése – elsősorban a németekre vonatkoztatva. A cseh Humoristické listy és Šípy című humorisztikus hetilapok rajzai alapján Karel Altman megállapítja, hogy a rajzokon a németek agresszív nacionalisták és militarista szelleműek, s általában magas rangú katonaként tűntek fel. A magyarok – a magyarországi nem magyar nemzetiségi mozgalmak lapjaihoz hasonlóan – nemesként láthatók, akik a németekkel együtt elnyomják a szlávokat. A cseh lap alkotói a szakadt ruházattal és a szláv csoportok – szlovákok, szerbek és horvátok – szegényként való feltüntetésével elnyomottságukat igyekeztek hangsúlyozni, e csoportok képviselői általában fizikai munkát végeznek a képeken,

²⁴ Hasonló kép látható még: GS 1868. márc. 28. 40.

A 63. és 64. kép lelőhelye: GS 1868. okt. 30. 148.

„De demultu.

Pist’a: Vai de mine, ajutati **fratiloru**, sê restornamu greutatea acést’a!

Acum’a.

Pist’a: Mancu, beu si me veselescu

Si pe toti-i asuprescu.”

²⁵ GS 1868. dec. 3. 156.

²⁶ VP 1898. okt. 15. 226.

²⁷ VP 1898. nov. 30. 265.

Hasonló rajzzal a román lapban is találkozhatunk: az első képen Pista és Michel kibékül, majd közösen ellovagol a nemzetiségi csoportok képviselőin gúnyolódva. Az utolsó ábrán viszont a ló leveti magáról Pistát és Michelt, amit a nemzetiségi csoportok ujjongással fogadnak (GS 1868. ápr. 13. 48.).

ami ugyancsak elnyomásukat jelenítette meg.²⁸ A csehek önképe nagy hasonlóságot mutat az 1860-as évekbeli ábrázolásmódjukkal a Figaróban, míg a szlovákok ábrázolásmódja a szlovák önképpel.

A magyarokra és nem magyarokra vonatkozó következtetéseinket a cseh Humoristické listy rajzai alapján bővíthetjük, mivel az élclap teljes terjedelmében elérhető online.²⁹ A magyar figura megjelenítése egyrészt ötvözi a szerb és a szlovák lap sajátosságait (igen túlsúlyos, hosszú bajusszal rendelkező, sarkantyús csizmás alak), de sohasem tűnt fel zsidó attribútumokkal. A magyarok és nem magyarok viszonyát a prágai lapszerkesztők a többi nem magyar laphoz hasonlóan látták: a magyar elnyomóként szerepel, amit szimbolikus jelenetekkel (a magyar fegyvert fog a szlovákra, akit így kényszerít arra, hogy mosolyogjon a fényképezőgép felé; a képaláírás szerint a fényképet a külföldnek készítette a magyar) és jelképekkel is ábrázoltak (például: a magyarok varangyként, pávaként).³⁰ A magyar nemzeti szimbólumok viszont nem képezték gúnyolódás tárgyát a cseh lapban. Egy példát bemutatunk a cseh lapból is, hogy láthassuk, mennyire azonos és tipikus módon jelenítették meg karikaturistái a vélt magyar elnyomást (65. kép).³¹

A lengyel élclapokban a magyarok nem kaptak önállóan helyet, csupán Ausztria–Magyarország egy nemzetiségi csoportjaként bukkantak fel, mint akik hozzátesznek a Monarchia egységéhez valamit (a bemutatott gúnyrajz konyhai jelenetet ábrázol, s a magyar figura épp a paprikát adja hozzá az ételhez).³² A nemzetiségi csoportok öltözéke itt is az eddig látottakra hasonlít, a lengyel önkép vizuális reprezentációja pedig megegyezik a Figaro 1860-as évekbeli képeinek lengyel alakjáéval.

Az említett példákból is jól látható, hogy hasonló technikákkal állították szembe a magyar és nem magyar lapok a saját és a „másik” csoportját: az a csoport, melytől igyekeztek magukat elhatárolni, negatív külső (testi torzítások) és belső (erőszakos, kegyetlen, elnyomó, lusta) tulajdonságokkal bírt mindegyik elemzett lapban.

²⁸ Altman, Karel: *Ethnic Stereotypes in the Nineteenth Century Czech Caricature*. In: Demski Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 234–249. A szerző nem tett különbséget osztrák-német és németországi német között, pedig a karikatúrákon egyértelműen elkülöníthető a két csoport. Az agresszió a rajzokon mindkét német csoportot jellemezte, de a militarizmus inkább a Német Császárság képviselőit, míg az osztrák-németeket az öltözetük (hálósipka, papucs és térdnadrág), rosszindulatú arcvonásaik, illetve kövérségük.

²⁹ <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=HumL> (Letöltve: 2011. október 20.)

³⁰ HL 1896. máj. 29. 1.; HL 1896. jún. 5. 1.; HL 1896. okt. 9. 4.

³¹ A 65. kép lelőhelye: HL 1896. szept. 18. 1.

„Maďari josu tak obratni, že dovedou chodit i »po hlavách«. Jen že bohužel ne **po svých** vlastních.”

³² Demski, Dagnosław: *Old Stereotypes Versus a Changing Reality: Images of the Other in Polish Caricatures, 1862–1939*. In: Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 150–183.

7. 3. Szimbólumok – ahogy azt „mi” és „ők” láttatták

A nem magyar vicclapok közül a szlovák lapban jelenik meg egyszer a magyar címer átalakítva. A rajz beleillik abba a sémába, ahogy ez az élclap az 1890-es években kigúnyolta a zsidók magyarosodását és a magyarokat: a Szent Korona tetejére ugyanis itt kereszt helyett Dávid-csillag került, mint ahogy a kettős kereszt helyére is a címerpajzson, a folyókat jelképező mezőkbe zsidó neveket írt a rajzoló, s a pajzsot két zsidó attribútumokkal rendelkező figura tartja.³³ A szerb lap rajzolója nem a címet, hanem a magyar zászlót alakította át hasonló módon: a trikolor közepén megpillanthatunk egy „zsidó orr”-ot és egy pénzeszsákot, a magyar zászló baltán és nem zászlótartó rúdon látható, a balta tetejére Dávid-csillag került, s a textil szélénél – mintegy díszként – pajesz lóg lefelé.³⁴

A nemzetiségi élclapokban is találkozhatunk állatszimbólumokkal, de kevesebb hasonló jelképet találhatunk, mint a pesti lapokban. A szlovák lapban a magyar sovinizmus jelent meg ugató kutya képében, melyet egy szlovák csitít, visszatart, ebben a lapban még egy zsidó attribútumokkal rendelkező kígyóval találkozhatunk.³⁵ E bibliai jelképpel kívánt rámutatni a rajzoló a túlzott nacionalizmus veszélyeire. A 19. század végén a szerb lapban felbukkant a magyar sovinizmus varangy formájában is, melynek hátán állt a magyar figura, s igyekezett összetartani a düledező „magyar alkotmányosság”-ot.³⁶ A szerb lap másik rajzán a magyar sovinizmus már mint felhő látható, melyhez ugyancsak társíthatunk bibliai utalást, s a sötét gomolyfelhőből jégeső esik, ami ellen a horvát nemzeti újságot megtestesítő varangy (Obzor) esernyővel tud védekezni.³⁷ A Vrač Pogodačban a magyarok még gögösen le-föl sétáló pávaként is feltűntek a millennium évében.³⁸

A nemzeteken kívül az országokat is megjelenítette egy jellemző allegória: az országok nő formájában bukkantak fel. Igaz ez a magyar élclapokra is, ahol Hungária szép, fiatal nő, mint ahogy az a szerb lapban Szerbia.³⁹ A román élclapban az autonómiát személyesítették meg a rajzolók hasonlóan, míg ilyen típusú szimbólummal – mivel önálló szlovák állam nem létezett – nem találkozhatunk a szlovák lapban. Itt viszont Ausztria és Magyarország jelenik meg hölgyként,⁴⁰ de ezeknek az asszonyoknak az ábrázolásmódja igen-

³³ Č 1896. máj. 25. 13.

³⁴ VP 1902. márc. 1. 29.

³⁵ Č 1902. jún. 25. 41.; Č 1902. nov. 25. 84.

³⁶ VP 1898. febr. 28. 43.

³⁷ VP 1896. márc. 15. 44.

³⁸ VP 1896. jún. 27. 147.

³⁹ Láthattuk Pădurean cikkéből, hogy a román lapokban pedig Erdély, illetve Románia látható fiatal nőként.

⁴⁰ A 66. kép lelőhelye: Č 1899. nov. 25. 81.

„Dve dobré a spravodlivé mamky.

csak távol áll Hungária magyar megjelenítésétől. A nők ugyanis torz arcúak, idősek, s Hungária épp az ártatlan gyermekként lerajzolt szlovákokat, illetve Ausztria a cseheket veri el, míg az osztrák-német Michel és a magyar Pista gúnyosan mosolyognak (66. kép).

Hölgyként jelent meg, de kapcsolódik az őstörténethez, a történelem kezdeti időszakának ábrázolásához is az a karikatúra, melyen a szlovák rajzoló azt a mondát értelmezte újra, mely szerint Magyarország koronáját felajánlották Szűz Máriának. A karikatúrán ugyanis a Szent Korona és Szűz Mária pillantható meg karjában egy zsidó kisgyermekkel.⁴¹

7. 4. Szatíra az őstörténetről

A különböző szimbólumokkal ellentétben a történelmi emlékek és az eredetmítoszok nem gyakori karikatúratémák a nem magyar élclapirodalomban sem. Összesen két szlovák rajzot találhatunk, melyek a magyarok eredetén, történelmi legendáin, emlékein élcelődtek. Az egyik rajz az ezredforduló előtti magyar viseletet elevenítette fel, s a magyarok keleti, barbár eredetét hangsúlyozta a figurák arcvonásaival is,⁴² a másik karikatúrát pedig négy részre osztotta a rajzoló, melyek a honfoglaláshoz vagy a kalandozások időszakához kapcsolódó mondákat gúnyoltak.⁴³ Az első mezőben csontokat ástak ki, s a csontok Árpádé, a honfoglaló vezéré. Az ásatásokat a felső-trencsényi, tehát szlovák Zaoszek vezette, ami utalhat arra a kortárs, nemzetiségek körében népszerű elképzelésre is, hogy mind a szlovákok, mind a románok a magyaroknál előbb telepedtek le a Kárpát-medencében. A következő képmező címe a „*magyarok bölcsője*”, melyen – ironikus módon – egy halott magyar férfit visznek bölcsőben, a harmadik Lehel kürtje. A kürtre azonban a magyar miniszterelnök, Bánffy Dezső neve került, aki pedig a kürtöt fújja, Thaly Kálmán, a korszak ismert magyar történetírója, ami sugallja az olvasók számára e mondák valótlanágát.⁴⁴ Az utolsó

Mama Cis: Saframentský Vaško! Ved ja uvidím, či sa dáš najiest' Michlíkovi!

Vašek: Ale ved' Michlík sobral i môj podiel, mama!

Mama Cis: Tu máš tvoj podiel, saframente!

Mama Trans: No dočkaj! Šak ja uvidela, či sa dáš napapala a Pištikanak!

Janko: Ale mama, ved' Pišta sobral i moju porciu!

Mama Trans: Tu máš tvoju porciu, azebatta!”

⁴¹ Č 1896. febr. 25. 13.

⁴² Č 1895. nov. 25. 85.

⁴³ Č 1895. jún. 25. 45.

⁴⁴ **Thaly Kálmán** az ezredéves országos kiállítás történelmi csoportjának egyik rendezője és alelnöke volt, saját verseit pedig mint kuruc dalokat népszerűsítette (*Pallas*, 16. köt. 137–138.).

ábrán pedig a képaláírás szerint a hét honfoglaló vezér tolla látható, mely egy a földbe szúrt karóra hasonlít leginkább, talán a területszerzést kigúnyolva.

A történelmi témájú elemzési szemponthoz kapcsolható leginkább az a csak magyar élclapokban megtalálható ábrázolásmód, hogy az ellenzék politikusait a kormánypárti vicclap, illetve fordítva, a kormánypártét az ellenzéki lap nem magyar nemzetiségűként ábrázolta, ami segített a kívánt negatív asszociációk felidőzésében. Láthatunk politikusokat szerbként, románként vagy szlovákként felbukkanni.⁴⁵ A legtöbb esetben a politikus származása nem befolyásolta, hogy hogyan ábrázolta őt a rajzoló, ez alól egyetlen kivételt találhatunk. Ahogy arról már szó esett, Baross Gábor közlekedésügyi, majd kereskedelmi minisztert születési helye miatt szinte kizárólag szlovák öltözetben jelenítették meg, de vonásainak eltorzítása nem jellemző.⁴⁶ A többi ilyen típusú karikatúrán a rajzoló oly módon használták fel a nemzetiségi csoportokról már rögzült negatív sztereotípiákat, hogy azokkal a politikai „ellenségeket” még inkább ki tudják gúnyolni. A nem magyar nemzetiiségi csoportokról élő negatív kép ehhez hasonló politikai propagandaként való felhasználása azonban nem jellemző a vizsgált időintervallum elején, s a sztereotípiák széleskörű ismertségére mutat az évszázad utolsó évtizedére. Rokonítható ez a szlovák és a szerb lapok azon eljárásával, ahogy a magyar figurát zsidóként ábrázolták.

7. 5. Nemzetállam és autonómia

A szimbólumokhoz és a közös történelmi emlékekhez hasonlóan a 19. századi nemzetfogalom fontos összetevője, hogy a nemzet rendelkezék egy területtel, ahol államalkotó tényező lehet. Magyarországhoz kapcsolódó területre vonatkozó utalást a nemzetiségi élclapok esetében a szerbeknél és a szlovákoknál találunk, ami mutatja a megnőtt magyar önbizalom elutasítását.⁴⁷

Az egyik ilyen típusú karikatúrán a földgömböt láthatjuk, mely úgy bukkant fel, mintha az egész Földön csak Magyarország létezne, s a glóbusznak majdnem a közepén helyezkedik el Budapest (67. kép).⁴⁸ A karikatúra utalt a keletről érkező galíciai zsidók

⁴⁵ Ü 1898. jan. 16. 29.; BJ 1899. március 5. 3.; Ü 1899. szept. 24. 461.; Ü 1899. nov. 5. 535.

⁴⁶ Például: BJ 1891. aug. 23. 3.

⁴⁷ A 67. kép lelőhelye: Č 1896. márc. 25. 20.

„Zaujímame Panamaďarii r. 1986.

Ba čo to len bude, ak sa tí všeci hore vyškriabu a ak sa potom tie štyri stĺpy vyvalia!”

⁴⁸ A magyar glóbusz textuálisan a Figaróban is felbukkant (1861. febr. 23. 33.), mint ahogy a „cseh glóbusz [Böhmischer Globus]” is – a magyar glóbuszhoz hasonló asszociációkat keltve (F 1891. aug. 15. 130.).

Magyarországra vándorlására is, ami ugyancsak gyarapította a zsidó-magyar lakosságot – szemben a szlovákokkal, akik közül a rossz gazdasági körülmények miatt sokan vándoroltak ki Amerikába. A földgömböt a három nemzetiségi mozgalom képviselője tartja a hátán, s a tetején láthatók a magyarok. Ez az ábrázolási mód középkori tradíciókkal rendelkezik: a földgömböt a feudalizmus időszakában készült rajzokon a három rend tartja, akiknek feladata ezáltal a meglévő, de számukra nem kedvező világrend fenntartása, s a glóbusz tetejére ránehezedett plusz súlyként vagy az uralkodó vagy az egyház.⁴⁹ A karikatúrát tehát értelmezhetjük úgy, hogy a szlovák megközelítés szerint a „világrendet” a nemzetiségi csoportok tartják fenn, s a szórakozó asszimilált zsidók és magyarok, illetve a beáramló galíciai zsidók jelentik a plusz terhet. A szerb lapban is feltűnt kétszer a „magyar glóbusz” kifejezés, egyszer magyar fejformaként megrajzolva (zsidó orral, pajesszal), illetve úgy, hogy a teljes glóbuszon Magyarország terület el, azon a féltéken, melyet láthatunk, csak a Tiszáig húzódó területeket látjuk.⁵⁰

A magyar élclapokhoz hasonló térképpel a területi igények ábrázolására csak a Vrač Pogađacban találkozhatunk a „*Magyarország nemzetiségi térképe*” című karikatúrával. A gúnyrajzon megfigyelhetjük, hogy magyarok lakta területként a trianoni Magyarországnál kisebb országrész látható, míg a nemzetiségi területek túlnyúltak a korszak etnikai határain (68. kép).⁵¹

A magyar és nem magyar élclapok sztereotípiáinak összehasonlítása után nem csak az a következtetés vonható le, hogy az önkép és a másokról alkotott kép humoros, gúnyos eszközökkel jól elkülöníthető és egymást kiegészítik. Láthattuk, a rajzoló sokrétű eszköztárat vetettek be e cél eléréséhez: kihasználták a térbeli elrendezés különböző variációit

A „magyar glóbusz” a magyar sovinizmust gúnyoló szállóige, melyet 1861-ben a bécsi Donauzeitung (az Anton von Schmerling vezette kormányzat szócsöve, rövid életű lap: 1860–1862. Höbelt: *Die deutsche Presselandschaft*, In: Wandruszka – Urbanitsch – Rumpler (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*. Bd. 8/2. Wien, 2006. 1835.) egy névtelen tárcáiírója használt először Tóth szerint, „ráfogva egy magyar emberre, hogy a könyvesboltban azt mondta; Geben Sie mir globus von Ungarn”. (Tóth: *Szájmul szájra*, 346.) Tóth forrásként Ágai bécsi levelét nevezi meg a Vasárnapi Ujságból (1861. ápr. 28. 200.).

⁴⁹ Langemeyer: *Bild als Waffe*, 221.

Az ábrázolási mód köthető antik tradíciókhoz is, mivel Zeusz Atlaszt kötelezte arra, hogy a vállán tartsa az egész égboltot. (Hoppál Mihály (szerk.): *Mitológiai enciklopédia*. 1. köt. Budapest, 1988. 654.)

⁵⁰ VP 1898. márc. 15.; VP 1898. ápr. 30. 93.

⁵¹ A 66. kép lelőhelye: VP 1898. jan. 15. 17.

„народносна карта угарске.

Де још малко попридржи и помози, Шмуре роде.

Да замрчим и тај кусур, што нам тол’ко очи боде!

Залуд мажеш, залуд мрчиш, б’јело неће бити црно,

Па ма се ти, Мађар-бачи, на налице баш преврн’о!”

E térkép nagy hasonlóságot mutat Az Űstökös szerzőjének 1861-es víziójával, ha eltekintünk attól, hogy Az Űstökös szövege német területi egységet (Dunántúl) is kijelölt, ami a 19. század végén kevésbé lehetett releváns, mint az 1860-as évek elején (198. old.).

arra, hogy kifejezzék az alá-fölérendeltséget, játszottak annak lehetőségével, hogy mi kerüljön a kép középpontjába, szembeállították a szépet és a rútat, jót és rosszat, s e tulajdonságokat a végletekig leegyszerűsítve jelenítették meg. A külső és belső tulajdonságok és a szokások esetében a magyar és nem magyar lapok hasonló elemeket emeltek ki és vonatkoztattak a másik csoportra, s annak ellenkezőjét önmagukra (például: erőszakos – békés). Különbségként észlelhettük, hogy amíg a nemzetiségi lapokban inkább a magyar állameszmét, történelmi tradíciókat és kitűzött politikai célokat gúnyolták ki, addig a magyar lapokban a 19. század végén már nem csak a politikai törekvések negatív megítélésének lehetünk tanúi, hanem – politikai kontextusban – az „átlagember”-ről alkottak véleményt a gúnyrajzok általánosításaikkal.

Ezek az egyszerű ellentétekre, jól ismert szimbólumokra épülő karikatúrák széles társadalmi körben megerősíthették azokat a sztereotípiákat, melyek a másik csoportról éltek. Szolgálhatták a nem magyar nemzetiségi mozgalmak céljait azzal, hogy a magyar állameszmét, történelmet és célokat kigúnyolták, s saját csoportjukat mártírként tüntették fel. Hasonlóképp kétségbe vonták a magyar lapok, hogy a nemzetiségi mozgalmak követelései, sérelmei közül bármi jogszerű lenne.

E sztereotípiák nagyrészt nem racionális alapokon nyugodtak, hanem a sztereotípia definíciójának megfelelően a leegyszerűsítésen kívül az érzelmi motiváció volt meghatározó, széles körű mozgósító erejük is ebben keresendő. Az egymáshoz fűződő, több évszázadra visszanyúló, bonyolult viszonyt és annak változását voltak hivatottak e tipikusnak vélt képek kifejezni. Mind a pesti, mind pedig a nem magyar lapokban a sztereotípiák régi és új elemekből épültek fel és rögzültek a 19. század végére: megtalálhatók bennük feudálisizmuskori és új, a nacionalizmus erősödésével kialakult alkotórészek. Mégis megállapíthatjuk, hogy a propaganda s az élclapi tartalmak szerkesztésének logikája hasonló volt: a nemzeti, nemzetiségi nyelv, történelem, szimbólumok és mítoszok, az emberi test és öltözet állt középpontjukban.

Összegzés

„...E föld, e nép legyen magyarra,
És végre itthon úr legyen,
Kit vadként vertek, űztek: Hajrá!
S parancsolt jött-ment idegen.”¹

A magyar nemzetfogalom változása – amint azt Az Üstökös szerzőjének sorai is alátámasztják – a magyar élclapok hasábjain jól tükröződnek. Az 1860-as években a nemzetiségi csoportokkal kapcsolatos témáknak még széles spektrumával találkozhatott az olvasó, majd az optika összeszűkülte, szűrőként egyre inkább az egységes Magyar Birodalom eszméjét használták a szerzők és szerkesztők. Mindemellett az antiszemitizmus is megjelent a magyar (Herkó Páter) s némileg a bécsi humorisztikus–satirikus újságok lapjain. A magyar élclapokban az osztrák–magyar kiegyezést megelőző és az azt követő években is eltolódást érzékelhetünk, a másíkról alkotott kép egyre kevésbé humoros–barátságos, inkább negatív, de kevésbé sértő, mint az 1890-es években.

Az 1860-as és 1890-es évek karikatúráin és szövegeiben a vizsgált nem magyar nemzetiségi csoportok – szerbek, szlovákok, románok – megjelenítése a Figaróban meglehetősen hasonló, míg a magyar élclapokban gúnyosabbá vált a század végére, ami mutatja a növekvő feszültséget és dokumentálja a nacionalizmus és vele párhuzamosan a félelem felerősödését. A Figaro inkább a külpolitikai eseményeket kommentálta rajzos és szöveges formában, s az elemzett csoportok közül a horvátok, szászok, rutének és a románok igen kevés karikatúrán bukkantak fel, hiszen az ausztriai közvéleményt leginkább a csehekkel kapcsolatos – belpolitikai – konfliktus foglalkoztatta. Így a magyar lapokéhoz hasonló torzulásoknak lehetünk szemtanúi a Figaróban is a csehekkel kapcsolatban az 1860-as és 1890-es éveket összehasonlítva.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a bécsi és a pesti élclapokban a sztereotípiák változásának iránya hasonló volt a 19. század második felében, ha az összehasonlítás szempontrendszerét úgy változtatjuk meg, hogy a Lajtán innen és túl azokat a nemzetiségi mozgalmakat hasonlítjuk össze egymással, amelyekkel kapcsolatban az adott olvasóközönség a vitás kérdéseket belügyének tekintette. Megfigyelhettük azt is, hogy az ausztriai vicclap a csehek és a lengyelek esetében is inkább a politikai feszültségeket gúnyolta ki, a külső és

¹ Ü 1890. nov. 16. 229.

belső tulajdonságokat kevésbé torzította el, mint a magyar élclapok. Ezt magyarázhatja az is, hogy a magyarok több oldalról ostromolt erődként tekintettek az országra, s a peremterületein élő minden nemzetiségi mozgalommal élesedett a konfliktus a század végére, amit elmélyített a magyarosítás mellett a szomszédos nemzetállamok megerősödése is, míg a csehek vagy a lengyelek nem rendelkeztek anyaországgal. A magyar, de az osztrák-német sztereotípiák negatív irányba való elmozdulása magyarázható többek között a sztereotípiavédekező funkciójával is: a „másik”-ról alkotott kép egyre erőteljesebben torzult, mivel egyre inkább szükségesnek érezhették a „saját” csoport védelmét.

A sztereotípiák változása szembetűnő akkor is, ha az 1860-as és 1890-es éveket hasonlítjuk össze, de rendelkezésünkre állnak olyan tanulmányok, melyek korábbi időszakok etnikai sztereotípiáit gyűjtötték össze. Kincses Katalin Mária elemzése alapján Bél Mátyás népleírásából (1735–1747) – mely csak a nyugat-dunántúli csoportokra terjedt ki – a szlovákokról, a horvátokról és a németekről értesülhetünk, míg Deák Ernő dolgozatában egy száz évvel később született összesítést, Fényes Elek tulajdonságlistáját (1837–1843; 1847) tette közzé.² Bél Mátyás és Fényes listáján is olvashatjuk azt, hogy a szlovák szorgalmas, szelíd erkölcsű; a német pedig takarékos, művelt, vagyonos, szorgalmas, vendégszerető. A két lista alapvetően különbözik egymástól, Bél Mátyásnál még jóval több pozitív tulajdonság kerülhetett fel rá, s kevés negatív (haragtartó szlovák, zsugori német, magyarul rosszul tudó, nem finom modorú, néha lusta horvát). A még számtalan pozitív tulajdonságon kívül (bátor szerb, éles eszű, mértékletes román, edzett délszláv stb.) már több, az élclapok hátsó oldalairól is ismerősen csengő negatív jellemvonást olvashatunk Fényesnél: A szlovákok, szerbek és a románok mind babonások, pálinkakedvelők, lusták; a szerbek és románok bosszúállók és alattomosak; a horvátok és a szerbek ölésre hajlamosak, indulatosak; a románok dologtalanok és hevesek; a szerbek pedig káromkodók. Kivételt a németek képeztek, róluk továbbra is csak két negatív vonást közvetített Fényes Elek (perlekedő, titkolózó). Láthatjuk, a 19. század embere – a felvilágosodás korszakának kozmopolitájával szemben – már inkább a „mi” és az „ők” csoportjának elhatárolására törekedett egy-egy karakterisztikus negatív vonás megjelölésével, melyek rendre – továbbgondolva – visszaköszöttek az élclapokból, ám a nacionalizmus térhódítását követően szinte egyetlen pozitív tulajdonság nélkül, ugyanis ilyen jellemvonásokkal már kizárólag a saját csoportot illet-

² A tulajdonságok felsorolását lásd: Kincses Katalin Mária: „*Mores et consuetudines ... variant.*” *A nyugat-dunántúli népek Bél Mátyás leírásában.* In: Klement Judit – Miskolczy Ambrus – Vári András (szerk.): *Szomszédok világai. Kép, önkép és a másiktól alkotott kép.* Budapest, 2006. 47–51.; Deák Ernő: „*Jó kedvű, virgoncz emberek...*”. *Magyarország népeinek jellemzése.* In: Ablonczy Balázs (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés: tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára.* Budapest, 2002. 450–451.

ték. Így egyre nagyobb szakadék kialakulásának lehetünk szemtanúi a magyar és a nem magyar között az élclapokban: Az ölésre hajlamos szerb gyilkos „vadráccá” vált, mint ahogy a román is civilizálatlan barbárrá, a szláv népcsoportok mértéktelenül fogyasztották a pálinkát, s valamennyi nemzetiségi csoporthoz társított tulajdonság volt a műveletlenség, ostobaság, s ha nem a harciasság, akkor a gyávaság. Mindezek a jellemvonások is sugallták a kortárs vélekedést a magyar szupremáciáról, a magyar történelem és „faj” fejlettebb voltáról. Kivételt csupán a nemzetként elismert horvátok jelentettek, akik alapvetően megszűntek durva „szláv” csoportnak lenni, de a 19. század végén már ők is „gorombáskodtak”. A Hanák Péter által összegyűjtött – nemesi öntudattal rendelkező – magyar mellett a magyar parasztról kirajzolódó élclapi kép is magyarok és nem magyarok ellentétes, vagy a nemzetiségitől eltérően megítélt vonásait mutatja. A magyar paraszt visszatérő vonásai a fűfángosság, találékonyság, az együgyűség,³ a gyors észjárás, s – az 1860-as évek elején – pozitívan megítélt tulajdonságként a német nyelvtudás hiányossága. Jellemzőjük továbbá a jó kedélyű beszélgetések mellett a jóízű evés és borozgatás. (Láthattuk ugyanakkor, az alkoholfogyasztás például a nem magyar nemzetiségek esetében negatívan megítélt tulajdonság.)

Az osztrák-német önkép elemei – a Figaro karikatúrái és szövegei alapján – kevésbé jól behatárolhatók, inkább azt tudhatjuk meg, mi nem jellemzi Michelt: ő nem olyan számító és tőzsde-kedvelő, mint a zsidók; nem hasonlít a majomarcú, káromkodó csehekre sem, mint ahogy a civilizálatlan ruténeke és a cseheket támogató szlovéneke vagy lengyelekre sem; de a gyilkos hajlamú szerbek és horvátok is a képzeletbeli kortárs nemzetiségi „hierarchiában” csak az osztrák-németek alatt kaphatnak helyet. Az auto- és heterosztereotípiák hasonló viszonyának lehetünk tanúi a szlovák, román és a szerb élclapok rajzainak vizsgálatakor is.

Célkitűzéseinknek megfelelően bizonyítottuk a nemzetiségi sztereotípiák egyes elemeinek állandóságát, más elemekkel pedig a változását mutattuk be. Láthattuk, hogy az összehasonlítás egységeit bizonyos esetekben – a csehek az ausztriai lapokban, a magyarországi nem magyar nemzetiségi mozgalmak közül például a szlovákok – érdemes megváltoztatni, s nem azonos nemzetiségi csoportokról élt képet is összevetni. Bemutattuk a nemzetiségi csoportok egymástól eltérő ábrázolását és jellemzését, bizonyítandó a bevezetésben felvetett hipotézist.

³ Az együgyű szó két jelentéstartalmát különbözteti meg a Czuczor–Fogarasi szótár: egyrészt jelent butát, másrészt őszinte, igaz, egyenes embert (Czuczor – Fogarasi: *A magyar nyelv szótára*, 2. köt. 64.). A történetekben általában véve a második jelentés érvényesülést figyelhetjük meg a magyar paraszt esetében.

Függelék

1. sz. melléklet

Évfolyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karikatúrával	Csak szöveg	Karikatúrával	Csak szöveg
1860	2	18		Ü 1 BM 2
1861	16	184	Ü 4	Ü 19 BM 3
1868	14	88	BJ 1	BJ 9 BÜ 2 LM 2
1869	10	72	Ü 2	Ü 2
1890	44	161	BJ 4	BJ 3 Ü 3
1891	29	170	BJ 1 Ü 1	BJ 6 Ü 11
1898	61	171	BJ 3 HP 5	BJ 15 HP 9 Ü 14
1899	47	139	Ü 6 BJ 4	Ü 18 BJ 19

1. táblázat: A csehek ábrázolásai

Évfolyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karikatúrával	Csak szöveg	Karikatúrával	Csak szöveg
1860	2	2	Ü 2	Ü 1
1861	13	35	Ü 4	Ü 5
1868	3	12	–	–
1869	4	16	–	BJ 1 Ü 2
1890	12	24	–	BJ 5 Ü 1
1891	11	47	–	BJ 6 Ü 4
1898	16	33	BJ 1	BJ 5 HP 1 Ü 1
1899	20	49	Ü 5	Ü 1 BJ 5

2. táblázat: A lengyelek ábrázolásai

Évfolyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karikatúrával	Csak szöveg	Karikatúrával	Csak szöveg
1860	1	1	BM 1 Ü 2	BM 6 Ü 2
1861	2	4	Ü 2	Ü 11 BM 13
1868	1	9	BJ 7	BJ 25 Ü 9 LM 6
1869	–	5	BJ 1 Ü 3	BJ 13 Ü 14
1890	9	25	BJ 6	BJ 20 Ü 7
1891	12	33	BJ 5 Ü 3	BJ 26 Ü 23
1898	2	6	BJ 3 Ü 1 HP 1	BJ 17 Ü 15 HP 4
1899	4	17	BJ 2 Ü 3	BJ 34 Ü 25

3. táblázat: A szerbek ábrázolásai

Évfolyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karikatúrával	Csak szöveg	Karikatúrával	Csak szöveg
1860	–	–	Ü 3	Ü 6 BM 7
1861	–	2	Ü 2 BM 1	Ü 15 BM 24
1868	3	10	BJ 4 Ü 2	BJ 32 Ü 19 LM 14
1869	–	2	BJ 4 Ü 3	BJ 21 Ü 19
1890	–	2	BJ 3	BJ 15 Ü 4
1891	1	5	BJ 1 Ü 1	BJ 17 Ü 18
1898	–	1	BJ 2 Ü 2 HP 2	BJ 10 Ü 5 HP 7
1899	–	1	BJ 4 Ü 1	BJ 15 Ü 11

4. táblázat: A románok ábrázolásai

Évfolyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karikatúrával	Csak szöveg	Karikatúrával	Csak szöveg
1860	2	–	–	Ü 6 BM 2
1861	–	4	Ü 2	Ü 5 BM 14
1868	–	–	BJ 2	BJ 11 LM 13 Ü 3
1869	–	–	–	Ü 19 BJ 7
1890	–	–	Ü 4 BJ 8	Ü 8 BJ 9
1891	1	2	BJ 7 Ü 5	BJ 14 Ü 23
1898	1	2	BJ 3 Ü 3 HP 3	BJ 18 Ü 13 HP 7
1899	–	2	Ü 3 BJ 2	BJ 37 Ü 12

5. táblázat: A szlovákok ábrázolásai

Évfolyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karikatúrával	Csak szöveg	Karikatúrával	Csak szöveg
1860	–	–	–	BM 5 Ü 1
1861	2	20	BM 5 Ü 2	BM 24 Ü 9
1868	1	–	BJ 4 Ü 1	BJ 9 Ü 1 LM 1
1869	1	2	BJ 1	BJ 14 Ü 8
1890	–	–	–	BJ 2
1891	–	10	BJ 2 Ü 2	BJ 11 Ü 4
1898	–	3	BJ 1 Ü 1	BJ 22 Ü 5 HP 1
1899	–	3	Ü 1	Ü 11 BJ 18

6. táblázat: A horvátok ábrázolásai

Évfolyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karikatúrával	Csak szöveg	Karikatúrával	Csak szöveg
1860	–	–	–	–
1861	–	–	–	BM 5 Ü 5
1868	–	–	–	LM 1
1869	–	1	–	–
1890	–	–	–	BJ 5 Ü 2
1891	–	–	Ü 1	BJ 13 Ü 2
1898	–	1	BJ 2 Ü 1	BJ 13 Ü 3 HP 1
1899	–	–	–	BJ 7 Ü 1

7. táblázat: A szászok ábrázolásai

Évfolyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karikatúrával	Csak szöveg	Karikatúrával	Csak szöveg
1860	–	–	–	–
1861	–	6	Ü 1	Ü 1
1868	–	6	BJ 1	BJ 1
1869	–	11	–	–
1890	–	6	–	–
1891	–	7	–	–
1898	–	8	–	HP 1
1899	1	11	–	–

8. táblázat: A szlovének ábrázolásai

Évfolyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karikatúrával	Csak szöveg	Karikatúrával	Csak szöveg
1860	–	–	–	–
1861	–	14	Ü 2	BM 8 Ü 7
1868	–	1	BJ 1	BJ 10 LM 3
1869	–	–	–	BJ 2 Ü 2
1890	–	–	–	–
1891	–	4	–	–
1898	1	2	–	HP 4 Ü 1
1899	–	–	–	Ü 1 BJ 1

9. táblázat: A rutének ábrázolásai

Évfolyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karikatúrával	Csak szöveg	Karikatúrával	Csak szöveg
1860	–	1	–	–
1861	–	5	–	Ü 2
1868	–	–	–	–
1869	2	3	–	–
1890	1	2	–	BJ 1
1891	1	4	–	–
1898	1	3	HP 1	HP 1 Ü 1 BJ 4
1899	1	7	–	Ü 3 BJ 2

10. táblázat: A montenegróiak ábrázolásai

Évfolyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karikatúrával	Csak szöveg	Karikatúrával	Csak szöveg
1860	–	–	Ü 1	Ü 8 BM 1
1861	–	–	–	BM 2
1868	–	–	–	LM 2 Ü 2 BJ 1
1869	–	–	–	BJ 6 Ü 2
1890	–	–	–	Ü 5 BJ 1
1891	–	–	–	Ü 3 BJ 2
1898	–	–	–	Ü 5 BJ 2
1899	–	–	–	BJ 5 Ü 1

11. táblázat: A svábok ábrázolásai

Évfolyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karikatúrával	Csak szöveg	Karikatúrával	Csak szöveg
1860	3	63	Ü 9	Ü 29 BM 10
1861	2	56	BM 3 Ü 2	BM 21 Ü 17
1868	3	54	BJ 18 Ü 2 LM 12	BJ 67 Ü 47 LM 59
1869	10	36	BJ 23 Ü 7	BJ 116 Ü 33
1890	13	32	Ü 28 BJ 19	Ü 56 BJ 168
1891	16	63	BJ 45 Ü 11	BJ 137 Ü 91
1898	13	70	HP 205 Ü 13 BJ 9	HP 584 Ü 129 BJ 154
1899	8	72	Ü 19 BJ 10	Ü 135 BJ 105

12. táblázat: A zsidók ábrázolásai

Évfolyamok	Figaro		Magyar élclapok	
	Karikatúrával	Csak szöveg	Karikatúrával	Csak szöveg
1860	–	1	Ü 18	Ü 40 BM 5
1861	–	1	Ü 1	Ü 19 BM 6
1868	–	1	LM 2 BJ 1	LM 31 BJ 15 Ü 11
1869	–	–	BJ 3 Ü 1	BJ 10 Ü 19
1890	–	–	BJ 6 Ü 3	BJ 31 Ü 14
1891	–	1	BJ 12 Ü 5	BJ 23 Ü 18
1898	–	–	HP 2 BJ 1 Ü 4	HP 27 BJ 19 Ü 17
1899	–	–	Ü 4 BJ 3	Ü 10 BJ 14

13. táblázat: A cigányok ábrázolásai

Bibliográfia

Sajtó:

A Hon, 1869.

Az Üstökös, 1860–1861, 1868–1869, 1890–1891, 1898–1899.

Bolond Miska, 1860–1861.

Borsszem Jankó, 1868–1869, 1890–1891, 1898–1899.

Der Floh, 1890–1891, 1898–1899

Erdészeti Lap, 1871.

Figaro, 1860–1861, 1868–1869, 1890–1891, 1898–1899.

Herkó Páter, 1898.

Ludas Matyi, 1868.

Magyar Állam – Idők Tanuja, 1873.

Mátyás Deák, 1874.

Neue Freie Presse, 1898.

Országos Hírlap, 1898.

Pesti Hírlap, 1897.

Pesti Napló, 1898.

Politikai Ujdonságok, 1869.

További nyomtatott források és lexikonok:

A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Budapest, 1983.

A Magyarországon 1893. január 31-án végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Budapest, 1895.

A Pallas nagy lexikona. 1–16. köt. Budapest, 1893–1904.

Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Bécs és Alsó-Ausztria. 2. köt. Budapest, 1888.

Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország. 7. köt. Budapest, 1891.

Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Az osztrák tenger mellék és Dalmácia. 8. köt. Budapest, 1892.

- [Baráth Ferenc]: *A magyar élczlapokról*. Budapesti Szemle, 4. köt. (1874) 8. sz. 396–402.
- Benkő Loránd: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest, 1984.
- Biedermann, Hans: *Szimbólumlexikon*. Budapest, 1996.
- Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. Bd. 26. Wien, 1874.
- Blau Henrik – Láng Károly: *Szájról-szájra. Magyar–jiddis szógyűjtemény*. Budapest, 1995.
- Czuczor Gergely – Fogarsai János: *A magyar nyelv szótára*. Pest, 1862.
- Csicseri Bors és társa: *Egy görbe nap*. Budapest, 1902.
- Der grosse Brockhaus: Handbuch des Wissens in zwanzig Bänden*. 1–21. köt. Leipzig, 1928–1935.
- Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái: megindította id. Szinnyei József: új sorozat*. 1. köt. Budapest, 1939.
- Gyöngy Kálmán: *Magyar karikaturisták adat- és szignótára: karikaturisták, animációs báb- és rajzfilmesek, illusztrátorok, portrérajzolók (1848-2007)*. Budapest, 2008.
- Jókai Mór: *A magyar néphumorról*. In: Lukácsy Sándor (szerk.): Jókai Mór munkái. 61. köt. Budapest, 1995. 5–20.
- Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában: 1867-1918*. 1–2. köt. Budapest, 1952–1999.
- Kemény G. Gábor: *Mocsáry Lajos válogatott írásai*. Budapest, 1958.
- Kemény G. Gábor: *A szomszéd népekkel való kapcsolatainak történetéből: Válogatás hét évszázad írásaiból*. Budapest, 1962.
- Képviselőházi Napló*. 1869.; 1901.
- Láng Lajos: *Javaslat a quóta megállapítására*. Budapest, 1897.
- Lurker, Manfred: *Wörterbuch der Symbolik*. Stuttgart, 1988.
- Mitrovic, Graf von, Rudolf Wrastislaw: *Versuch einer Darstellung der Lebensweise, Herkunft und Sprache der Zigeuner im Allgemeinen, und der in Österreich lebenden Zigeuner insbesondere*. Prag, 1868.
- Österreichisches Biographisches Lexikon*. 1–61. Bd. Wien, 1957–2009.
- Raj Tamás: *100+1 jiddis szó*. Vác, 1999.
- Révai Nagy Lexikona*. 1–21. köt. Budapest, 1911–1935.
- Ripa, Cesare: *Iconologia. Azaz különféle képek leírása, amelyeket az antikvitásból feltalált vagy tulajdon leleményével megalkotott és magyarázatokkal ellátott a perugiai Cesare Ripa, Szent Mór és Lázár lovagja*. [ford.: Sajó Tamás] Budapest, 1997.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. [repr.] 1–14. köt. Budapest, 1980–1981.

Szvorényi József: *Ékesszólástan vezérletül a remekírók fejtegetése- s a szép-írásművek kidolgozásában*. Pest, 1867.

Tóth Béla: *Szájruul szájra*. Budapest, 1895.

Tóth Kálmán: *Irka-firkák: elbeszélések, emlékjegyzetek, novellák, jellemvázlatok s több efélék*. Budapest, 1877.

Ujvári Péter (szerk.): *Magyar zsidó lexikon*. Budapest, 1929.

Vajda János: *Önbírálat*. In: Komlós Aladár (sajtó alá rend.): Vajda János válogatott politikai írásai. Budapest, 1954.

Vajda János: *Magyarság és nemzeti önérzet. Kóros áramok*. Budapest, 1896.

Verhovay Gyula: *Az ország urai*. Budapest, 1890.

Szakirodalom:

Allport, Gordon W.: *Az előítélet*. Budapest, 1999.

Altman, Karel: *Ethnic Stereotypes in the Nineteenth Century Czech Caricature*. In: Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 234–249.

Arató Endre: *A magyar politikai nemzet fogalmának vitája az 1860-as évek országgyűlésein*. Történelmi Szemle, 13. évf. (1970) 3. sz. 444–448.

Aronson, Elliot: *A társas lény*. Budapest, 1994.

Bagyinszky Marianna: *Magyaros viseletek megjelenési formái és a magyar társadalommal való kapcsolatuk a reformkortól napjainkig*. Kút, 8. évf. (2009) 1. sz. 26–56.

Bańcerowski, Janusz: *Nemzeti sztereotípiák a magyar és a lengyel közmondásokban és frazeológiai kapcsolatokban*. Nyelvőr, 131. évf. (2007) 1. sz. 76–87.

Baur, Otto: *Der Mensch-Tier-Vergleich und die Mensch-Tier-Karikatur. Eine ikonographische Studie zur bildenden Kunst des neunzehnten Jahrhunderts*. Köln, 1973.

Beglaw, Jeffery W.: *The german national attack on the Czech minority in Vienna, 1897-1914, as reflected in the satirical journal Kikeriki, and its role as a centrifugal force in the dissolution of Austria-Hungary*. MA-dolgozat. 2004.

<http://ir.lib.sfu.ca/bitstream/1892/9907/1/b36181110.pdf> (letöltve: 2011. október 18.)

Bernát, Alexander: *A politikai rajz*. In: Bernát, Alexander: *A művészet*. Válogatott tanulmányok. Budapest, 1969. 304–309.

Bernatzik, Edmund: *Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*. Wien, 1911.

- Berzeviczy Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon, 1849–1865*. 4. köt. Budapest, 1937.
- Bona Gábor (szerk.): *Szerbek és magyarok a Duna mentén: tanulmányok a szerb-magyar kapcsolatok köréből (1848–1849)*. 1. köt. Budapest, 1983.
- Borsi-Kálmán Béla: *Együtt vagy külön utakon: a Kossuth-emigráció és a román nemzeti mozgalom kapcsolatának történetéhez*. Budapest, 1984.
- Brousek, Karl M.: *Wien und seine Tschechen*. München, 1980.
- Buttaroni, Susanna – Musial, Stanislaw (Hrsg.): *Ritualmord: Legenden in der europäischen Geschichte*. Wien, 2003.
- Buzinkay Géza: *Borsszem Jankó és társai: magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében*. Budapest, 1983.
- Buzinkay Géza: *Műferdítések és poétikai rugamok: XIX. századi élclapjaink paródiái és travesztiai*. Budapest, 1983.
- Buzinkay Géza: *Élclapok*. In: Szabolcsi Miklós (szerk.): *A magyar sajtó története*. 2/2. köt. Budapest, 1985. 169–206.; 393–431.
- Buzinkay Géza: *Mokány Berczi és Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek... A magyar társadalom figurái az élclapokban 1860 és 1918 között*. Budapest, 1988.
- Buzinkay Géza: *Budapesti karikatúrák*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából XXVII*. Budapest, 1998. 100–116.
- Buzinkay Géza: *A megrajzolt vicc: a budapesti karikatúra*. In: Sándor P. Tibor: *Micsoda város! Karikatúrák a 125 éves Budapestről*. Budapest, 1998. 5–19.
- Buzinkay, Géza: *Rival Stereotypes: Austrian and Hungarian Cartoons of Each Other*. In: Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 252–271.
- Castle, Eduard: *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte*. Bd. 3. Wien, 1930. 369–393.
- Celler Tibor: *Szerbia és Montenegró uralkodói dinasztiái*. Újvidék, 2006.
- Cohen, Gary B.: *The social structure of Prague, Vienna, and Budapest in the late nineteenth century*. In: Ránki György – Pók Attila (eds.): *Hungary and European civilisation*. Budapest, 1989. 181–199.
- Cora Zoltán: *Összehasonlító módszer a mai európai történettudományban*. Aetas, 22. évf. (2007) 2. sz. 174–179.
- Czövek, István: *Der slawische Kongreß 1867 und die Nationalitäten des Habsburgerreiches*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Budapest, 1993. 215–221.

- Csepeli György: *...és nem is kell hozzá zsidó*. Budapest, 1990.
- Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Budapest, 1992.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária (szerk.): *Kisebbségsszociológia*. Budapest, 1997.
- Davies, Norman: *Lengyelország története*. Budapest, 2006.
- Deák Ágnes: „A magyar nemzet jövője cultura kérdése” Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója (1850–1868). *Aetas*, 6. évf. (1990) 1–2. sz. 7–28.
- Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás”: kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon. 1848–1860. Budapest, 2000.
- Deák Ágnes: Soknemzetiségű nemzetállam és soknemzetiségű irodalom erőterében. *Nemzetiségpolitikai alternatívák 1868 előtt*. Századvég, 13. évf. (2008) 50. sz. 51–77.
- Deák Ágnes: Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei. *Magyar Kisebbség*, 14. évf. (2009) 1–2. sz. 17–37.
- Deák Ernő: „Jó kedvű, virgoncz emberek...”. *Magyarország népeinek jellemzése*. In: Ablonczy Balázs (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés: tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára*. Budapest, 2002. 441–458.
- Demski, Dagnosław: *Old Stereotypes Versus a Changing Reality: Images of the Other in polish Caricatures, 1862–1939*. In: Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 150–183.
- Dersi Tamás: *Századvégi üzenet: sajtótörténeti tanulmányok*. Budapest, 1973.
- Djordjević, Dimitrije: *Die Serben*. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter – Rumpler, Helmut (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Die Völker des Reiches*. Bd. 3/1. Wien, 1980. 734–774.
- Dranik Réka: *Stereotypical Representations of the Orthodox and Assimilated Jew in the Hungarian Satirical Papers of the Dual Monarchy*. In: Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 362–389.
- Dupcsik Csaba: *A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században*. Budapest, 2005.
- Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányság története: történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Budapest, 2009.
- Eröss László: *A pesti vicc*. Budapest, 1982.
- Espagne, Michel: *A francia–német kulturális transzferek*. *Aetas*, 19. évf. (2004) 3–4. sz. 273–282.

- Fábri Anna: *Jókai-Magyarország: a modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben*. Budapest, 1991.
- Fábri Anna: *Magyar Szabadelvűek: Jókai Mór*. Budapest, 1998.
- Farkas Tamás: *Név és névváltoztatás – vicc és valóság*. Névtani Értesítő, 25. évf. (2003) 153–160.
- Farkas Tamás: *A magyar családnévanyag két nagy típusáról*. Magyar Nyelv, 100. évf. (2003) 144–163.
- Farkas Tamás – Maitz Péter: *Nyelvi nacionalizmus és német családnevek a 19. századi Magyarországon. A névmagyarosítások nyelvi-ideológiai háttéréről*. Századok, 143. évf. (2009) 3. sz. 565–592.
- Farkas Tamás: *A -fi végű magyar családnevek típusai és történet*. Névtani Értesítő, 32. évf. (2010) 9–30.
- F. Dózsa Katalin: *A rendi nemzettudat szimbóluma, a díszmagyar*. Néprajzi Értesítő, 69. évf. (1995) 155–164.
- Fenyves Katalin: *Hirschlből Szarvady és Ábrahám fia, Jenő: a névválasztás mint akkulturációs stratégia*. In: Farkas Tamás – Kozma István (szerk.): *A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban*. Budapest, 2009. 137–152.
- Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest, 2010.
- Fischer, Rolf: *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867-1939: die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose*. München, 1988.
- Fischl, Alfred: *Das österreichische Sprachenrecht*. Brünn, 1901.
- Florin-Aron Pădulean: *Indicting the Enemy. Ethnic Stereotypes in Romanian Cartoons in the Nineteenth Century*. In: Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 122–149.
- Forgács Krisztina: *Zsidó névmagyarosítás a XX. század 30-as éveiben*. Névtani Értesítő, 12. évf. (1987) 149–161.
- Freund, Florian: *Oberösterreich und die Zigeuner. Politik gegen die Minderheit im 19. und 20. Jahrhundert*. Linz, 2010.
- Fried István (szerk.): *Szerbek és magyarok a Duna mentén: tanulmányok a szerb-magyar kapcsolatok köréből (1848–1867)*. 2. köt. Budapest, 1983.
- Fuchs, Eduard – Kraemer, Hans: *Die Karikatur der europäischen Völker vom Altertum bis zur Neuzeit*. Berlin, 1901.

- Fuchs, Eduard: *Die Karikatur der europäischen Völker vom Jahre 1848 bis zur Gegenwart*. Berlin, 1906.
- Fuchs, Eduard: *Die Juden in der Karikatur: ein Beitrag zur Kulturgeschichte*. München, 1921.
- Fülemile, Ágnes: *Dress and Image: Visualizing Ethnicity in European Popular Graphics – Some Remarks on the Antecedents of Ethnic Caricature*. In: Demski, Dagnosław – Baraniecka-Olszewska, Kamila (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 28–61.
- Galántai József: *Nemzet és kisebbség Eötvös József életművében*. Budapest, 1995.
- Gángó Gábor: *Eötvös József Uralkodó eszméi. Kontextus és kritika*. Budapest, 2006.
- Gergely András: *A nemzetiségi kérdés 1848–49-ben*. In: Gergely András: *1848-ban hogy is volt?* Budapest, 2001. 446–467.
- Gluck, Mary: *Jewish Humor and Popular Culture in Fin-de-Siècle Budapest*. *Austrian History Yearbook*, vol. 39. (2008) 1–21.
- Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526-1945*. Budapest, 1992.
- Gumplowicz, Ludwig: *Das Österreichische Staatsrecht*. Wien, 1907.
- Gündisch, Konrad – Höpken, Wolfgang – Markel, Michael (Hrsg.): *Das Bild des anderen in Siebenbürgen: Stereotype in einer multiethnischen Region*. Köln – Weimar – Wien – Böhlau, 1998.
- Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001.
- Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Budapest, 2007.
- Hahn, Hans Henning: *Stereotypen in der Geschichte und Geschichte im Stereotyp*. In: Hahn, Hans Henning (Hrsg.): *Historische Stereotypenforschung. Methodische Überlegungen und empirische Befunde*. Oldenburg, 1995. 190–204.
- Hahn, Hans Henning – Mannová, Elena (Hrsg.): *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung*. Frankfurt am Main, 2007.
- Hajdú Mihály: *A héber-zsidó névadás*. *Névtani Értesítő*, 24. évf. (2002) 67–79.
- Hajdú Mihály: *Általános és magyar névtan*. Budapest, 2003.
- Hanák Péter: *A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében)*. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 1988. 81–111.
- Hegedűs Sándor: *Cigány kronológia*. Piliscsaba, 2000.

- Heiszler Vilmos: *Ausztroszlavizmus – Ausztrohungarizmus*. In: Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, 1988. 446–463.
- Hermann Róbert: *1848–1849. A szabadságharc hadtörténete*. Budapest, 2001.
- Heuberger, Valeria – Peterseil, Walter: *Nationale Stereotypen in der Karikatur. Österreich und seine Nachbarstaaten Deutschland, Tschechien, Polen, Ungarn, Jugoslawien (Slowenien, Kroatien, Bosnien, Serbien), Italien und die Schweiz 1895–1995*. In: Lutter, Christina (Hrsg.): *Ästhetik und Ideologie*. Wien, 1997. 43–56.
- Höbelt, Lothar: *Die deutsche Presselandschaft*. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter – Rumpler, Helmut (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*. Bd. 8/2. Wien, 2006. 1819–1894.
- Hoppál Mihály (szerk.): *Mitológiai enciklopédia*. 1. köt. Budapest, 1988.
- Horel, Catherine: *Multi- és plurikulturalizmus városi közegben. Nemzeti és társadalmi sokszínűség a Habsburg Monarchia városaiban 1867–1914*. *Aetas*, 25. évf. (2010) 2. sz. 190–201.
- Horváth Zoltán: *Teleki László, 1810–1861*. 1. köt. Budapest, 1964.
- Hroch, Miroslav: *From National Movement to the Fully-formed Nation. The nation-building process in Europe*. *New Left Review*, vol. 51. (1993) no. 198. 5–20.
- Hugelmann, Karl Gottfried: *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*. Wien–Lepzig, 1934.
- Hunyady György: *A sztereotípiakutatás funkcionális megközelítése*. In: Hunyady György – Nguyen Lan Anh (szerk.): *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. Budapest, 2001. 484–491.
- Jelavich, Barbara: *A Balkán története*. 2. köt. Budapest, 1996.
- Kaelble, Hartmut: *Der historische Vergleich*. Frankfurt – New York, 1999.
- Karády Viktor: *Politikai antiszemitizmus és nemzetállam-építés Közép-Európában*. <http://www.magyarpaxromana.hu/kiadvanyok/soa/karady.htm> (letöltve: 2011. november 28.)
- Katus László: *A nemzetiségi kérdés és Horvátország története*. In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története: tíz kötetben*. 6/2. köt. Budapest, 1987. 1333–1393.
- Katus László: *Deák Ferenc és a nemzetiségi kérdés*. *Kisebbségkutatás*, 12. évf. (2003) 3. sz. 536–546.
- Katus László: *Deák Ferenc és a horvát kiegyezés*. In: Nagy Mariann – Vértesi Lázár (szerk.): *Sokszólamú történelem: Katus László válogatott tanulmányai és cikkei*. Pécs, 2008. 255–271.
- Kecskeméti Károly: *Homályzónák: a zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése (vázlat)*. *Aetas*, 21. évf. (2006) 1. sz. 120–132.

- Kecskés Judit: *A felekezeti névpreferencia modelljei*. In: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest, 2008. 41–54.
- Keller Márkus: *A megértés lehetősége – az összehasonlító történetírás hasznáról*. Aetas, 20. évf. (2005) 4. sz. 102–111.
- Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák*. Győr, 2000.
- Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*. Budapest, 1999.
- Kincses Katalin Mária: „*Mores et consuetudines ... variant.*” *A nyugat-dunántúli népek Bél Mátyás leírásában*. In: Klement Judit – Miskolczy Ambrus – Vári András (szerk.): *Szomszédok világai. Kép, önkép és a másikról alkotott kép*. Budapest, 2006. 27–52.
- Kiss Gábor Ferenc – Zakar Péter (szerk.): *Nemzetiségi kérdés Kossuth és kortársai szemében*. Szeged, 2003.
- Kiss Gy. Csaba: *Hungária és vagy Szlávia*. In: Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, 1988. 464–495.
- Kiss Lajos: *Vásárhelyi híres vásárok*. Szeged, 1956.
- Klaniczay Gábor: *Miért aktuális a divat?* In: Klaniczay Gábor – S. Nagy Katalin (szerk.): *Divatszociológia*. 1. köt. Budapest, 1982. 7–29.
- Kocka, Jürgen – Heinz-Gerhard, Haupt (Hrsg.): *Geschichte und Vergleich: Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt – New York, 1996.
- Kořalka, Jiří – Crampton, R. J.: *Die Tschechen*. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter – Rumpler, Helmut (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Die Völker des Reiches*. Bd 3/1. 489–521.
- Kosáry Domokos: *Magyarország és a nemzetközi politika 1848-49-ben*. Budapest, 1999.
- Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest, 1997.
- Koselleck, Reinhart: *Ellenségfogalmak*. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, 1998. 12–23.
- Kovač, Dušan: *Szlovákia története*. Pozsony, 2011.
- Kovács Endre: *Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon*. Budapest, 1977.
- Kovalovszky Miklós: *Az irodalmi névadás*. Budapest, 1934.
- Kövér György: *A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Budapest, 2011.

- Kozma István: *Közeledés, vagy az elkülönülés reprodukálása másként? Zsidó és keresztény névválasztás a századfordulón (1897–1908)*. In: Farkas Tamás – Kozma István (szerk.): *A családnév-változtatások története időkben, térben, társadalomban*. Budapest, 2009. 153–171.
- Kozma Judit: *Osztrák és magyar zsidók névváltoztatása a hosszú 19. században*. In: Farkas Tamás – Kozma István (szerk.): *A családnév-változtatások története időkben, térben, társadalomban*. Budapest, 2009. 273–283.
- Kresz Mária: *Magyar parasztviselet (1820–1867)*. Budapest, 1956.
- Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890)*. Budapest, 1976.
- Landgraf Ildikó: *Democritusi cseppek. Anekdoták a 19. század második felének kalendáriumában*. In: Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor. Az I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. Budapest, 2008. 154–161.
- Langemeyer, Gerhard (Hg.): *Das Bild als Waffe. Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten*. München, 1984.
- Lippmann, Walter: *Public opinion*. New York, 1946.
- Lipták Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága*. Budapest, 2002.
- Lukács Anikó: *Átöltözések. A 19. századi magyar nemzeti divat emlékiratok és naplók tükrében*. Aetas, 23. évf. (2008) 3. sz. 46–64.
- Lukács Anikó: *Nemzeti divat a pesti magyar nyelvű sajtóban az 1850-es, 60-as években*. In: Albert Réka – Czoch Gábor – Erdösi Péter (szerk.): *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon*. Budapest, 2010. 265–303.
- Malfèr, Stefan: „Empfangen, nicht verstanden“. *Überlegungen zur Nationalitätenfrage und zu einem Nationalitätengesetz für Ungarn in der Zeit des Provisoriums*. In: Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. Budapest, 1991. 169–180.
- McCagg Jr., William O.: *The History of Habsburg Jews, 1670–1918*. Indiana, 1992.
- Miklóssy János: *Irodalmi, szórakoztató, művelődési sajtó*. In: Szabolcsi Miklós: *A magyar sajtó története*. 2/1. köt. Budapest, 1985. 654–676.
- Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Kolozsvár, 1944.
- Miskolczi Ambrus: *Szemere Bertalan napja: 1849. július 28. (A nemzetiségi határozattól a zsidóemancipációs törvényig)*. Aetas, 19. évf. (1998) 2–3. sz. 143–158.
- Miskolczi Ambrus: *A zsidó emancipáció Magyarországon 1849-ben. Az 1849-es magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai*. Budapest, 1999.

- Miskolczy Ambrus: *Horn Ede: 1825–1875: a magyar–zsidó nemzeti identitástudat forrásvidékén*. Máriabesnyő – Gödöllő, 2007.
- Müns, Heike: „*Frisia non cantat*” versus „*Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen*”? *Musikalische Außen- und Innenansichten von Nord und Süd*. In: Hahn, Hans Henning – Manóvá, Elena (Hrsg.): *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung*. Frankfurt am Main, 2007. 109–147.
- Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, 1988.
- Niederhauser Emil: *1848. Sturm im Habsburgerreich*. Wien, 1990.
- Novák Attila: *Theodor Herzl*. Budapest, 2002.
- Pajkossy Gábor: *Az 1862. évi Dunai-konföderációs tervezet dokumentumai*. Századok, 136. évf. (2002) 4. sz. 937–957.
- Paupière, Kurt: *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte, 1848–1959*. Bd. 1. Wien – Stuttgart, 1960.
- Péter László: *Az 1868: XLIV. tc. „a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában” és a törvényhatóságok hivatalos nyelve*. In: Péter László: *Az Elbától keletre*. Budapest, 1998.
- Peterseil, Walter: *Nationale Stereotypen in der Karikatur. Die Magyaren, Polen, Serben, Slowenen und Tschechen in Wiener humoristisch-satirischen Zeitschriften (1895–1921)*. PhD-Dissertation. Wien, 1991.
- Petrov, Petăr – Gehl, Katerina: *Das bunte Gefieder der bulgarischen Papageien. Das Bild des Westens in der politischen Wandbildkarikatur (1915–1945)*. In: Petrov, Petăr – Gehl, Katerina – Roth, Klaus (Hrsg.): *Fremdes Europa? Selbstbilder und Europa-Vorstellungen in Bulgarien (1850–1945)*. Berlin, 2007. 197–278.
- Pleterski, Janko: *Die Slowenen*. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter – Rumpler, Helmut (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Die Völker des Reiches*. Bd. 3/2. Wien, 1980. 801–838.
- Polyák Laura: *Cigányok Mucsáról. Az élclapok cigányképe*. Beszélő, 7. évf. (2002) 7–8. sz. 89–96.
- Prepuk Anikó: *A neológ sajtó a zsidóság társadalmi befogadásáért a 19. század utolsó harmadában*. Budapesti Negyed, 60. évf. (2008) Nyár 187–224.
- Puttkamer, Joachim von: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914*. München, 2003.
- Rátz Kálmán: *A pánszlávizmus története*. Budapest, 2000.

- Ress Imre: *A magyar liberálisok és a Szerb Fejedelemség az 1860-as években*. In: Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, 1988. 496–516.
- Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, 1998.
- Rostás-Farkas György – Karsai Ervin: *A cigányok története*. Budapest, 1992.
- Rozenblit, Marsha L.: *Die Juden Wiens 1867-1914. Assimilation und Identität*. Wien, 1988.
- Rumpler, Helmut: *Österreichische Geschichte. Eine Chance für Mitteleuropa: Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie. 1804-1914*. Wien, 1997.
- Scheiberné Bernáth Livia: *A magyarországi zsidóság személy- és családnévei II. József névadó rendeletéig*. Budapest, 1981.
- Scheidl, Ernst: *Die humoristisch-satirische Presse in Wien von den Anfängen bis 1918 und die öffentliche Meinung*. PhD-Dissertation. Wien, 1950.
- Schlett István (szerk.): *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája 1868*. Budapest, 2002.
- Schlett István: *Egyéni vagy kollektív szabadság? – A liberalizmus problémamegoldó képességének határai a nemzetiségi kérdésben*. In: Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*. 2. köt. Budapest, 2010. 534–565.
- Smith, Anthony D.: *Histographical Debates about Ethnicity and Nationalism*. Cambridge, 2000.
- Sokcsevits Dénes: *Magyar múlt horvát szemmel*. Budapest, 2004.
- Sokcsevits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, 2011.
- Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. (Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez)*. Budapest, 1976.
- Spira György: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon*. Budapest, 1980.
- Spira György: *Kossuth és alkotmányterve*. Debrecen, 1989.
- Suppan, Arnold: *Nationale Stereotypen in der Karikatur. Österreich und seine Nachbarn in Ostmitteleuropa*. In: Wolfram, Herwig – Pohl, Walter (Hrsg.): *Probleme der Geschichte Österreichs und ihrer Darstellung*. Wien, 1991. 259–283.
- Szabad György: *Forradalom és kiegyezés válaszüjtán (1860-61)*. Budapest, 1967.
- Szabó Dániel: *Korteszalok (avagy a választás, mint a poéták paradicsoma)*. In: Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. Budapest, 1991. 229–241.
- Szárász Miklós György: *Cigányok: Európa indiánjai*. Budapest, 2007.

- Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, 1995.
- Szász Zoltán: *Az abszolutizmus kora Erdélyben (1849–1867)*. In: Köpeczi Béla (főszerk.): Erdély története. 3. köt. Budapest, 1986. 1425–1507.
- Szász Zoltán: *Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867–1918)*. In: Köpeczi Béla (főszerk.): Erdély története. 3. köt. Budapest, 1986. 1624–1669.
- Szász Zoltán: *A nemzetiségi kérdés országgyűlési megítélése*. In: Szabad György (szerk.): A magyar országgyűlés 1848/49-ben. Budapest, 1998. 317–338.
- Szegi Pál: *Karikatura és történelem*. Szabad Művészet, 2. évf. (1948) 9. sz. 281–287.
- Szendrei János: *A magyar viselet történeti fejlődése*. Budapest, 1905.
- Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007.
- Tamás Ágnes: *A felvidéki szlovák gimnáziumok bezárása a politikai napilapok tükrében, 1874*. In: Kovács Csongor – Székely Ibolya – Székely Tünde (szerk.): X. RODOSz Konferencia-kötet. Kolozsvár, 2009. 418–428.
- Tamás Ágnes: *Magyar élclapok nem magyar szereplőinek nevei a 19. század második felében*. Névtani Értesítő, 32. évf. (2010) 79–92.
- Tamás Ágnes: *A fővárosi modernizáció és a modern főváros problémái az élclapok hasábjain*. In: H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): A város és társadalma. Budapest, 2011. 470–483.
- Tefner Zoltán: *Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája, 1867–1914*. Budapest, 2007.
- Tevesz László: *A magyar liberális elit közös nemzetiségpolitikai koncepciója 1849–1868*. Kút, 4. évf. (2005) 2. sz. 43–66.
- Tevesz László: *A 19. századi magyar liberális nemzetfogalom vizsgálatának elméleti kerete és európai kontextusa*. Sic Itur Ad Astra, 56. évf. (2006) 3–4. sz. 19–86.
- Tolnai Vilmos: *Beszélő nevek*. Magyar Nyelv, 27. köt. (1931) 176–179.
- Tomka Béla: *Az összehasonlító módszertan a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek*. Aetas, 20. évf. (2005) 1–2. sz. 243–258.
- Varga János: *Helyét kereső Magyarország*. Budapest, 1982.
- Varga János: *Határozatiak és feliratiak 1861-ben. (Gróf Károlyi Sándor levelei báró Jósika Miklóshoz)*. Levéltári Közlemények, 54. évf. (1983) 1–2. sz. 191–223.
- Vörös Boldizsár: *„Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviselőjére bizalmat válasszanak” (A Magyarországi Tanácsköztársaság emléke a diktatúra bukása után közzétett viccekben)*. Aetas, 21. évf. (2006) 2–3. sz. 184–203.

Vörös Boldizsár: *Különböző politikai rendszerek – hasonló humoros alkotások? 1919 fordulatai viccekben és karikatúrákban*. Médiakutató, 10. évf. (2009) 4. sz. 27–41.

Vörös Kati: *Judapesti bulváron*. Médiakutató, 4. évf. (2003) Tavasz, 19–43.

Zachar József: *Az osztrák-német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom, 1861–1881*. Budapest, 1981.

Zsigmond Ferenc: *Jókai*. Budapest, 1924.

Zsupos Zoltán: *Az erdélyi sátoros taxás fiskális cigányok nevei a XVIII. században*. Névtani Értesítő, 15. évf. (1993) 333–336.

Előadás:

Tamás Ágnes: „Hogyan lehetne Magyarországon a zsidó kérdést a legpraktikusabban megoldani?!”, az előadás a Hajnal István Kör – Társadalomtudományi Egyesület győri konferenciáján hangzott el, 2011. szept. 2.